500 METŲ REFORMACIJAI

Atsižvelgdamas į tai, kad 2017 metais daugelis krikščioniškų šalių švęs 500-ąsias Reformacijos metines, pažymėdamos 1517-uosius, kai Martynas Liuteris paskelbė savo tezes;

atkreipdamas dėmesį į tai, kad Reformacija suteikė Lietuvai daug iškilių, meilę gimtajai kalbai puoselėjusių, raštijos ir kultūros srityje veikusių, švietimo sistemą formavusių asmenybių, tarp jų Martyną Mažvydą, Kristijoną Donelaitį, Joną Bretkūną, Abraomą Kulvietį;

pabrėždamas, kad Vatikane buvo sudaryta bendra liuteronų ir katalikų komisija, parengusi dokumentą „Nuo konflikto iki bendrystės“, kuriuo siekiama paminėti Reformacijos sukaktį kaip bendrą tikėjimo išpažinimą, bendras vienybės paieškas;

atmindamas, kad Reformacija paskatino Europoje naujus socialinius, ekonominius, politinius ir kultūrinius procesus, palikusius ryškų pėdsaką ir Lietuvoje;

siekdamas artimesnės bendrystės su visomis krikščioniškomis bažnyčiomis ir visuomene minint Lietuvos kultūriniam ir dvasiniam gyvenimui svarbų įvykį, Lietuvos Respublikos Seimas 2017-uosius paskelbė Reformacijos metais.

REFORMACIJA IR LIETUVIŠKŲ BAŽNYČIŲ KUNIGAI MAŽOJOJE LIETUVOJE XVII A. PIRMOJOJE PUSĖJE

Ingė LUKŠAITĖ

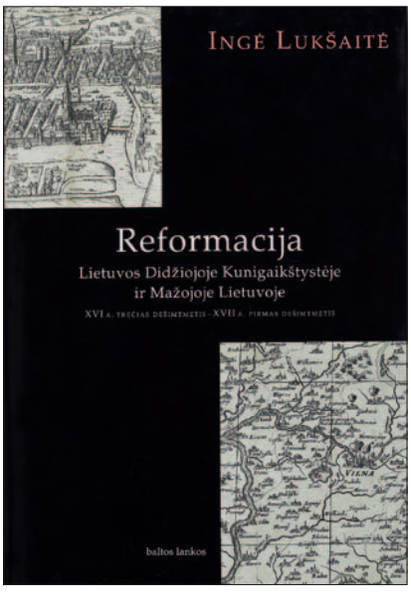
Straipsnyje nagrinėjamas ryšys tarp besikeičiančio Prūsijos kunigaikštystės politinio statuso ir evangelikų liuteronų bažnyčios vidaus politikos. Prieinama prie išvados, kad valdovams perėjus į evangelikų reformatų tikėjimą, bažnyčia sustiprino pastangas skleisti parapijose religingumą visų sluoksnių tikintiesiems. Nuo XVII a. trečiojo dešimtmečio sistemingai vykdytos vizitacijos Mažojoje Lietuvoje didino parapijos kunigų atsakomybę, aktyvino jų veiklą. Mažojoje Lietuvoje stiprėjo lietuviškų bažnyčių kunigų visuomeninė grupė. Jos veiklos rezultatai buvo XVII a. pirmosios pusės lietuviški leidiniai, kurie lietuvių raštijos raidą praturtino knygomis apie lietuvių kalbą, jos išteklius. Nagrinėjama lietuviškų bažnyčių kunigų iniciatyvos ir aktyvumas kuriant XVII amžiaus lietuviškų giesmių repertuarą ir raštiją lietuvių kalba.

Minime Reformacijos 500 metų sukaktį ir ta proga apžvelgiame, ką žinome apie šį sudėtingą religinį, kultūrinį ir visuomeninį judėjimą Lietuvoje, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje. Apžvelgus darbų visumą, akivaizdu, kad padaryta daug, našiai dirba istorikų, Lietuvos senosios literatūros, kalbos, knygos istorikų būrelis. Jau gebėta įvertinti Reformacijos įnašą įvairioms Lietuvos kultūros istorijos sritims. Tačiau ko gero iki šiol trūksta bendro XVII a. pirmosios pusės Reformacijos vaizdo Mažojoje Lietuvoje. Turbūt dar ankstoka teikti to laikotarpio sintezę, tačiau kai kuriuos raidos bruožus galime bandyti užčiuopti.

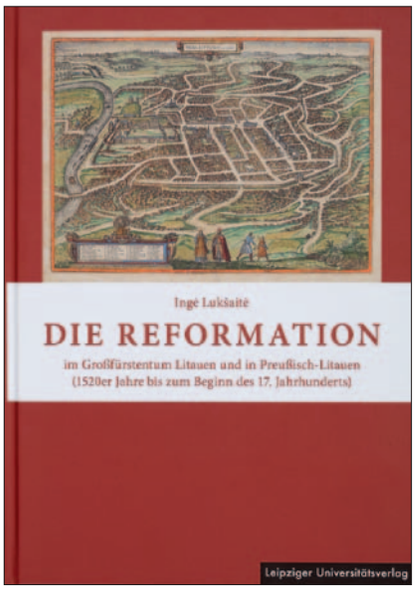
Imtis tokio bandymo paakina ir ta aplinkybė, kad nemažai Vokietijos istorikų, kurie savo darbuose aprėpia ir Prūsijos kunigaikštystės istoriją, jau mano, kad Reformacijos procesas

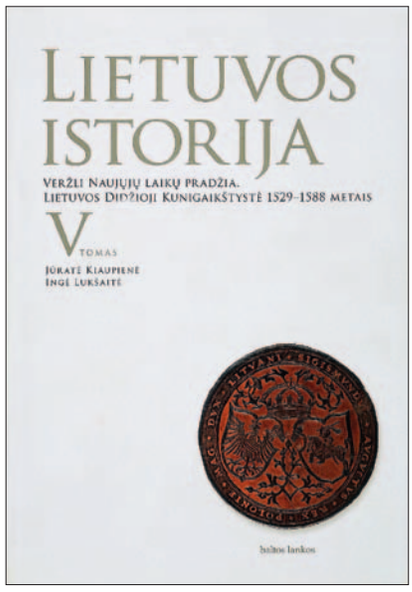
Reformacijos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje tyrinėtoja, istorikė, habilituota daktarė Ingė Lukšaitė, parengusi ne vieną išsamų šio laikotarpio tyrimą. 2015 m. Martyno Ambrazo nuotrauka.

Ingė Lukšaitė. *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje: XVI a. trečias dešimtmetis–XVII a. pirmas dešimtmetis* / LII. Vilnius: Baltos lankos, 1999, 647 p.

Ingė Lukšaitė. *Die Reformation im Großfürstentum Litauen und in Preußisch-Litauen (1520er Jahre bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts)*. Übersetzt von Gottfried Schneider, Lilija Künstling. Leipziger Universitätsverlag, 2017, 662 s.

Jūratė Kiaupienė, Ingė Lukšaitė, *Lietuvos istorija, V tomas: Veržli Naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529–1588 metais*. Vilnius: Baltos lankos, 2013, 697 p.

joje nesibaigė XVI a. paskutinį ketvirtį (Schilling 1986) ir kad ji vyko iki XVII a. vidurio. Keliama mintis, kad kunigaikštystėje XVII a. pirmojoje pusėje vyko antroji Reformacijos banga, kuriai buvo būdingi kitokie raidos bruožai nei XVI a. Tad kas buvo tęsiama ir kas pasikeitė Prūsijos kunigaikštystėje ir jos dalyje, Mažojoje Lietuvoje, XVII a. pirmojoje pusėje?

Keičiantis amžiams – nuo XVI a. pabaigos ir prasidėjus XVII a. – smarkiai kito ir Prūsijos kunigaikštystės evangelikų liuteronų bažnyčios veiklos sąlygos. Jas lėmė daugelis veiksnių ir istorinių aplinkybių. Prūsijos kunigaikštystės evangelikų liuteronų bažnyčia buvo jau gerai organizuota, nusistovėjo jos doktrina, valdymas, veikė visuotinai priimti bažnyčios nuostatai ir po ilgų teologinių ginčų priimti „Santarvės nuostatai“ (1578) (Hubatsch 1968: 116–120). Nuostatus pasirašė dauguma lietuviškos raštijos veikėjų (Falkenhahn 1941: 248, 249, 256, 260 ir kt.). Tie nuostatai tapo doktrinos vienybės laidu visiems kunigaikštystės kunigams: jie įtvirtino ortodoksinę doktriną, kurios šalininkai atidžiai sekė, kad nebūtų nė mažiausio nukrypimo nuo Martino Liuterio doktrinos, kad nebūtų bandoma suartėti su kalvinizmo, t. y. evangelikų reformatų, tikėjimo teiginiais ir apeigomis. Doktrinos švarumo saugotojai buvo griežti, akyli ir uolūs. Tačiau istorijos tėkmė nešė krašto bažnyčią pro sudėtingus politinius povandeninius akmenis ir slenksčius. Jie vertė nusistovėjusios bažnyčios vadovybę ir kartu eilinius kunigus spręsti jiems pateikiamus politinės istorijos iššūkius. Tie iššūkiai kilo dėl Prūsijos kunigaikštystės, kaip valstybės, egzistencijos kaitos, t. y. dėl politinėje sferoje kilusių komplikacijų, o bažnyčios veikla buvo labai glaudžiai susijusi su politinės valstybės veikla. Kitaip nei Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau LDK), Prūsijos kunigaikštystėje, kaip ir Šv. Romos imperijos žemėse po 1555 m. Augsburgo religinės taikos, galiojo principas „kieno valdžia, to religija“. Tai reiškė, kad politinio vieneto – kurfiurstystės, markgrafystės, hercogystės, grafystės – valdovo religija lėmė, kokią religiją privalėjo išpažinti pavaldiniai. Tie, kurie nesutiko tikėti taip, kaip jų siuzerenas, turėjo tapti bėgliais. XVI a. pabaigoje absoliuti Prūsijos kunigaikštystės gyventojų dauguma buvo liuteronai, tačiau kelioms bažnyčioms, pavyzdžiui, čekų brolių, kelioms Nyderlandų religinėms bendruomenėms, specialiu valdovo įsaku kurį laiką buvo leista čia veikti. Kas keitėsi politikos padangėje nuo XVII a. pradžios? Keitėsi valstybės valdovai ir jų politinis statusas. Permainos vyko iš lėto ir žingsnis po žingsnio. Kaip žinome, paskutinis Vokiečių ordino magistras Albrechtas Hohencolernas (Albrecht Hohenzollern) Brandenburgietis iš Ansbacho linijos prisiekė Lenkijos karaliui ir pasaulietine kunigaikštyste tapusią Prūsijos kunigaikštystę (hercogystę) valdė Lenkijos karalystės leno teisėmis, t. y. pripažino Lenkijos karaliaus siuzereno teises. Po kunigaikščio Albrechto Brandenburgiečio mirties 1568 m.

valdovu tapo jo nepajėgus valdyti sūnus Albrechtas Frydrichas (1553–1618). Lenkijos karalius sutiko, kad regentu taptų Georgas Frydrichas Brandenburgietis, – tos pačios dinastijos kurfiurstas. Hohencolernai Brandenburgiečiai, Ansbacho linijos valdovai, išlaikyti ir stiprinti savo politinę galią Prūsijos kunigaikštystėje siekė nuo XVII a. pradžios. Tai buvo toli į ateitį orientuota ir gerai strategiškai planuojama politika. Tam jie iš pradžių pasinaudojo regentyste: 1605 m. trumpam regento teises perėmė Jochimas Frydrichas Brandenburgietis, o nuo 1608 m. – Johanas Zigmantas Brandenburgietis (1572–1620). Dar esant gyvam Albrechto sūnui, silpnapročiui Albrechtui Frydrichui, Johanas Zigmantas 1612 m. gavo valdyti Prūsijos kunigaikštystę ne kaip regentas, bet leno teisėmis. Už tą teisę jis sumokėjo Lenkijos karaliui didelę sumą ir suteikė teisę kunigaikštystėje veikti katalikų bažnyčiai. 1618 m. jis oficialiai tapo Prūsijos kunigaikščiu. 1619 m. Johanas Zigmantas perdavė kunigaikštystės valdymą sūnui Georgui Vilhelmui (1595–1640), kuris buvo Brandenburgo kurfiurstas ir Prūsijos kunigaikštis (hercogas, 1619–1640). Tad Hohencolernų Brandenburgiečių dinastijos valdovai jau pusę šimto metų nepertraukiamai valdė Prūsijos kunigaikštystę. Kunigaikštystės reikšmę padidino ta aplinkybė, kad Georgo Vilhelmo valdymo laikotarpiu Šventosios Romos imperijos teritorijoje vyko žiaurus, daugybę gyventojų mirčiai pasmerkęs Trisdešimtmetis karas (1618–1648 m.). Vieni iš veiksnių, kursčiusių tą karą, buvo tikybiniai. Brandenburgo markgrafystė buvo nuniokota, ji prarado apie pusę gyventojų, o Prūsijos kunigaikštystę karo veiksmai palietė palyginti nedaug, tad valdovas 1638 m. persikėlė reziduoti į Karaliaučių, kur ir mirė. Kai Prūsijos kunigaikštystės valdovu tapo jo sūnus, Šventosios Romos imperijos kurfiurstas, Brandenburgo markgrafas Frydrichas Vilhelmas (1620–1688), jis sugebėjo pasinaudoti Lenkijos-Lietuvos valstybės nusilpimu dėl XVII a. vidurio karų ir karinėmis bei diplomatinėmis priemonėmis pasiekė, kad Abiejų Tautų Respublikos karalius Vėluvos (1657 m.) ir Olyvos (1660 m.) sutartimis pripažintų Prūsijos kunigaikštystės suverenitetą. Ilgalaikė nuosekli, tikslinga valdovų Hohencolernų Brandenburgiečių politika davė vaisių: buvusioji bežlunganti Vokiečių ordino valstybė vėl tapo viena iš suverenių Vokietijos valstybių, o Frydrichas Vilhelmas Brandenburgietis tapo nepriklausomos nuo Lenkijos karalystės, Prūsijos kunigaikštystės valdovu. Brandenburgo markgrafystę ir Prūsijos hercogystę (jei įvardinsime pagal vokiškąjį žemės rangą) jungė valdovo asmuo, tad 1701 m. Brandenburgo-Prūsijos valstybė buvo paskelbta Prūsijos karalyste. Ši karalystė stiprino savo galią ir XVIII a. pabaigoje buvo viena iš padalinusių Abiejų Tautų Respubliką. Visus šiuos politinius žingsnius lydėjo religinio gyvenimo pokyčiai.

1613 m. Brandenburgo kurfiurstas Johanas Zigmantas, valdęs Prūsijos kunigaikštystę, iš liuteronybės perėjo į evangelikų reformatų (kalvinistų) tikėjimą, tai iš esmės palietė kunigaikštystės liuteronų bažnyčią ir komplikavo Reformacijos raidą – pagal nusistovėjusią bažnyčios valdymo tvarką, bažnyčios ir valstybinės valdžios santykius, jis buvo ir kunigaikštystės valdovas, ir krašto bažnyčios globėjas, turėjęs daug liuteronų bažnyčios administracijos ir doktrinos grynumo priežiūros pareigų. Kaip jau minėta, ne tik Brandenburgo markgrafystėje, bet ir Pūsijos kunigaikštystėje galiojo principas „kieno valdžia to ir religija“. Tad iškilo nemenka problema. Liuteronų bažnyčios vadovaujantieji ir žymūs teologai nusprendė Brandenburgo markgrafystėje ir Prūsijos kunigaikštystėje padaryti išimtį ir nepaklusti šiai nuostatai. Teko ieškoti naujų bažnyčios valdymo sprendimų. Valdovai Johanas Zigmantas ir jo sūnus Georgas Vilhelmas, turėdami politinių tikslų, sutiko, kad kunigaikštystėje veiktų katalikų bažnyčia. Nors liuteronų bažnyčia tebebuvo svarbiausia, tačiau ji jau turėjo veikti kartu su reformatais ir katalikais, valdovui esant ne liuteronui. XVII a. 3 dešimtmečio pabaigoje, po ilgo valdovų, bažnyčios vadovybės ir žemdirbių ginčo dėl vyskupų institucijos ir jos statuso, buvo prieitas kompromisas: 1643 m. Frydrichas Vilhelmas patvirtino, kad esančios dvi lygiavertės Sembos ir Pamedės konsistorijos, o vyskupų institucija galutinai buvo panaikinta tik 1696 m. Mažoji Lietuva priklausė Sembos konsistorijos jurisdikcijai. Konsistorijų sudarymui didelę įtaką turėjo valdovas. Konsistorijoms atiteko bažnyčios nuostatų vykdymo kontrolė, vizitacijų reikalai, t. y. tiesioginiai kontaktai su bažnyčiomis, parapijomis, kunigais.

Tokios aplinkybės stiprino liuteronų ortodoksų pozicijas, o liuteronų bažnyčia turėjo remtis savo pačios jėgomis, į besikeičiančią situaciją ji reagavo intensyvindama savo veiklą, dėmesį telkdama į parapijas, siekdama visais būdais jose aktyvinti dievotumo (religingumo) skleidimą, stiprinti bažnyčios ir tikinčiųjų ryšį. Tvirtas religingumas parapijose, jos požiūriu, buvo liuteronybės išlikimo kunigaikštystėje laidas.

Bažnyčia siekė išnaudoti visas turimas priemones, kad liuteronų tikėjimas įsišaknytų visų

sluoksnių ir visų tautų tikinčiųjų jausmuose, sąmonėje ir kasdieniame gyvenime. Dalis tų priemonių buvo jau anksčiau paruoštos ir išbandytos: parengtos ir išleistos knygos ne vokiečių, o kitų gausiausių kunigaikštystės tautų kalbomis (lenkų, lietuvių), suorganizuotas (nors ir netenkinantis esamų poreikių) kunigų, mokančių tas kalbas, rengimas, sutankintas bažnyčių tinklas, nustatyta bažnyčių lankymo tvarka ir atsakomybė už tos tvarkos nesilaikymą. Bažnyčia siekė tapti ir socialinės, ir tikybinės disciplinos kontroliere. Šiuos jos siekius palaikė valstybinė valdžia. Toks glaudus pasaulietinės valdžios ir bažnytinės vadovybės bendradarbiavimas, siekiant poveikio visuomenei, istorikų šiuo metu vadinamas konfesionalizacija (Schilling 2002/1: 632–645; Schilling 2002/2: 483–503).

Mažosios Lietuvos gyventojai iš tiesų juto intensyvią liuteronų bažnyčios veiklą, kuri stiprėjo iš kelių pusių: ja rūpinosi tiek centrinė bažnyčios vadovybė, tiek aktyviau pradėję veikti lietuviškų bažnyčių kunigai. XVII a., kaip ir anksčiau, pasaulietinė valdžia rūpinosi bažnytinės drausmės kontrole. Antai, 1604 m. buvo paskelbti Įsruties apskrities, kuri apėmė didelę dalį Mažosios Lietuvos, valdymo nuostatai (Instruktion 1604; BRMŠ 2003: 9–13). Juose numatyta, kad visa apskritis suskirstoma į seniūnijas, o šios – į dar mažesnius padalinius, kuriuos prižiūrės kaufšulcai – seniūnaičiai. Kokius įpareigojimus jie gavo, sužinome iš 1604 m. Įsruties apskrities kaufšulcams parengtos instrukcijos: jie privalėjo kontroliuoti, kaip vykdomi 1568 m. bažnytiniai nuostatai, vizitacijų nutarimai, sekti, kad žmonės išpažintų tik liuteronų tikėjimą, neburtininkautų, nežoliautų, nepranašautų. Jie privalėjo atpratinti Įsruties apskrities žmones švęsti devintines, kurių metu susirinkę kaimai lankė javus ir laukų ribas. Kaufšulcai turėjo sekti, kad valstiečiai nešvęstų krikštynų, vestuvių ilgiau nei leidžiama, kad nebūtų geriama daug alaus, kad palaidotų mirusįjį per kelias dienas ir nerengtų šermenų. Visus prasižengusius kaufšulcas turėjo suimti arba bausti piniginėmis baudomis. Buvo nustatyta bažnyčių lankymo kontrolė. Šiai kontrolei vykdyti taip pat buvo pasitelkti pasaulietinės valdžios pareigūnai, tačiau tai didino ir kunigo atsakomybę bei darė jį šios kontrolės dalyviu.

Dar vienas būdas kontroliuoti parapijinių bažnyčių veiklą ir parapijiečių bažnytinės drausmės laikymąsi buvo vizitacijos. Prūsijos kunigaikštystėje jos buvo vykdomos nuo pat bažnyčios formavimosi laikų, tačiau iki XVII a. buvo vizituojami tik kai kurie Mažosios Lietuvos valsčiai arba jų dalys. O vizitacijos buvo pagrindinė bažnyčios ir parapijų abipusio ryšio priemonė, svarbiausias būdas kontroliuoti parapijas ir jų kunigų veiklą, taip pat sužinoti parapijose kylančias problemas. XVII a. 4 dešimtmetyje pirmą kartą visi Mažosios Lietuvos gyventojai buvo įtraukti į vizitacijų planus. Iki to laiko, kaip minėta, vyko tik kai kurių atskirų bažnyčių vizitacijos. Pavyzdžiui, iš XVI a. išliko žinių apie plačiausiai Mažosios Lietuvos valsčius aprėpusią, 1569 m. Sembos vyskupo Joachimo Miorlino (Joachim Mörlin, 1514–1571) atliktą vizitaciją, kuri pasiekė kelis Klaipėdos valsčiaus kaimus, buvusius Kuršių nerijoje. XVII a., nuo 1632 m., jau visi Mažosios Lietuvos valsčiai buvo įtraukti į generalinių vizitacijų planus, ir jie buvo pradėti vykdyti. Dar rengiantis šiam planui 1638 m. vyko Lietuviškų valsčių generalinė vizitacija, kurią vykdė 5 asmenys: 3 iš jų buvo vyriausybės aplinkos žmonės ir 2 kunigai (iš Įsruties ir Petersdorfo). Nutarimai, ką ir kaip reikia gerinti bažnyčių veikloje, 1639 m. buvo išspausdinti 122 puslapių knygelėje: „Įsruties apskrities ir kitų Prūsijos kunigaikštystės Lietuviškų valsčių vizitacijos visuotinis potvarkis“ (Recessus generalis 1639). Nutarimai buvo skirti Įsruties, Tilžės, Ragainės, Klaipėdos, Labguvos, Toplaukio, Jurbarko (Prūsijos), Želvos, Šakių valsčiams. Šie nurodymai buvo rašomi specialiai tų valsčių bažnyčioms, parapijiečiams ir kunigams. 1638 m. buvo nurodyta dvidešimties bažnyčių, kurių dauguma parapijiečių buvo lietuviai, kunigams susirinkti Įsrutyje, kur jie privalės sakyti pamokslus lietuvių kalba ir juos vertins sudaryta komisija. Jau valstybiniu lygiu buvo skelbiamas reikalavimas lietuviškų valsčių bažnyčių kunigams gerai mokėti lietuvių kalbą.

„Visuotiniame potvarkyje“ buvo išdėstytas planas, kaip turėtų būti keliamas dievotumo lygis ir tvirtinamas tikėjimas. Rašiusieji nurodymus buvo prastos nuomonės apie tų valsčių tikinčiųjų religingumą, juos apibūdino kaip „vargšus, nesuprantančius, barbariškus lietuvius“. O iš esmės buvo reikalaujama to, kas buvo paskelbta bažnytiniuose nuostatuose; kartojami tie patys draudimai, kurie jau buvo paskelbti Įsruties apskrities 1604 m. kaufšulcams. Atskiras skyrius buvo skirtas pagalbinėms priemonėms, kurios sudarytų galimybes deramai suprasti ir skelbti sakramentus, melstis. Praėjus 40 metų vėl buvo prisiminta Jono Bretkūno Biblija lietuvių kalba ir pageidaujama, kad ji būtų pataisyta ir išleista. Minima, kad buvęs Karaliaučiaus dalies Zakheimo lietuvių bažnyčios kunigas Jonas Rėza (Johann Rehsa) yra gerai nurašęs ir taisęs J. Bretkūno Biblijos Naujojo

Testamento vertimą ir kad juo galima sėkmingai pasinaudoti. Nurodymuose rašoma, kad būtina parengti lietuvių kalbos žodyną, gramatiką, pakartotinai išleisti Jono Bretkūno postilę, intensyviau mokyti lietuvių vaikus rašto ir rengti kandidatus tapti lietuviškų bažnyčių kunigais. Antroji dalis skirta bažnytinės disciplinos reikalams, pastatų priežiūrai, išlaikymui, pareigūnų įsipareigojimams, atskirai aptarti būdai, kaip mokyti vaikus, nurodyta ir ko juos mokyti, net ko turėtų būti mokomi būtent lietuvių vaikai. Šie nurodymai buvo planas, kaip stiprinti lietuviškų bažnyčių parapijas ir gilinti parapijiečių dievotumą, kartu tai buvo įpareigojimai lietuviškų bažnyčių kunigams. „Visuotinio potvarkio“ reikšmę Mažosios Lietuvos raštijos raidai tyrė Domas Kaunas (Kaunas 1996: 103), Liucija Citavičiūtė. Jie nustatė, kad šis potvarkis buvo didžiai reikšmingas lietuvių raštijos raidai, o L. Citavičiūtė (Citavičiūtė 2009: 9–62) padarė išvadą, kad pagrindiniu potvarkio vykdytoju buvo Danielius Kleinas.

Nurodymams įdiegti numatytos vizitacijos. Nuo XVII a. 3–4 dešimtmečio Mažosios Lietuvos valsčių bažnyčias konsistorija jau periodiškai tikrino, nors realiai tarp vizitacijų buvo maždaug 20 metų tarpai. Labiausiai nutolusio nuo Karaliaučiaus Klaipėdos valsčiaus visų bažnyčių vizitacijų dokumentai išliko 1644–1645 m., 1666 m., 1681–1685 m. (Klaipėdos vizitacijos 2009: 22–23).

Pirmiausia bažnyčios vadovybė dėjo daug pastangų, kad parapijose būtų lietuviškai mokantis kunigas, o jei tuo metu tokio nepavyko rasti, būtinai turėjo būti kalbą mokantis potabelis – kunigo pagalbininkas. Vizitacijos akcentavo kunigo pareigas paveikti parapijiečių religingumą ir kartu padidino jo atsakomybę konsistorijai. Kunigai privalėjo atsiskaityti, kokia yra bažnyčios ir mokyklų pastatų būklė, kaip tvarkomos bažnyčios lėšos, kaip vyksta pamaldos, krikštijimas, jungtuvės, laidotuvės, kaip parapijiečiai laikosi bažnytinės disciplinos. Pastarajai vizitatoriai skyrė daugiausia dėmesio. 1644 m. Klaipėdos valsčiaus bažnyčių kunigams nurodyta sudarinėti sąrašus asmenų, kurie nepriima Šv. Vakarienės sakramento, ir jų pavardes skelbti iš sakyklų. Tokius sąrašus kai kurie kunigai sudarinėjo labai uoliai. XVII a. pabaigoje tuo pasižymėjo Priekulės kunigas Vilhelmas Martinis (jaunesnysis, Vilhelmo Martinio vyr., vieno iš D. Kleino gramatikos bendradarbių, sūnus, apie 1645–1704) (Klaipėdos vizitacijos 2009: 141–163). Vizitatoriai, kaip ir bažnytinė vyresnybė XVI a. paskutinį ketvirtį, ypač stengėsi pašalinti tradicinius papročius iš Mažosios Lietuvos gyventojų apeigų, skirtų pažymėti svarbiausiems gyvenimo momentams. Nurodymuose reikalaujama laikytis bažnyčios nustatytos švenčių trukmės, išgeriamo alaus kiekio (per vestuves – ne daugiau kaip 5 statinaites), naujagimius krikštyti reikalaujama ne vėliau kaip per 2 ar 3 dienas, laidotuvėms reikalaujama būtinai kviesti kunigą ir skambinti varpais. Ne viską galima buvo įvykdyti: pavyzdžiui, Ragainės bažnyčia buvo kairiajame Nemuno krante, o dalis parapijos kaimų – dešiniajame; kaip valstietis galėjo atplukdyti į bažnyčią naujagimį pavasarinio ledonešio ar potvynio metu?

Daug dėmesio bažnyčia skyrė socialinei disciplinai: pavyzdžiui, Klaipėdos lietuvių bažnyčios kunigo pagalbininkas turėjo sekti, kad į bažnyčią neateitų įkaušę žmonės. Bažnytinei ir socialinei disciplinai palaikyti numatytos bausmės: piniginės (už vėlavimą krikštyti – 1 florenas, o pagautas bažnyčioje įkaušęs ar girtas baudžiamas 10 florenų), o jei nusikalstama pakartotinai, skiriamos fizinės bausmės: kaklo tvėrimas į geležį, sodinimas į pilies bokštą, – tam reikėjo žmogų perduoti valstybės pareigūnui. Tai, kad šie nurodymai buvo nuolat kartojami, akivaizdu, kad Mažosios Lietuvos gyventojai nebuvo linkę atsisakyti savo tradicinių papročių. Tačiau bažnyčios pastangos per XVII a. kai kuriuos dalykus vis dėlto pakeitė. Per XVII a. beveik išnyko paprotys apraudoti mirusįjį, amžiaus pabaigoje raudojimas buvo užrašytas paskutinį kartą. Matas Pretorijus, gerai pažinojęs Mažosios Lietuvos parapijiečius ir ilgai buvęs lietuviškos bažnyčios kunigu Nybudžiuose, rašė, kad XVII a. antrojoje pusėje jau buvo benykstąs paprotys dėti mirusiajam į karstą šermenims padaryto alaus, bet tai dar buvę daroma Žemaitijos pasienyje (Pretorijus 2006: 685). Tikrinę parapijų gyvenimą vizitatoriai pastebėjo, kad žvejai nelinkę kviesti kunigo mirus šeimos nariui. Tad akivaizdu, kad Mažosios Lietuvos gyventojai laikėsi savo papročių, švenčių, jų apeigų, ypač žyminčių svarbiausių gyvenimo etapų (gimimo, santuokos, mirties) momentus. Keisti tradicinę lietuvininkų liaudies kultūrą buvo įpareigoti kunigai.

Per XVII a. pirmąją pusę bažnyčių tinklas Mažojoje Lietuvoje šiek tiek sutankėjo. Kai kurios buvusios dukterinės bažnyčios tapo savarankiškomis. Per tą laiką Klaipėdos laukininkų Šv. Mikalojaus lietuvių bažnyčia formaliai atsiskyrė nuo vokiečių miesto Šv. Jono bažnyčios. Ir anksčiau ji veikė atskirai, tačiau nepajėgė išlaikyti špitolės. Bet kiek galima spręsti iš vizitacijų, kai kurios parapijos, kaip ir anksčiau, buvo labai didelės. Antai 1644 m. vizitacijoje rašoma, kad Priekulės parapiją sudaro 500 dūmų (prievolės vienetų). Kai kurie istorikai mano, kad to meto

dūmą vidutiniškai sudarė apie 8 asmenis, jei šeimą sudarė dvi kartos (tėvai ir vaikai), bet jei šeimą sudarė 3 kartos ir tai buvo neišsidalijusi, didžioji šeima, dūme galėjo būti ir 20–30 asmenų. Tad net jei skaičiuotume minimalų vidutinį 8 asmenų šeimos dydį, tai Priekulės parapijoje būta apie 4000 žmonių, – tai labai gausi parapija, o jei joje gyveno ir neišsidalijusios šeimos, tai parapijiečių turėjo būti dar daugiau. Matyt, nepaisant bažnyčių tinklo tankinimo, jis nesudarė deramų sąlygų kunigo veiklai ir parapijiečių aptarnavimui.

Beveik prie kiekvienos bažnyčios Klaipėdos valsčiuje buvo parapinės mokyklos ir išlaikomi mokytojai arba kunigo pagalbininkai potabeliai, einantys mokytojo pareigas. Mokytojai gaudavo atlyginimą atsižvelgiant į jų išsilavinimo lygį. Vizitatoriai Klaipėdos, Priekulės, Verdainės (vėliau Šilutės), Rusnės mokytojams rašė specialius nurodymus. Priekulės parapijoje kunigui buvo nurodyta, kad iš kiekvieno kaimo būtinai vienas ar daugiau berniukų lankytų mokyklą, kad tokiu būdu kaime nuolatos būtų nors keli raštingi žmonės. Už mokyklos veiklą taip pat pirmiausia buvo atsakingas parapijos kunigas.

Kaip ir praeitą laikotarpį, Mažojoje Lietuvoje veikė lietuviškų bažnyčių institucija ir veiklą tęsė lietuviškų bažnyčių kunigų visuomeninė grupė. Juos būrė darbas lietuviškose parapijose, jos dalyviais tapdavo lietuviškai mokantys arba išmokę asmenys, jų veikla skyrėsi nuo vokiškose parapijose dirbusių kunigų; ir nors šios visuomeninės grupės sudėtis keitėsi, ji išlikdavo, vienijama pripažįstamų vertybių. Jau tradicija tapo tai, kad tarp jų iškildavo lyderis, kurio niekas neskirdavo, bet jis būdavo nusipelnęs lyderystės savo darbais lietuviškoms bažnyčioms. Konsistorija dažniausiai kandidatus rinkosi iš Karaliaučiaus universiteto absolventų, tikrino ar tie, kurie moka ar yra išmokę lietuviškai, geba ta kalba teikti bažnytinius patarnavimus: konsistorijos sudaryta komisija egzaminavo kunigus, ar jie gali lietuviškai pasakyti pamokslą. Lietuviškų bažnyčių kunigų kontingentas buvo nevienalytis.

Apžvelgus lietuviškų bažnyčių kunigų visumą, matyti, kad skyrėsi jų kilmė. Tebedirbo XVI a. viduryje iš LDK atsikėlusių kunigų Gedkantų, Blotnų, Jomantų, Rodūnionių, Virčinskių, galbūt Martinių giminių palikuonys; prie jų tikriausiai galima priskirti Siautilas. Galime spėti, kad dalis kunigų buvo kilę iš vietinių, buvusių prūsų (galbūt Sapūnas). Viena dalis lietuviškų bažnyčių kunigų buvo kilę iš Vokietijos arba jos etniškai mišrių paribių (Pomeranijos, Silezijos): jau minėtieji Zengštokai (Sengstock), Hopneriai (Höpner), Lėmanai (Lehmann), Pretorijai (Prätorius), Dycelijai (Dycel), – jie mokėsi lietuvių kalbos. Kitos dalies kilmė nėra tvirtai nustatyta. Tokie buvo Rėzos (Rehsa, Rhesa), Kleinai (Klein), Partatijai (Partatius). Dėl Jono Rėzos, pirmojo XVI a. paskutinį ketvirtį paminėto Tilžės mokyklos mokytojo ir rektoriaus, kilmės esama dviejų nuomonių. Vieni, remdamiesi pavardės forma, mano jį buvus vokiečių kilmės, o Vaclovas Biržiška, remdamasis Tilžės magistrato dokumentais, kuriuose jo sūnus Jonas Rėza vadinamas lietuviu, mano jį buvus lietuviu ir tautine prasme. Bet kuriuo atveju Rėzos jau nuo XVI a. paskutinio ketvirčio gyveno lietuviškuose valsčiuose ir jau XVI a. paskutinį ketvirtį mokėjo lietuviškai.

Buvo ir atvykusių iš Vokietijos žemių ir menkai mokėjusių lietuvių kalbą. Nuo XVII a. 3 dešimtmečio konsistorija dėjo pastangas, kad jie mokytųsi lietuviškai, jei norėtų likti dirbti. Dauguma lietuviškų bažnyčių kunigų gerai pažinojo Mažosios Lietuvos valstiečių ir miestų samdinių, pakraščių gyventojų gyvenimo būdą, kasdienybę, jų problemas.

Lietuviškų bažnyčių kunigo darbas buvo labai sudėtingas: kaip minėta, jis dirbo dažniausiai labai gausiose parapijose, didelėje teritorijoje. Jis buvo įpareigotas pakeisti nemažai liaudies kultūros reiškinių, ypač susijusių su svarbiausiais valstiečio gyvenimo momentais. Kunigas kartu su pasauliečiais seniūnaičiais (kaufšulcais) ir seniūnais (šulcais) turėjo kontroliuoti, kaip valstiečiai laikosi bažnytinės disciplinos, taigi atsistoti baudžiančiųjų pusėje. Tačiau ši lietuviškų bažnyčių kunigų grupė ėmėsi ir tokios veiklos, kuri turėjo padėti parapijiečiams suvokti Dievo žodį, jį išgyventi ir įsileisti į savo gyvenimą. Tokia veikla buvo lietuviškų leidinių rengimas.

Verta atidžiau pasižvalgyti, kas tuos leidinius rengė, kaip juos rengė, kokie jie buvo. Lietuviškos knygos raidą tyręs Domas Kaunas priėjo prie pagrįstos išvados, kad XVII a. pirmojoje pusėje ji sulėtėjo: buvo išleista žymiai mažiau knygų, palyginti su XVI a. antrąja puse (Kaunas 1996: 102). Tačiau esminiai pokyčiai pastebimi, kai tiriame leidinių turinį. Nuo XVII a. 2-ojo dešimtmečio lietuviškų knygų rengimas įgijo kelias kryptis. Pirmiausia buvo rengiamos tos, kurių reikėjo bažnyčios apeigoms, parapijiečių dievotumo stiprinimui. Dauguma šio pobūdžio leidinių buvo XVI a. išleistųjų pakartotiniai leidimai, tačiau jau peržiūrėti, redaguoti, taisyti ir papildyti. Kita kryptis – pradėtos rengti knygos apie lietuvių kalbą, jos sandarą, kalbos kilmę,

skirtos lietuvių kalbos mokymuisi. Pragmatiškai žiūrint – buvo vykdomi 1638 m. vizitacijos „Visuotinio potvarkio“ planai, bet iš esmės jos turėjo žymiai didesnę reikšmę: kėlė lietuvių kalbos pažinimo lygį, jos statusą ir vertę. Buvo sąmoningai iškelti kalbos norminimo reikalai. O tai buvo nepaprastos svarbos žingsniai lietuvių kalbos raidai. Kalbos aprašymas, jos taisyklių aiškinimasis jau dėjo pagrindus normintai literatūrinei lietuvių kalbai, modernios tautos būrimuisi ateityje.

XVII a. pirmąjį ketvirtį aktyviausiai veikė Lozorius Zengštokas (1562–1621), dirbęs Verdainėje, Rusnėje, Klaipėdoje ir Karaliaučiuje. Jo tėvai gyveno Rygoje, būsimas kunigas gimė Liubeke, bet visą gyvenimą dirbo lietuviškuose valsčiuose. Eidamas Karaliaučiaus lietuvių bažnyčios kunigo pareigas, parengė ir 1612 m. išleido tuos leidinius, kurių, matyt, labiausiai tuo metu trūko darbui: trečiąjį B. Vilento „Enchiridiono“, t. y. mažojo katekizmo, leidimą, antrąjį B. Vilento „Evangelijų ir epistolų“ leidimą, J. Bretkūno maldyną, sudarė naują giesmyną. Į giesmyno rengimą L. Zengštokas įdėjo daugiausia autorinių pastangų. Giesmynų parengimą, giesmių repertuarą tyrusi Dainora Pociūtė padarė išvadą, kad L. Zengštokas giesmyno atnaujinimui parinko „liuteronų himnologijoje vadinamo antrojo laikotarpio giesmes“ (Pociūtė 1995: 63). Nors didžiąją dalį iš 151 giesmės jis perėmė iš M. Mažvydo ir J. Bretkūno giesmynų, bet įdėjo ir apie 40 naujai verstų ir parašytų, niekur anksčiau nespausdintų giesmių: Augustino Jomanto (vyr.), Aleksandro Rodūnionio, Stanislovo Virčinskio, Simono Vaišnoro. Šis giesmynas atnaujino tik nedidelę dalį giesmių repertuaro, bet sutelkė beveik visų XVI a. II pusės ir XVII a. pirmojo ketvirčio kunigų giesmių geriausius vertimus ir naujai sukurtas giesmes. J. Zengštoko giesmyne išspausdintos giesmės buvo 54 metus giedamos bažnyčiose, bet po dvidešimties metų jau kilo ne vieno asmens iniciatyva tą repertuarą atnaujinti.

Kita žymi to meto asmenybė buvo Jonas Rėza (jaun., 1576–1629). Tilžės mokyklos rektoriaus Jono Rėzos sūnus, gimęs Tilžėje, dirbo Tolminkiemyje (nuo 1600 m.), Karaliaučiuje (nuo 1621). J. Rėza ėmėsi prikelti Jono Bretkūno Biblijos vertimo darbus: susirado J. Bretkūno rankraštį, iš Senojo Testamento parengė Dovydo psalmyną, jį suredagavęs, pataisęs, išleido 1625 m. O Biblijos Naująjį Testamentą nurašė, redagavo, taisė ir rengė spaudai. J. Rėza pašalino pasenusias kalbos formas, J. Bretkūno tarmybes, nustatė nemaža norminių lietuvių kalbos formų. Apie šį J. Rėzos rankraštį buvo rašyta 1638 m. vizitacijų nutarime lietuviškiems valsčiams. Bet pikta lemtis neleido darbo realizuoti: J. Rėza, kaip ir anksčiau J. Bretkūnas, staiga mirė nuo maro. Kaip žinome, tos pačios giminės palikuonis po maždaug pusantro šimto metų – Liudvikas Gediminas Rėza (1776–1840), ilgametis Karaliaučiaus universiteto profesorius, – parengė ir išleido kelis Šv. Rašto leidimus lietuvių kalba, 1818 m. paskelbė K. Donelaičio „Metus“, buvo viena žymiausių XIX a. lituanistikos asmenybių.

Naujus kelius lietuvių kalbos istorijoje pramynė ir gilius pėdsakus Mažosios Lietuvos liuteronų bažnyčios veikloje paliko Danielius Kleinas (1609–1666) su talkininkais. Tolimųjų D. Kleino protėvių kilmės nežinome, bet aišku, kad jis pats kilo iš šeimos, jau seniai gyvenusios Mažojoje Lietuvoje: jo tėvas Baltazaras gimė Tilžėje, 1598–1608 m. buvo Kraupiško kunigas. Kitas Kleinas, Jonas, gimė Tilžėje, dirbo Katniavoje, rašė giesmes lietuvių kalba. Pats D. Kleinas nuo 1637 m. iki mirties dirbo Tilžėje. Tilžėje jis parašė lietuvių kalbos gramatiką (išleista 1653 m. Karaliaučiuje) (Pirmoji lietuvių kalbos gramatika 1957), trumpą jos santrauką, žodyną, parengė ir išleido 1666 m. giesmyną „Naujos giesmių knygos“ ir maldaknygę. D. Kleino gramatika buvo pirmoji išlikusi spausdinta lietuvių kalbos gramatika. Tos pačios iniciatyvos prieš dešimtį metų buvo ėmęsis Didžiųjų Rudupėnų (Enciūnų) kunigas Kristoforas Sapūnas (1589–1659), ir tai liudijo, kad lietuvių raštijos raidoje jau buvo pribrendęs laikas parengti gramatiką, kad buvo atėjęs metas vykdyti 1638 m. „Visuotinio potvarkio“ planus. K. Sapūno gramatika tuo metu (apie 1643 m.) liko rankraštyje, ją tik 1673 m. išleido Teofilis Šulcas. Parašyti gramatikas, matyt, jau buvo ne tik didžiai pribrendęs laikas, buvo ir jų poreikis. Pirmiausia jos turėjo palengvinti lietuvių kalbos mokymąsi, ypač gerai kalbos nemokantiems kunigams, kurie norėjo išlaikyti darbo vietas Mažosios Lietuvos bažnyčiose. Antra, gramatikos buvo svarbios rašomosios kalbos kūrimui, kalbos stabilizacijai ir norminimui. Be to, kaip rašė pats D. Kleinas, surasdamas ir aptardamas kalbos taisykles, jis norėjęs parodyti, kad nėra teisingi apibūdinimai, jog lietuvių kalba esanti maišyta ir netvarkinga, nepastovios vartosenos ir įvairuoja dėl daugelio tarmių. Tai jau buvo sąmoningas kalbos statuso teigimas. D. Kleinas pasirinko geriausią, jo manymu, vakarų aukštaičių tarmę, artimą Kauno kraštui, tuo jis parėmė šios tarmės įsitvirtinimą lietuvių rašytinėje kalboje – šios tarmės pagrindu parašęs gramatiką, prisidėjo prie jos iškilimo

XIX a. raštuose (Pirmoji lietuvių kalbos gramatika 1957: 16).

Po gramatikų atėjo eilė dvikalbiams, trikalbiams žodynams. Juos rengė daugelis lietuviškų bažnyčių kunigų: D. Kleinas (žinome, kad 1652 m. dar buvo nebaigtas manoma, kad rankraštis sudegė), Ragainės kunigas Jonas Hurtelijus (prieš 1666 m.), Katniavos – Teodoras Šulcas (apie 1673), Įsruties – Fridrikas Partacijus (prieš 1687 m.), Žilių kunigas Fridrichas Pretorijus (1624–1695), Įsruties vyriausias kunigas Jokūbas Perkūnas (jaun., apie 1711 m.). Deja, dalis šių žodynų rankraščių iki šiol nerasti, dalis, žinoma, yra pražuvę, du XX a. pabaigoje išleido Vincentas Drotvinas.

Bet turbūt stipriausiai parapijiečiai pajusdavo naujo giesmyno sudarymą. Giesmės buvo labai svarbi liuteroniškos liturgijos dalis, pamažu jos tapo artimos lietuviui valstiečiui, kuris darbus dirbo, liūdėjo mirusio, tuokėsi su daina. Naujo giesmyno poreikis buvo toks didelis, kad tuo pačiu metu, apie 1652 m., buvo parengti du giesmynai: Valtarkiemio kunigo Melchioro Švobos ir Tilžės kunigo D. Kleino. Net kilo konfliktas tarp abiejų sudarytojų, kuris iš giesmynų turėtų būti spausdinamas. Gotfrydas Ostermejeris po pusantro šimto metų vertino M. Švobą, kaip geriausią poetą, kuriantį lietuvių kalba (Ostermeyer 1793: 264). Naujų duomenų apie šios bylos aplinkybes paskelbė L. Citavičiūtė (Citavičiūtė 2009: 9–62). Buvo paskirtos net kelios komisijos giesmynams įvertinti. Po kelių pasitarimų nuspręsta spausdinti D. Kleino giesmyną. Dėl ginčų, kuris giesmynas bus išleistas, D. Kleino sudaryto ir 1652 m. įteikto rinkinio spausdinimas užtruko 14 metų, bet giesmynas buvo parengtas toks, kuris tiko daugumai lietuviškų bažnyčių. 1666 m. išleistas D. Kleino giesmynas pakeitė L. Zengštoko sudarytąjį (1612 m.) ir šimtą metų formavo lietuviškų giesmių repertuarą. Tą repertuarą, palyginti su L. Zengštoko giesmynu, D. Kleinas atnaujino maždaug per pusę: iš L. Zengštoko perimtoje dalyje nebebuvo senųjų XVI a. vertėjų S. Rapolionio, M. Mažvydo, Rodūnionių ir kt., bet jis skelbė daug savo meto kunigų vertimų ir sukurtų giesmių, tad jame vyravo jau XVII a. pirmosios pusės vertėjai ir autoriai. Visi vėliau leisti Jono Rikovijaus (1685), Fridricho Zigmanto Šusterio (1705), Jono Berento (1732), Adomo Fridriko Šimelpeningio (1750), Karolio Gotardo Kerberio (1832), Fridriko Kuršaičio sudaryti giesmynai rėmėsi D. Kleino darbu. Knygos istorijos tyrėjai J. Rikovijaus ir F. Z. Šusterio giesmynus vadina D. Kleino giesmyno papildytais ir redaguotais pakartotiniais leidimais. Kiekvienas jų buvo atnaujinamas, skyrėsi tekstų kiekiu, buvo įdedama vis daugiau originalių giesmių. Tad XVIII a. pasiekęs giesmių repertuaras buvo kruopščiai per amžius atrinktas ir nušlifuotas.

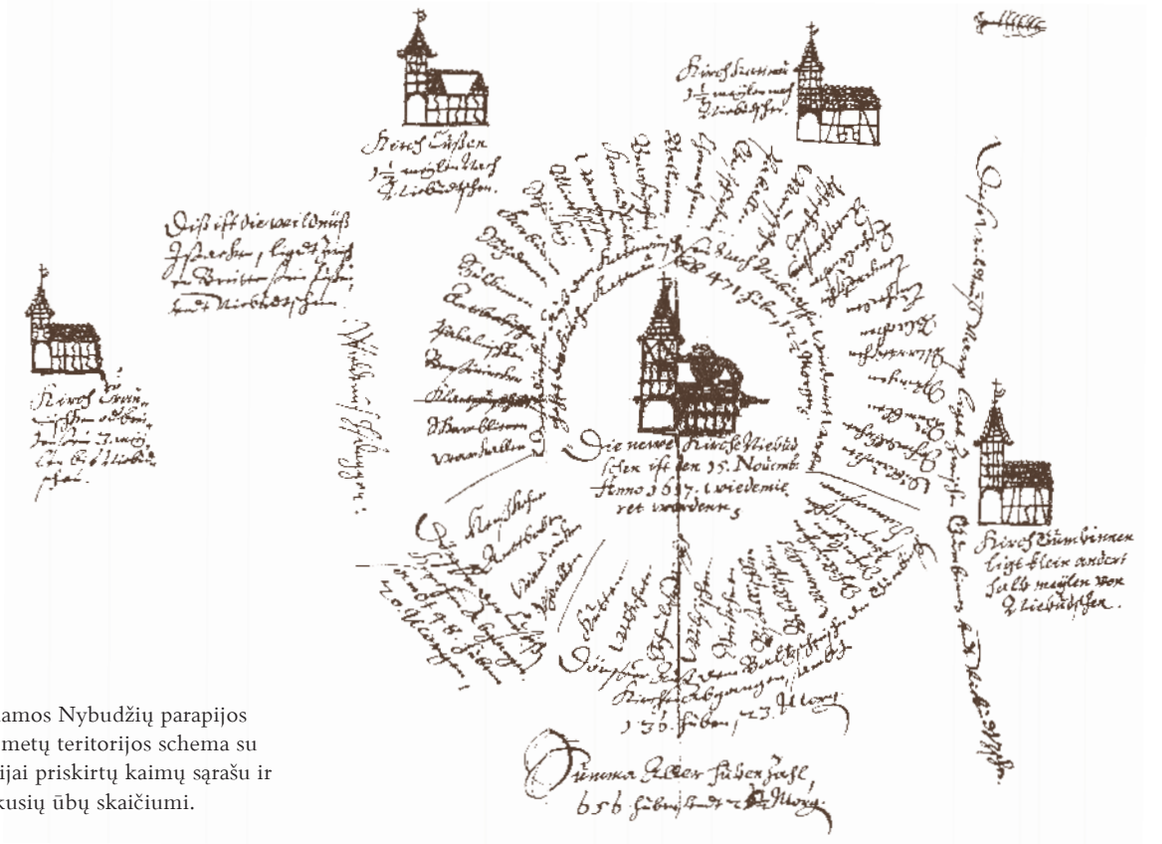
Giesmynai iš kitų bažnytinių leidinių išsiskyrė savo didele paveikumo galia. Liuteronų liturgijoje giesmėse buvo išdėstomas, t. y. išgiedamas tikėjimo išpažinimas, pagrindinės maldos, Kristaus gyvenimo ir kančios istorija, giesmėmis buvo meldžiama Dievo apsaugoti nuo įvairiausių nelaimių. Pasižvalgius po iki XVII a. vidurio susiformavusį giesmių repertuarą, matyti, kad jau buvo sukurtos arba išverstos ne tik bažnyčios apeigoms būtinos giesmės, bet ir skirtos giedoti, melstis daugeliu žmogaus gyvenimo momentų, visais dienos tarpsniais (rytą, dieną, vakarą).

Koks buvo lietuviškų bažnyčių kunigų vaidmuo, sudarant šimtmečius giedamų giesmių repertuarą? D. Kaunas, apibendrindamas raštijos kūrėjus, dėmesį sutelkia į knygų sudarytojus: jo nuomone, XVI a. antrojoje pusėje knygas rengė 3 asmenys, o per XVII a. pirmuosius tris ketvirčius – penki (Kaunas 1996:101). Be abejo, sudarytojo vaidmuo buvo labai svarbus, nes iš esmės jis atrinkdavo giesmes, jo rankose buvo galimybės formuoti giesmių repertuarą. Bet pažvelgus į tuose leidiniuose spausdintų giesmių vertėjus ir autorius, tampa akivaizdu, kad sudarytojai turėjo iš ko rinktis, kad tą repertuarą kūrė ne vien sudarytojai. XVI–XVII a. giesmynuose spausdintų giesmių vertėjus ir autorius yra suregistravęs ir jų biogramas parašęs Vaclovas Biržiška (Biržiška 1960), informaciją susistemino lietuviškų knygų bibliografijos rengėjai (Knygų bibliografija 1969), giesmių vertimo šaltinius ir vertėjus bei originalių giesmių vertėjus yra nustačiusi D. Pociūtė (Pociūtė 1995; Giesmės dangaus miestui 1998), o patikslino Gvidas Mikelinis (Michelini 2009), L. Citavičiūtė (Citavičiūtė 2009). D. Pociūtė nagrinėjo XVI–XVII a. evangelikų giesmių repertuaro meninę raišką, jo temas, teologinių teiginių atspindžius ir doktrinos raidą. Išryškino poetiniu požiūriu vertingiausias giesmes. Bet verta pažvelgti į giesmynus kiek kitu kampu: pasižvalgykime, kur buvo giesmės kuriamos ar verčiamos, kas buvo jų kūrėjai, vertėjai, kaip jų kūriniuose atsispindėjo saitai su parapijiečiais, jų gyvenimu.

L. Zengštoko (1612) giesmyne yra nurodytos 4 vertėjų, gal ir autorių pavardės: Augustino Jomanto, Simano Vaišnoro, Aleksandro Rodūnionio (jaun.) ir Stanislovo Virčinskio. Jie dirbo lietuviškų bažnyčių kunigais Kraupiške, Ragainėje, Kaukėnuose ir Žabynuose. Iš paminėtų tik Ragainė buvo apskrities bažnyčia, kitos – eilinės

parapinės. Visi paminėtieji kunigai giesmyno išspausdinimo metais jau buvo mirę. D. Kleinas giesmyne (1666) mini dešimtį vertėjų ir autorių. Jei skaičiuojame kartu ir J. Rikovijaus, ir J. Z. Šusterio giesmynuose atspausdintas, tai juose, remiantis V. Biržiškos (Biržiška 1960: 311), G. Michelini (Michelini 2009) ir L. Citavičiūtės (Citavičiūtė 2009) informacija, XVII a. viduryje ir antrojoje pusėje rasime 20 asmenų, vertusių ir kūrusių giesmes: Ragainės kunigą Joną Hurtelijų (Urtel, 24 giesmės), Tilžės – Danielių Kleiną (36 giesmės), Katniavos – Joną Kleiną (3 giesmės), Balėtų ir Nybudžių – Vilhelmą Liūdemaną (10 giesmių), Verdainės – Vilhelmą Martinį (vyr., 1 giesmė), Žilių – Fridrichą Pretorijų (8 giesmės), Karaliaučiaus – Kristupą Šmitą (Schmied, 1 giesmė), Valtarkiemio – Melchiorą Švobą (22 vertimai ir 10 originalių giesmių), Katyčių kunigą Kristupą Cintijų (1 giesmė), Rusnės kunigą Mykolą Galą (Gaidį, 1), Stalupėnų – Joną Enriką Leopoldį (1), Nybudžių – Matą Pretorijų (4 giesmės), Norkyčių ir Vėluvos – Joną Rikovijų (3 giesmės), Nybudžių ir Valtarkiemio – Ernestą Dycelijų (Dietzel, 9), Išdagų – Jokūbą Perkūną (1), Laukiškos – Joną Partatijų (1) ir Įsruties – Fridriką Partatijų (1), Katyčių – Joną Andrių Kaizerį (2), Būdviečių – Fridrichą Zigmantą Šusterį (1), Žabynų – Jurgį Šteiną (1). Kadangi dalies giesmių vertėjai ar autoriai nėra užrašyti ir tyrinėtojai jų nenustatė, akivaizdu, kad vardų gali būti ir daugiau. D. Kleino giesmyne spausdintos giesmės buvo verstos ar kurtos Ragainėje, Karaliaučiuje, Tilžėje, Rusnėje, Verdainėje, Katyčiuose, Katniavoje, Kraupiške, Balėtuose, Žiliuose, Nybudžiuose, Valtarkiemyje.

Šie sąrašai gerokai pailgėtų, jeigu būtų įtraukti asmenys, kurie svarstė, vertino, taisė rankraščius ar kitaip talkino knygų sudarytojams. J. Bretkūno Biblijos vertimo rengimo grupę sudarė Danielius Kleinas, Didžiųjų Rudupėnų (Enciūnų) kunigas Kristupas Sapūnas, Nybudžių kunigas Andrejus Krauzė, Klaipėdos lietuvių kunigas Jonas Hopneris; Jurbarko (Prūsijos) kunigas Gregoras Kevnicijus (Lietuvos bibliografija 1969: 340; Citavičiūtė 2009: 16–17; Falkenhan 1941). D. Kleinas savo gramatiką pateikė vertinti Didžiųjų Rudupėnų kunigui Kristupui Sapūnui, Klaipėdos kunigui Jonui Lėmanui ir Karaliaučiaus kunigui Kristupui Pretorijui. Žodynus (įtraukiame visus XVII a. parengtuosius) rengė Ragainės, Katniavos, Įsruties, Žilių kunigai. Tad parapijų, kuriose dirbo aktyvūs kunigai, sąrašą dar būtų galima papildyti daugeliu bažnyčių. Tik kelias iš išvardytųjų bažnyčių galime vadinti centrinėmis, t. y. pagrindinėmis apskričių bažnyčiomis: Ragainės, Tilžės, Karaliaučiaus, Įsruties ir Klaipėdos lietuvių bažnyčias. Visos kitos buvo eilinės parapinės bažnyčios. Žvilgtelėjus į parengtų lietuviškų tekstų visumą reikia išskirti kelias bažnyčias, kuriose nuolat dirbo aktyvūs ir kūrybingi kunigai: lituanistines veiklos tradicijas, susidariusias

Steigiamos Nybudžių parapijos 1617 metų teritorijos schema su parapijai priskirtų kaimų sąrašu ir jai tekusių ūbų skaičiumi.

Kusų bažnyčia už
pusantros mylios
nuo Nybudžių

Ši Išdegių giria tęsiasi
tarp Breitenšteino, Kusų
ir Nybudžių

Nuo Kraupiško arba
Breitenšteino bažnyčios
trys mylios iki Nybudžių

Išdegių giria

Šie kaimai
Vanagupėnai
Minkštimai
Žiurkiai
Korbudžiai
Rudstainiai
Čiulkiniai
Antbrakupėnai
Pakalniškiai
Berštininkai
Klampupėnai
Skroblynai
Varkalai
Enskėnai
Antbaliai
Vandlaužiai
Užbal

Kusų bažnyčios kaimai
nuo jos kartu su 48 ūkiais
ir 20 margų

Lietuviška Nybudžių parapijos 1617 m. teritorijos schema,
perbraižė dailininkas Mindaugas Aliukas.
Abi schemos skelbtos: Matas Pretorijus. *Prūsijos įdomybės arba Prūsijos regykla*...,
t. 1. Parengė Ingė Lukšaitė. Vilnius: Pradai, 1999, p. 22–23, originalas saugomas
GStAPK, HA EM, Tit 55d. Nr. 697, l. 9.

Katniavos bažnyčia už 1½ mylios nuo Nybudžių
Nybudžių 471 ūbais ir bažnyčiai 12½ margų
Naujoji Nybudžių bažnyčios parapija yra 1617 m. lapkričio 15 d. permatuota
Ši Karpės giria yra tarp Gumbinės ir Nybudžių
Gumbinės bažnyčia yra mažiau kaip už 1½ mylios nuo Nybudžių
Gumbinės bažnyčiai perėjo iš Balceriškių kaimai kartu su 136 ūbais 23 margais
Js viso 656 ūbai ir 26½ margų

XVI a., išlaikė Ragainės, Tilžės ir Karaliaučiaus lietuvių bažnyčia. Per XVII a. iškilo Klaipėdos, Įsruties, Žilių, Nybudžių, Didžiųjų Rudupėnų (Enciūnų), Verdainės ir Valtarkiemio bažnyčios: Žiliuose dirbo giesmių vertėjas ir žodyno parengėjas Fridrichas Pretorijus, Valtarkiemyje – žymiausias originalių giesmių kūrėjas Melchioras Švoba, Nybudžių bažnyčioje (įsteigtoje 1617 m.) dirbo J. Bretkūno Biblijos vertimo nuorašą redaguoti paskirtas Andrejas Krauzė, po jo – giesmių vertėjas Vilhelmas Jonas Liūdemanas, dar vėliau – giesmių vertėjas ir Prūsijos istorijos autorius Matas Pretorijus. Klaipėdoje dirbo Bretkūno Biblijos nuorašui rengti paskirtas Jonas Hopneris (darbo nepradėjo, jo tėvas buvo vienas iš Bretkūno Biblijos korektorių XVI a.), bet D. Kleinas rašė, kad gramatiką parašyti ypač prašę Klaipėdos kunigai (Pirmoji lietuvių gramatika 1957: 74, 401). Didžiuosiuose Rudupėnuose dirbo gramatikos rankraščio autorius Kristoforas Sapūnas.

Tad parapijų bažnyčiose dirbo dauguma giesmių vertėjų ar autorių, jos buvo išsidėsčiusios beveik visoje Mažosios Lietuvos branduolio teritorijoje, tik Stanislovas Virčinskis kūrė Žabynuose (į pietus nuo Gumbinės), prie pietinės teritorijos, kurioje daugumą sudarė lietuvininkai, ribos. Akivaizdu, kad visi išleistieji Mažosios Lietuvos liuteronų giesmynai yra daugelio vertėjų, autorių darbas, juose sudėti daugelio asmenybių vertimai ar kūriniai. Nemažai kitų žanrų leidinių taip pat buvo peržiūrėti, taisyti eilinių kunigų. Tokiu būdu rengiamos knygos buvo įvertinamos, suderinamos nuomonės dėl kalbos vartojimo, jos tapdavo aprobuotos, toks bendradarbiavimas pakeldavo leidinių kokybę. Kita vertus, tai liudija, kad lietuviškų bažnyčių kunigai, net ir dirbantys atokiuose bažnytkaimiuose, buvo kūrybiškai aktyvūs, iniciatyvūs. Šiems kunigams buvo artimas jų parapijiečių gyvenimas, jų kūryboje įžvelgiamos pastangos taip pateikti (išversti ar sukurti) tekstą, kad jis būtų lengvai suvokiamas, taptų artimas valstiečių pasaulėvokai, derintųsi ir kartu kurtų naujus vaizdinius ir liaudies tikėjimo pavidalus. Antai L. Zengštoko giesmyne, kaip spėjama, anoniminė originali „Dangun žengimo giesmė“ piešia paprastą, aiškų vaizdą[1]:

Christus miręs kiele
šan dienan dangun žengė
teip ir mumus keltisi
Su Christum dangui džaugtisi. Kyrie eleyson.
Jeib Christus nekiele
Welina neišgaleie nei Dangun neženges
Swietas butu prapuoles. Kyrie eleison.

(Giesmės dangaus miestui 1998: 94)

D. Pociūtės nuomone, unikali to paties giesmyno lietuviška giesmė „Apie sūnų paklydėlį“ (Giesmės dangaus miestui 1998: 96), stebina savo artumu lietuvio valstiečio kasdienio gyvenimo vaizdams, gerovės suvokimu, net ir liaudies dainoms būdingomis mažybinėmis formomis:

Prisiverski sunau mielas
tarp durnuiu essi paikas
Jaunibei Tiewa prastoiei
nug io šalina atstoei.
Kiton žemen ušueiei
Naudele sawa praradai
Tarp swetimu passilikai
widui latru passimaišei. <...>
Tiktai tu pats Tiewop sugrišk
nuog piktu darbu atsiwersk
duos saw tawi pabučoti
Sawa kakla apkabinti
It duos taw brangu rubeli
apwilks kaip sawa Suneli
Papiaus riebu taw Weršeli
ant piršta duos žiedeli. <...>
Glostis teip tawa galwele
kaip piemuo sawa awele
kuri iam est pražuwusi
Aklo giroi paklidusi.<...>

(Giesmės dangaus miestui 1998: 96–99)

Visi lietuvių literatūros tyrėjai yra pastebėję, kad ypač artimos lietuvio pasaulėjautai buvo dienos ir gamtos ciklo giesmės. Turbūt šių randame daugiausiai tarp originalių, t. y. pačių kunigų sukurtųjų (M. Švobos, Jono Hurtelijaus, Ernesto Dycelijaus). Antai M. Švobos originali ryto giesmė, išspausdinta D. Kleino giesmyne, dėkoja už apsaugą nuo tamsos ir blogio grėsmės nakties metu ir prašo apsaugos nuo negandų per dieną:

Ak Diewe mielas Pone
dabar taw rytišką
pagiedmi dėkawonę
Už apsaugojimą
Ir už malonę tą
Jog sweiks miegot turrėjau
Ir keltis sweiks galėjau
Be sunkiaus spaudima
Gallėjes butu Čartas

1 Cituojant iš antologijos „Giesmės dangaus miestui“ (1998), išlaikoma rašyba, išskyrus raidžių ſ, ż, ź, 3, ů, sz, cz, sch rašybą, kurios čia rašomos laikantis hipotetinės fonetinės reikšmės.

daryt man negandą
Jey jis nebutu bartas
per tawa Angelą
Kurs sergejo mane
Ir jį šalin atware
Pakaju man padare
Nakties tamsybeje. <...>

(Giesmės dangaus miestui 1998: 130–132).

Žymiai vėliau, t. y. 1685 m., Jonas Rikovijus atspausdino dar ne vieną M. Švobos giesmę. Viena jų, originali, turėjo išmelsti, kad liautųsi lietus („lietaus nustabdymo giesmė“) – „Ak Wiešpatie aukštay sedįs“:

<...> Iš žemes miglas išweddi
Ir trauki jas aukštinuy
Potam lašais nulydini
Iš debbesiu žeminuy;
Šitteip padrėkini laukus
Jeib karštije n'išdžiutu
neigi butu
Bė jawiško žmogus
Neigi badė pargrutu.<...>
Kas bus iš didžio to litaus
lauke jawai supuwo
Iš ko žmogus duonelės gaus
Jog kožnas daiktas pražuwa
kuom ir galwijai žiemą mis?
Prapuls artės ir šienas:
Piktas dienas
Sulauke swietas šis
Mauduoja gi ne wienas. <...>
Ak tu mes kalti sakomės
ieškodami malonę
Iš losko Diewe didelės
palengwink tą koronę
Šį twanu lytu nustabdyk
Duok Saulei užtekketi
Bei giedreti
Ukimą prawaryk
Ir giedrą duok reggeti

(Giesmės dangaus miestui 1998: 166–168).

Fridricho Zigmanto Šusterio 1705 m. giesmyne buvo atspausdintos keturios tuo metu jau mirusio kunigo Mato Pretorijaus (apie 1635–1704) verstos giesmės. Viena jų – plačiai paplitusi, nežinomo vokiečių autoriaus viena gražiausių vakaro giesmių „Gnug mein Herz der Tag sich neigt“. Šią giesmę Matas Pretorijus vertė, matyt, dar gyvendamas Nybudžiuose, iki 1685 m., kadangi vėliau iškeliavo į Pomeraniją ir tapo kataliku:

Temst dabar palauk širdis
Rodos taw iau atilsis
Tawo jau padek darbus
Buddink bet wissus Umus
Bet dabok Širdžia wissa
Kaip šij perleista diena
Kas dumota kas weikta... <...>

(Giesmės dangaus miestui 1998: 182–183).

Apžvelgę, kas ir kur vertė ar kūrė giesmes lietuvių kalba, akivaizdžiai matome, kad dalis lietuviškųjų raštų, ypač giesmynai, buvo Mažosios Lietuvos lietuviškų parapijų kunigų sutelktinė kūryba. Kyla klausimas, kaip tos giesmės iš atokiausių Mažosios Lietuvos bažnytkaimių ir miestelių atsirasdavo ant giesmynų sudarytojų darbo stalų. Tai svarstyti skatina ta aplinkybė, kad ir XVI ir XVII amžiaus giesmynuose buvo skelbiama nemažai jau mirusių vertėjų ar autorių giesmių. Ryškiausias pavyzdys yra dar nespausdintų M. Švobos giesmių skelbimas, jam mirus, 1663 m. D. Kleino, J. Rikovijaus ir F. Z. Šusterio giesmynuose. Iš viso žinoma 10 originalių jo giesmių ir 22 vertimai (Citavičiūtė 2009: 25). Beveik tikra, kad jos pateko į giesmynus iš paties vertėjo ir autoriaus sudaryto rinkinio rankraščio, apie kurio buvimą paliudijo D. Kleino giesmyno spausdinimui pasipriešinę Valtarkiemio kunigas Jonas Liudemanas ir Gumbinės kunigas Jonas Forhofas (Johannes Vorhoff) (Citavičiūtė 2009:22). Manoma, kad po M. Švobos mirties rankraštis pateko į Teodoro Lepnerio (1633–1691) rankas, kadangi M. Švoba buvo vedęs T. Lepnerio seserį (Biržiška 1960: 338). Bet neturime žinių, kad būtų buvę kitų kunigų sudaryti giesmių vertimų rankraščiai. G. Mikelinis mano, kad giesmes kunigai vienas nuo kito nusirašinėjo ir tie nuorašai plito po bažnyčias (Michelini 2009: 57). Tai labai tikėtina, tik nesame radę tokių nuorašų. Bet galime daryti išvadą, kad kunigai palaikė glaudžius tarpusavio kontaktus, kad jie žinojo apie vienas kito darbus ir jais domėjosi. Apie tokių ryšių buvimą rašo M. Pretorijus, kuris sakosi gavęs žinių apie papročius iš Verdainės kunigo Vilhelmo Martinio, Katyčių kunigo Kristupo Cyntijaus (Zins), aprašė, kas atsitiko Katniavos kunigui Teofiliui Šulcui (Sapūno gramatikos leidėjui), kai šis sulaužė draudimą kasti Katniavos *pillukształ*. (Sulaužęs draudimą kunigas mirė) (M. Pretorius 2006: 20, 122–123, 317–361, 709).

Be abejo, daug energijos turėjo eikvoti sudarytojas, norėdamas surinkti ir atrinkti pavienių kunigų įvairiausiose bažnyčiose išverstas ar sukurtas giesmes ir pateikti visiems tinkamą giesmių

repertuarą. Buvo ir dar vienas giesmių platinimo kelias: naujai išverstų giesmių kunigas išmokydavo savo parapijiečius, jie giedodavo, ir taip giesmės plisdavo, kaip ir sakytinė tautosaka. Greičiausia visi keliai plisti lietuviškai giesmei buvo tinkami.

Tokia lietuvių kalbos vartojimo atmosfera Mažosios Lietuvos bažnyčiose skatino raštinguosius, išsilavinusius pasauliečius taip pat laikytis lietuvių kalbos. Turime išlikusius Fridricho Gedkanto, lietuvių raštijos XVI a. darbuotojo, Širvintos kunigo Jono Gedkanto anūko, inžinieriaus, lietuvišką įrašą Kristijono Otero albume „Ne wissi medei artojem priduoti“ (pasirašė „Bridzius Getkants, 1624“). Tokių lietuviškų įrašų, priesaikų yra išlikę nedaug, bet jų buvimas rodė, kad sakytinė lietuvių kalba viešajame gyvenime buvo vartojama. Jos vartojimą palaikė lietuviškų bažnyčių kunigų veikla.

XVII a. pirmosios pusės lietuviškų bažnyčių kunigai, vertę, kūrę giesmes, talkinę kitų žanrų lietuviškų leidinių parengėjams ir autoriams, beveik visi buvo aukšto išsilavinimo, dažniausiai baigę arba mokęsi Karaliaučiaus, Frankfurto prie Oderio ir kt. universitetuose. Dauguma jų mokėjo vokiečių, lotynų, lietuvių kalbas, universitete studijavę teologiją, dar privalėjo pramokti hebrajų ir graikų, dalis, kaip jie patys rašė, mokėjo ir kuršininkų, kai kurie jų – ir lenkų kalbą. Tad ne vienas galėjo savo darbe remtis kitomis kalbomis leista literatūra, ją pažinojo. Žinome, kad D. Kleinas, rašydamas gramatiką, rėmėsi daugelio autorių lotynų, iš dalies graikų kalbų gramatikomis. Kaip jis pats rašė „...turime visų kalbų gramatikos vadovėlių: Rytų kalbų keletą, lotynų kalbos beveik nesuskaičiuojame“ (Pirmoji lietuvių kalbos gramatika 1957: 85, 408).

Apžvelgę asmenis ir vietoves, kuriose dirbo kunigai, vertę, kūrę giesmes, rašę žodynus, svarstę, koregavę, vertinę XVII a. pirmosios pusės lietuviškus leidinius, matome, kad tai daugumos lietuviškų bažnyčių dvasininkai, kurie buvo įsitraukę arba įtraukti į tekstų rengimą. Jei dalyvavimą komisijose, svarstančiose tekstus, lėmė konsistorijos nuomonė, tai giesmes vertė ir kūrė kunigai savo iniciatyva. O ją turėjo ir atokiausiose bažnyčiose dirbusieji. Šis darbas buvo jų saviraiškos būdas, pareiga, pašaukimas tarnauti. Jei palygintume su to meto LDK katalikų Mozerkos Slavočinskio giesmynu (1646), matytume, kad jis rašo pats išvertęs giesmes, o tyrinėtojai nustatė, kad versta iš kelių giesmynų lenkų kalba, tad tokios bendruomeninės kūrybos negalėtume rasti.

Pabaigai galime susidaryti apytikrį lietuviškos bažnyčios liuteronų kunigo paveikslą. Jis buvo išsilavinęs, skaitantis knygas, kuriantis ir rengiantis raštus, kuriuos mano esant reikalingus parapijiečiams, atliekantis apeigas ir sakantis pamokslus lietuviškai, jis vertino lietuvių kalbą kaip savo veiklos kalbą, jos mokėsi arba ją tobulino. Verčiamas nurodymų, reguliariai keliavo po savo parapijos sodžius ir egzaminavo, kaip jo parapijiečiai moka katekizmą ir kitus būtiniausius tikėjimo dalykus. Reikalavo bažnytinės disciplinos ir kontroliavo, kaip jos laikomasi. Nuo kunigo asmenybės, jo būdo priklausė, kaip dažnai jis paskelbdavo iš sakyklos nepakankamai dievotų, nemokančių tikėjimo tiesų ar nesilaikančių reikalaujamos moralės žmonių sąrašus ir atiduodavo juos į pasauliečio pareigūno rankas bausmei. Tarp šių kunigų, kaip ir XVI a., išsiskirdavo lyderis, ne paskirtas, bet įgyjantis autoritetą dėl savo darbų. Toks kelis dešimtmečius buvo D. Kleinas, nors M. Švoba su keliais bendraminčiais bandė ginčytis dėl jo autoriteto formuojant giesmių repertuarą. Kaip ir XVI a. paskutinį ketvirtį, šita grupė turėjo visus visuomeninei grupei priskiriamus bruožus, tik jie buvo ryškesni. Būdinga, kad jie labai aiškiai skelbė savo tapatybę. J. Bretkūnas postilės tituliniame lape rašė, kad ji parašyta „per Jana Bretkuna Lietuvos plebona Karaliaucziuie Prusuosu“, L. Zengštoko tituliniame puslapyje parašyta: „Enchiridion Cathechismas mazas... per Lazara Sengstack Lietuvos plebona Karaliauczios atnaugintas“, D. Kleino giesmyne rašoma: „su pritarimu wissu Baznyczos Mokitoju per musų Lietuvą yra pridėtos“.

Kas ta mūsų Lietuva? Be abejo, tai Mažoji (Prūsų) Lietuva, administratorių tuo metu vadinamieji Lietuviškieji valsčiai. Juose lietuviškų bažnyčių kunigai sudarė savitą Prūsijos kunigaikštystės liuteronų kunigų grupę. Juos vienijo jų atranka, darbas lietuviškose parapijose, jose reikėjo tam tikrų kunigavimo įgūdžių, kitokios patirties nei vokiškose parapijose, reikėjo mokėti daugiau kalbų; į bendriją juos būrė darbas su tekstais lietuvių kalba, jie jautėsi įsipareigoję rengti ar dalyvauti parengiant lietuviškas knygas, kadangi iš niekur kitur ir kitaip negalėjo jų gauti. Lietuviški raštai dažnai buvo šios grupės sutelktinės kūrybos rezultatas. Jos dalyviai dirbo kitokios kultūrinės terpės parapijose nei tie, kurių parapijose daugumą sudarė vokiečiai arba suvokietėję senieji krašto gyventojai. Šios visuomeninės grupės sudėtis keitėsi bėgant laikui, bet siekiai liko tie patys, nors keitėsi jų įgyvendinimo būdai. Iš jų tarpo iškildavo savo darbu autoritetą susikūrusios asmenybės ir jos tapdavo neformaliais lyderiais. Mirus vieniems, juos pakeisdavo kiti. Jie nebuvo aukšti

bažnyčios administracijos pareigūnai, bet dirbo kurioje nors Mažosios Lietuvos bažnyčioje su stipria lietuviška parapija. Šią bendriją šiuolaikinė sociologija apibūdina kaip visuomeninę grupę, o jos vaidmuo to krašto Reformacijos raidoje ir visos Lietuvos kultūros istorijoje buvo reikšmingas ir ilgalaikis. Jie savo pastangomis labai iš lėto, bet kūrė naujus valstietiško tikėjimo pavidalus, keitė tradicinę lietuvių liaudies kultūrą, buvo vienas veiksnių lietuvininkų subkultūrai formuotis. Tai buvo kartu ir lietuviška protointeligentija, kitaip tariant, lietuvių inteligentijos užuomazga.

LITERATŪRA

Knygų bibliografija 1969 = *Lietuvos TSR bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba, t. 1: 1547–1861*. Vilnius: Mintis.

Biržiška 1960 = Vaclovas Biržiška. *Aleksandrynas, t. 1: XVI–XVII amžiai.* Čikaga: M. Morkūno spaustuvė.

BRMŠ 2003 = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, t.3: XVII amžius*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Citavičiūtė 2009 = Liucija Citavičiūtė. Įsruties apskrities bažnyčių ir mokyklų vizitacijos potvarkio *Recessus generalis* (1636) reikšmė lietuvių raštijai ir jos vykdytojas Danielius Kleinas. Iš: *Archivum Lithuanicum, t. 11*. Vilnius: Petro Ofsetas.

Falkenhahn 1941= Viktor Falkenhahn. *Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer. Beiträge zur Kulturβund Kirchengeschichte Altpreussens*, Königsberg (Pr) und Berlin: Ost–Europa–Verlag.

Giesmės dangaus miestui 1998 = *Giesmės dangaus miestui. XVI–XVIII amžiaus lietuvių bažnytinių giesmių antologija*. Parengė Dainora Pociūtė-Abukevičienė ir Mikas Vaicekauskas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Hubatsch 1968 = Walther Hubatsch. *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, Bd. 1. Göttingen: Vandenhoeck et Ruprecht.

Instruction der Kauffschulzen 1604 = *Instruction der Kauffschulzen und Willkühr des Ampts Insterburg,* Königsberg.

Kaunas 1996 = Domas Kaunas. *Mažosios Lietuvos knyga. Lietuviškos knygos raida 1547–1940*. Vilnius: Baltos lankos.

Klaipėdos vizitacijos 2009 = *Klaipėdos miesto ir valsčiaus evangelikų liuteronų bažnyčių vizitacijų 1676–1685 m. dokumentai.* Sudarė ir parengė Ingė Lukšaitė, rankraščius transkribavo Sabina Drevello. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

Michelini 2009 = Guido Michelini. *Mažosios Lietuvos giesmynų istorija: nuo Martyno Mažvydo iki XIX pabaigos*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

Ostermeyer 1793 = [Gottfried Ostermeyer] *Erste Littauische Liedergeschichte*. Königsberg, 1793

Pirmoji lietuvių kalbos gramatika 1957 = *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika 1653 metai*. Atsakingas redaktorius J. Kruopas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Pociūtė 1995 = Pociūtė Dainora. XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės. Iš: *Senosios literatūros studijos*. Vilnius: Pradai.

Pretorius 2006 = Matas Pretorijus. *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla,* t. 3. Parengė I. Lukšaitė bendradarbiaudama su M. Girdzijauskaite, S. Drevello, J. Kiliumi, M. Čiurinsku. Vilnius: LII leidykla.

Recessus generalis 1639 = *Recessus generalis der Kirchen Visitation Insterburgischen und anderer Littawischen Ambter im Herzogthum Preussen*. Königsberg: Lorentz Segebaden Erben.

Schilling 1986 = Schilling, Heinz. *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland. Das Problem der „Zweiten Reformation"*. Iš: Wissenschaftliches Symposion des Vereins für Reformationsgeschichte 1985. Hrsg. v. Heinz Schilling. Gütersloh: Gütersloher Verlaghaus Gerd Mohn.

Schilling 2002/1 = Heinz Schilling. Disziplinierung oder „Selbstregulierung der Untertanen?" Ein Plädoyer für die Doppelperspektive von Makro– und Mikrohistorie bei der Erforschung der frühmoderner Kirchenzucht. Iš: Heinz Schilling. *Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformations- und Konfessionsgeschichte.* Hrsg. von Luise Schorn-Schütte, Olaf Mörke. Berlin: Duncker et Humbolt.

Schilling 2002/2 = Heinz Schilling. „Geschichte der Sünde" oder „Geschichte des Verbrechens"? Überlegungen zur gesellschaftsgeschichte der frühneuzeitlichen Kirchenzucht. Iš: Heinz Schilling. *Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformations- und Konfessionsgeschichte.* Hrsg. von Luise Schorn-Schütte, Olaf Mörke. Berlin: Duncker et Humbolt.

THE REFORMATION AND PRIESTS IN LITHUANIAN CHURCHES IN LITHUANIA MINOR IN THE FIRST HALF OF THE 17TH C.

Ingė LUKŠAITĖ

The article studies the link between the changing political status of the Duchy of Prussia and the internal politics of the Evangelical Lutheran church. When in 1613 the rulers converted to the Evangelical reformation faith, the church concentrated its activities in the parishes, strengthened attempts to spread religiousness to faithful in all walks of life. Special orders were issued, which strengthened church discipline and entrusted control to state officials. From the 1720s they began to systematically visit churches in Lithuania Minor, the responsibilities of parish priests were increased, as well as their activities. The results of these activities were the Lithuanian publications in the first half of the 17th c. – these publications enriched the evolution of Lithuanian writing with books on the language, its structure and vocabulary. Initiatives and activities of Lithuanian church priests in the development of the repertoire of 17th c. Lithuanian hymns and writing are examined. It was concluded that the Lithuanian hymnals were the fruit of the work of the priests of many different parish churches. Translators and authors of hymns worked in Lithuanian parish churches throughout the territory of Lithuania Minor. In Lithuania Minor, the social group of Lithuanian church priests strengthened; their activities supported the use of the Lithuanian language in public life, they aimed to change the forms of folk belief and its culture, contributed to the formation of the Prussian-Lithuanian (*lietuvninkai*) sub-culture.

DIDŽIOJI PRIARTĖJIMO ŠVIESA

Marcelijus MARTINAITIS

Gražiausia ir šviesiausia, ką prisimenu iš karo ir pokario vaikystės – tai Kūčios ir Kalėdos. Kai viskas buvo beviltiška, laukdavom tos dienos, o suaugusieji šnabždėdavosi, kad kažkas pasikeis po Kalėdų, po Velykų, po švento Jono... Visas adventas būdavo šviesos laukimas tautos patamsiuose, tikint jos priartėjimu. Artėjančios Kūčios ir Kalėdos mokė kantrybės ir mokė laukti. Todėl tie metai nebuvo beviltiški, juose yra didybės, nes kai žemėj tamsu ir beviltiška, ieškom šviesos ir pagalbos danguje, Dievuje.

Dabar sunku paaiškinti, kodėl tų tamsiųjų metų Kūčios buvo tokios baltos ir šventos. Iš kur tokios gilios dangaus erdvės Kūčių naktį, iš kur ta ugnis mažame išgąsdintame Lietuvos kaime? Regiu užtiestą stalą, tėvų veidus, lyg jie būtų apšviesti iš aukštybių krentančio nematomo spindulio, pro mažą pirkios langelį įspindusią Vakarę – Dievo begalybės akį, viską matančią, raminančią ir tokią ryškią tą vakarą. Atrodydavo, kad kažkas vyksta didžiosiose erdvėse, kad kažkas jomis eina, kažkas klausosi... Tas įsijautimas, kad yra, kas mus girdi, gyvas ir šiandien, įgytas tada, kai, įspindus Vakarei, lauždami paplotėlį glaudėmės artimas prie artimo... O kūryba ar nėra mėginimas prakalbinti tai, kas eina tomis erdvėmis, kas gimsta ten?.. Tamsaus amžiaus gale, virš spygliuotų vielų, akyse ir languose, virš laukų ir dykumų, kaip kadaise prie prakartėlės, vis užtenka užgimimo ir vilties žvaigždė, kuri išveda iš nelaisvės...

Nežinau, kas tai yra. Tikėjimas, įsijautimas, galingas Visatos aktas, kurį jaučia tautos, gamta, atrodydavo, kad ir gyvuliai? Tai jaučiau toli nuo namų, kareivinėse, tarp svetimų žmonių svetimuose kraštuose. Tai įrašyta prigimtyje kaip jos genetinė idėja, paveldėta atmintis, tai ir gyvenimo paslaptis, pavirtusi slaptumu. Už langų šlamėdavo ir vaikščiodavo ne vėlės, o „draugeliai“, kurie pranešinėdavo, kas, kur ir su kuo valgo Kūčias... Kiek neteko darbo, buvo pašalinta iš mokyklų, bendrabučių... Kūčios buvo mūsų areštuota šventė, teista, bet nenuteista, tremta į Sibirą, vežta vagonais į lagerius. Iš visų švenčių ją mažiausiai pavyko sužaloti, supolitinti, perdirbti: ji liko lietuvių šeimos vienybės šventė, švenčiama visos tautos, įvairių pažiūrų žmonių. Tauta, susėdusi prie Kūčių stalo, yra vieninga. Gal dėl to jas buvo bandoma išdeginti iš tautos atminties, nes kai nėra laisvės, nėra džiaugsmo – dar yra Kalėdos su vilties žvaigžde tamsaus tunelio gale.

Gimsta šviesa, atsinaujina ugnis, atsiveria požemiai, ir iš jų išeina visi mirusieji, mus apstoja, liečiasi prie mūsų, laukia, kad pamaitintume. Todėl jiems padedame lėkštelę, nakčiai paliekame nenukraustytą stalą, ir aš pro miegus girdėdavau, kaip valgo susirinkusios vėlės. Ar jos dabar ateina į mūsų gelžbetoninius miegamuosius maišus, ar jos praeina pro užraktus, ar randa kelią? Nežinau, negirdžiu... Tą vakarą susirinkdavo nutrenkti į pragarus ir priimti į dangų – jie būdavo visi lygūs, nes atleidžiamos kaltės arba prašoma atleisti. Tą vienintelį vakarą atsiverdavo dangūs, ir jų šviesa imdavo šviesti gyviesiems ir mirusiems. Taip vieną kartą susitinka dangus ir žemė, požemiai, kad vėl išsiskirtų, kaip išsiskiria tamsa ir šviesa, gyvieji ir mirusieji: kas į dangų, kas – į žemės pragarmes. Todėl nutyla net patrankos, apsikabina priešai ir ima kalbėtis žvėrys. Laukdavau tos dienos kaip susitaikymo: tėvai vienas kitam būdavo atlaidesni, man – meilesni, stengdavosi atsiteisti arba susitaikyti su kaimynais. Dažnai siųsdavo mane paskolinti kokio menkniekio, nereikalingo daikto, sugrįžusį klausdavo, ar kalbėjo, ar jau nepyksta, ar atsakė į pasveikinimą... Tuo baigdavosi visokie išsidarkymai, nesantaikos...

Laimingi, kurie tą vakarą dar gali susirinkti savo namuose, tėviškėje, sodyboje, virš kurios yra daug dangaus. Laimingi, kurie gali susėsti visa šeima – nuo mažo iki seno, laimingi, jeigu neišblaškyti, nesupykinti, jeigu yra kam ir kur susirinkti. Laimingas, kas gali išeiti į kiemą, pažvelgti į dangų, paglostyti gyvulį, paduoti jam kūčelę. Laimingas, jeigu jį supa šeima, artimieji – jis regės vilties žvaigždę.

Kūčios – šeimos vienybės šventė. Jeigu grįžta mirusieji, tai gyvieji – juo labiau. Kur bebūtum, jei gali – grįžk. Todėl skubėdavau namo tą vakarą iš Kauno, iš Vilniaus – iš mokslų ar tarnybos, slapta, pergrūstuose autobusuose, kad bent valandėlę pasėdėčiau už baltai aptiesto stalo, apšviestas amžinybės spindulio ir kad pronakčiais vėl lėkčiau atgal – apsivalęs, geresnis pasauliui ir žmonėms.

Tą vakarą kažkas mane išgirsdavo, kai mes sakydavome: už visus, kurie kelyje, už visus, kurie neturi namų ir duonos, už visus, kurie kalėjime ar tremtyje, už vienišus, už tuos, kurie šąla, už tuos, kurie kenčia – visur ir visada...

Tekstas pirmąkart paskelbtas 1998 m. gruodžio 23 d.

HOLIDAY OF THE GREAT RESURRECTION

Marcelijus MARTINAITIS

In the memories of famed Lithuanian poet M. Martinaitis (1936–2013) – Christmas traditions. This holiday reconciles everyone, brings families together, light is born, the underworld open up, and the dead come back for a short time.

Dzūkijos nacionalinis parkas. 2017 m. Arūno Baltėno nuotrauka.

CHTONIŠKOSIOS VILNIAUS PRADŽIOS. I D.

Antanas GUDELIS

(Pradžia, tęsinys kitame numeryje)

Lietuvos valstybės sostinės – Vilniaus miesto pradžia ir kūrimasis neturi bent kiek platesnių istorinių rašytinių paliudijimų iki žinomojo 1323 m. sausio 25 d. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino laiško, kuriame jis rašė: „Visiems krikščionims, pasklidusiems visame pasaulyje, vyrams ir moterims, o drauge ypač žymiems miestams Liubekui, Zundui, Brėmenui, Magdeburgui, Kelnui ir kitiems iki pat Romos, Gediminas, Dievo malone lietuvių ir rusų karalius, Žemgalijos valdovas ir kunigaikštis (siunčia) savo nekintamos pagarbos ir palankumo (pareiškimą) ir sveikinimą“ (Gedimino laiškai 1966: 28–29).

Ši data lieka sutartinė ir simbolinė. Nėra visiškai aišku, kuriais metais Gediminas pasirinko Vilniaus miestą savo kaip valdovo būstinę, o spėjama Gedimino iškilimo į didžiuosius kunigaikščius data – apie 1316 m. Cituotame laiške nurodyta, kad „mūsų mieste Vilniuje“ (*in ciuitate nostra Vilna*) prieš dvejus metus buvo pastatyta bažnyčia dominikonams, vadinasi, 1321-aisiais. Šis laiškas dar tiesiogiai neskelbė, kad Vilnius buvo Gedimino valdomų žemių sostinė. Vilniaus, kaip Lietuvos valstybės politinio ir religinio centro, o kartu kaip Gedimino miesto-sostinės, steigimosi mitinę kosmogoninę erdvę atveria Gedimino medžioklės ir Gedimino sapno mitai bei Šventaragio mitas, kurį Vladimiras Toporovas vadino Vilniaus priešistorės mitu. Gausios pastarojo mito versijos atspindėtos vadinamuose Lietuvos metraščiuose (Vakarų rusų metraščiuose), didele šių metraščių dalimi pasinaudojo Lietuvos metraštis (Platusis Lietuvos metraščių sąvadas), arba Bychovco kronika, kurią pirmasis Lietuvoje aprašė ir paskelbė Teodoras Narbutas, davęs Lietuvos, arba Bychovco, kronikos (BK) pavadinimą. Savo ruožtu BK naudojosi Motiejus Strijkovskis.

Strijkovskio kronikoje (SK) toji mitinė Vilniaus steigimo data nurodyta 1321 m., taigi, visai artima Gedimino laiške minėtai datai. Šie mitai, galima sakyti, įtvirtino Vilniaus tapimą Lietuvos valstybės religiniu ir politiniu centru, o kartu tarytum įformino senųjų baltų religinių reformų (Beresnevičiaus terminas), kurias atspindi Sovijaus (Sovio) ir Šventaragio mitai, pabaigą. BK Šventaragio mitas dėstomas taip:

> Ir pasirinko didysis kunigaikštis Šventaragis, kur Vilnios upė įteka į Nerį, ir prašė savo sūnų Skirmantą, idant toje vietoje būtų įtaisyta ugniavietė, kurioje jį mirusį sudegintų. Ir įsakė savo sūnui, kad po jo mirties visi kunigaikščiai ir žymiausi bajorai būtų deginami toje vietoje, kur jis bus sudegintas, ir kad jau niekur kitur mirusiųjų palaikai nebūtų deginami, tiktai ten, nes iki tol mirusiųjų kūnus degindavo toje vietoje, kur kas būdavo miręs. Ir davęs tais žodžiais nurodymą savo sūnui Skirmantui, didysis kunigaikštis Šventaragis mirė.
>
> Apie didįjį kunigaikštį Skirmantą.
>
> Po savo tėvo valdyti didžiąją Lietuvos ir Žemaičių ir Rusų kunigaikštystę liko didysis kunigaikštis Skirmantas. Ir pagal savo tėvo įsakymą toje vietoje, Vilnios upės žiotyse, kur [ji] įteka į Nerį (orig. *Velją*), įtaisė ugniavietę, ir ten savo kūną sudegino, ir jo žirgą, ant kurio jodinėdavo, ir jo drabužius, kuriuos vilkėdavo, ir jo mylimą [vergą], kuriam jis buvo malonus, ir sakalą, ir jo kurtą.
>
> Nuo to laiko didieji kunigaikščiai, jų palaikai, toje vietoje buvo deginami, dėl to ši vieta nuo tų laikų praminta Šventaragiu (Švintoroga) pagal to didžiojo kunigaikščio vardą.
>
> Ir jeigu kurio nors lietuvių kunigaikščio arba didiko kūną degindavo, tai prie jo dėdavo lūšies ar lokio nagus. Mat tikėjo, kad ateisianti teismo diena, ir vaizdavosi, kad ateisiąs dievas, kuris, ant aukšto kalno sėdėdamas, teisiąs gyvuosius ir mirusius. O į tą kalną be tų lūšies ar lokio nagų būsią sunku įkopti. Ir dėl to prie jų dėdavo tuos nagus, su kuriais jie turėsią kopti į tą kalną ir stoti į Dievo teismą. (BRMŠ II: 381)

Buvus lietuvių paprotį mesti į laidotuvių laužą žvėrių nagus minėjo ir M. Strijkovskis, aprašydamas pasakojimus apie kunigaikščių Gedimino ir Kęstučio laidotuves. SK XI knygos 4 skyriuje „Apie tai, kaip Gediminas įkūrė Senuosius Trakus ir Vilnių 1321 metais“ pasakojama, kaip Ldk Gediminas po medžioklės Kernavėje, patyręs pranašiškų ženklų, sostinę iš pradžių perkėlė į Senuosius Trakus, o iš jų vėl išvykęs į medžioklę,

Bronius Leonavičius. Karalius Gediminas. Iš ciklo „Vilniaus legendos“. 2005 m.

atsidūrė toje vietoje, kur Vilnia įteka į Viliją ir kur buvo Lietuvos kunigaikščių ir didikų deginimo vieta, kuriai pradžią davė Šventaragis (*Swintorog*) ir kurioje buvo deginama amžinoji ugnis:

> Tenai tad Gediminas, medžiodamas girioje aplink minėtąją ugniavietę, tarp kalnų, dabar vadinamų Plikaisiais, be daugybės visų kitų žvėrių, pats pašovė didelį taurą iš arbaleto ir pribaigė jį ant kalno, kur dabar Vilniaus aukštutinė pilis; kalnas nuo ano tauro ir dabar Taurakalniu (orig. *Turzą gora*) tebevadinamas, o oda ir ragai, auksu apdaryti, kaip garbingos brangenybės ilgai buvo laikomi iždе, net iki Vytauto laikų. Vytautas paprastai iš tų ragų vaišindavo didelėse puotose svečiųjų šalių pasiuntinius ir vieną jų kaip didelį suvenyrą padovanojo Romos imperatoriui Zigmantui, Vengrijos karaliui, per garsųjį karalių ir kunigaikščių suvažiavimą Lucke 1429 metais... (BRMŠ II: 555)

Toliau SK pasakojama, kad po šios medžioklės Gediminas liko miegoti Šventaragio slėnyje, „ten, kur dabar patrankų liejykla, arklidės ir Žemutinė pilis“, ir ten susapnavo geležies šarvais apkaustytą vilką, staugiantį šimto vilkų balsu, kalne, kuriame nukovė taurą. Dėl šio sapno Gediminas kreipėsi į Lizdeiką, krivių krivaitį, kuris ir išaiškino sapno pranašystę, pagal kurią kalne, kur staugė geležinis vilkas, ir protėviams skirtame Šventaragyje įsikurs „galinga pilis ir svarbiausias šios valstybės miestas“, kurio šlovė pasklisianti po visas pasaulio šalis. Gediminas pranašingąjį sapną pavertė tikrove: ant Tauro kalno pastatė Aukštutinę pilį, o slėnyje, ties Vilnios ir Vilijos santaka, pastatė Žemutinę, ten jis pradėjo statyti miestą, kurį Gediminas pavadinęs Vilniumi „pagal Vilnios upę <...>. Ir tai Vilnius, prasidėjęs iš mažo, kur pirma tiktai mirusiųjų kunigaikščių kūnus degindavo, išaugo 1322 metais į didelį ir šaunų miestą.“

Anksčiau cituotojo skyriaus pabaigoje Strijkovskis aprašė ir senojo lietuvių tikėjimo įtvirtinimo dalykus:

> Nepamiršo Gediminas ir savo dievams užtikrinti garbę savo įkurtoje sostinėje, nes nors toje vietoje, kur dabar patrankų liejykla, Lietuvos kunigaikščių Šventaragio ir jo sūnaus Germanto jau pirma buvo įsteigta amžinoji ugnis, kaip Romoje Vestai, ir gausiai aprūpinti kunigai, kurie savo galva atsakydami saugojo ugnį, kad neužgestų, bet Gediminas dar viršaus pridėjo – dievams pašventė tamsią girią (ką lotynai pagonys ir kitos tautos vadino *lucus*, o lietuviai dabar vadina laukas), kurie už mirusiųjų kunigaikščių vėles anose vietose arba prie ugniaviečių meldėsi, taip pat ir žalčius, vadinamus Gyvatėmis ir Žemininkais (orig. *Gywojtos* ir *Ziemiennikos*) penėjo ir augino kaip naminius dievaičius. O ta giria palei Viliją ėjo nuo patrankų liejyklos ligi Lukiškių.

Dar Gediminas pastatė stabą Perkūnui (orig. *Perkunowi* arba *Piorunowi*) titnago akmenį didelį, iš kurio kunigai ugnį skeldavo, rankoj laikydami. To Perkūno garbei ir amžinoji ąžuolinių malkų ugnis dieną naktį buvo kūrenama toje vietoje, kur dabar pilyje Šv. Stanislovo bažnyčia (pastatydinta Jogailos, Gedimino vaikaičio).

Buvo dar didelė salė ar šventykla Antakalnyje visiems dievams, kuriuos lietuviai, velnio kerų apdumti, garbino...

Padavimą apie Vilniaus įkūrimą Strijkovskis pateikė, remdamasis BK, o kartu papildė ir savo atrastais ir užrašytais duomenimis. BK Vilniaus įkūrimo mitas, savo ruožtu, buvo perrašytas iš vadinamojo Lietuvos metraščių sąvado (Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios kunigaikštystės kronikos).

Kalbant apie BK, būtų įdomu pažymėti tai, kad šioje kronikoje visi pasakojimai apie miestų įkūrimą yra susieti su kalnais, pradedant legendinio kunigaikščio Palemono atvykimu į Lietuvą „su penkiais šimtais Romos bajorų“:

> Plaukdamas Nemunu aukštyn, pasiekė Dubysos upę, ir įplaukę į tą Dubysos upę, pamatė prie jos aukštus kalnus, o ant tų kalnų plačias lygumas ir vešlius ąžuolynus <...>.
>
> O Dausprungas Kentauro [herbo] keliavo Šventosios upe ir atrado labai gražią vietą, panašią į piliakalnį. Ir jam [ta vieta] labai patiko, ir jis ten apsigyveno, ir įkūrė miestą, ir tą miestą pavadino Vilkmerge <...>. O ketvirtas brolis, Alšys, persikėlė per Neries upę ir aptiko gražų kalną tarp kalnų palei Vilnią, už mylios nuo jos žiočių, kur [jis] įteka į Nerį priešais Rokantiškes, ir įkūrė tenai miestą, kurį pagal savo vardą pavadino Alšėnais. Ir neilgai ten išbuvo, ir jodinėdamas iš ten medžioti į girią už dešimties mylių nuo to savo miesto, aptiko gražų kalną, aplink kurį plytėjo lygumos <...>. Ir jam ten patiko, ir jis apsigyveno, ir ant to kalno prie Karoblio upės, įkūrė miestą, ir atsikėlė iš ten, ir ėmė viešpatauti, ir pasivadino Alšėnų kunigaikščiu. Ir didysis kunigaikštis Traidenis aptiko prie Bebro upės gražų kalną, ir jam tenai labai patiko, ir įkūrė miestą, ir pavadino jį Raigardu, ir ėmė vadintis Jotvingių bei Dainavos kunigaikščiu <...>.
>
> Ir vieną kartą didysis kunigaikštis Gediminas išjojo iš savo sostinės Kernavės medžioti už penkių mylių, už Neries, ir rado girioje gražų kalną, apsuptą ąžuolynų ir lygumų. Ir jam labai patiko, ir jis apsigyveno tenai, ir įkūrė miestą, ir davė jam Trakų vardą, – tenai, kur buvo Senieji Trakai, ir iš Kernavės perkėlė savo sostinę į Trakus.
>
> Po to, neilgai trukus, išjojo didysis kunigaikštis medžioti už keturių mylių nuo Trakų, ir randa ties Vilnios upe gražų kalną, ant kurio aptinka didžiulį žvėrį taurą, ir užmuša jį ant to kalno. Ir buvo labai vėlu grįžti į Trakus, ir apsistojo Šventaragio slėnyje, kur degindavo pirmuosius didžiuosius kunigaikščius, ir čia apsinakvojo. Ir tenai miegodamas jis susapnavo, kad ant kalno, kuris buvo vadinamas Kreivuoju, o dabar Plikuoju, stovi didžiulis geležinis vilkas, o jame staugia tarytum šimtas vilkų... (BRMŠ II: 382)

Toliau BK pasakoja apie tai, kaip Lizdeika išaiškino pranašingąjį sapną, o Gediminas „...įkūrė vieną pilį Šventaragyje – Žemutinę, o

antrą – Kreivajame kalne, kuris dabar vadinamas Plikuoju, ir toms pilims davė Vilniaus vardą“[5] (Drėma 1991:81).

Vladas Drėma knygos „Dingęs Vilnius“ III skyriuje „Miesto panoramos“ taip apibūdino miesto kūrimąsi:

> Vilniaus tereno topografiją suformavo Neries ir Vilnelės vandenų ilgaamžė erozija, dėl kurios ir atsirado šių upių santakoje platus slėnis. Iš rytų į vakarus tekanti Neris, kaip tas skulptorius, suformavo abiejuose savo krantuose plačias daugiapakopes terasas ir padalijo miestą į dvi dalis: pietinę didžiąją ir šiaurinę mažąją. Vilnelė davė miestui vardą ir nurodė vietą, kur jam stovėti <...>. Vilniaus slėnį iš visų pusių supa gan aukštos kalvos – Šeškinės šiaurėje, Antakalnio ir Belmonto rytuose, Markučių, Rasų, Liepkalnio pietuose, Vingrių, Velnių, Panerių ir Karoliniškių vakaruose. Senamiestis irgi išsidėstęs ne lygioje plynėje, bet guli mažesnėse terasose, kurios palengva leidžiasi žemyn į Neries ir Vilnelės vagas. Į senamiesčio slėnio vidurį pleištu nuo Antakalnio įsispraudė kalnų virtinė, kurią sudaro Pilies kalnas ir kitapus Vilnelės kyšantis Plikasis, Bekešo, Stalo, Gedimino kapo ir Užupio kalnai. (Drėma 1991: 55)

V. Drėma taip pat rašė, kad Pilies kalną sunkiai prieinamą darė ne tik Neris ir Vilnelė, bet ir dideli pelkių plotai, todėl pirmosios Vilniaus gyvenvietės kūrėsi atokiau nuo kalno, Neries ir Vilnelės senųjų vagų terasose, o žmonių šiose vietose gyventa nepertraukiamai nuo neolito iki naujausių laikų:

> Tai rodo jų sodybų pėdsakai Plikajame kalne, Užupyje, Bokšto ir Subačiaus aukštumose, Kalinausko ir J. Basanavičiaus gatvių nuolydžiuose, K. Giedrio (dab. Šv. Ignoto – A. G.) ir Totorių gatvių terasoje ir bene seniausioje ir ilgiausiai išlikusioje pagoniškojo kulto vieta – Velnių (Vėlių) kalne, kuris dabar klaidingai vadinamas Tauro kalnu, nors Tauro kalnu 1668 m. buvo vadinama kalva, ant kurios tuomet buvo pastatyta Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčia. (Drėma 1991: 82)

Kuo rėmėsi šis Vilniaus tyrinėtojas, su kuriuo vargu ar kas iš lietuvių amžininkų galėjo rungtis miesto archyvų ir literatūros apie Vilnių pažinimu, jis pats nepaaiškino. Velnio ar Velnių kalno pavadinimas minimas LDK kunigaikščio, vėliau – ir Lenkijos karaliaus Kazimiero Jogailaičio 1441 m. sausio 7 d. privilegijoje, kuri, iš esmės atkartodama 1387 m. Jogailos duotąją privilegiją Vilniaus miestui, apibrėžė Magdeburgo teisių nustatomas miesto žemių ribas: viena jų žymėjo miesto sieną palei Nerį (Viliją), o kita ėjo palei Lukiškes iki Velnio kalno. Ši privilegija rašyta lotyniškai, tačiau kalno pavadinimas įterptas, kaip galima suprasti, LDK kanceliarijoje naudota slavų kalba, bet lotyniškai lenkiška transkripcija: *...ipa usque ad fluvium Wilia vna et a Czartowahora usq ad Lukyschky partibus*.

Sugretinus V. Drėmos pateiktąją kalvų panoramą ir Šventaragio bei Gedimino medžioklės ir sapno mitus, nesunku pastebėti, kad į mitinį Vilniaus steigimo, arba kosmogoninį, ir kartu pirminio sakralumo kompleksą pateko tiktai kalnai, esantys palei Vilnią (Vilnelę), kartu su teritorija, esančia netoli Vilnios ir Neries (Vilijos) santakos, tai yra ties spėjamu Šventaragio slėniu. Pamėnkalnis (Tauro kalnas), kurį V. Drėma vadino ir Velnių (pagal Kazimiero Jogailaičio privilegiją), ir Vėlių (pagal savo spėjimą) kalnu, į Vilniaus mitus ir juose apibrėžtą pirminio sakralumo zoną nepateko. V. Drėmos pastebėjimą, kad Vilnia-Vilnelė „davė miestui vardą ir nurodė vietą, kur jam stovėti“, galima laikyti esmine Vilniaus pasaulėkūros nuoroda, kurioje atsiveria pirminiai kosmogoniniai artefaktai: kalvos, kaip kosminio kalno, provaizdis, ir upės, kaip pirminio vandenyno, provaizdis.

Pagal SK versiją – geležinis vilkas staugė Tauro (dabartiniame Pilies) kalne, kur buvo nukautas tauras; pagal BK – ant kalno, kuris buvo vadintas Kreivuoju, o vėliau Plikuoju (BRMŠ II 382). Atitinkamai, pagal BK, keičiasi ir pilių pastatymo versijos:

> Ir didysis kunigaikštis Gediminas tuoj rytojaus dieną, nebeišvykdamas, pasiuntė žmonių ir įkūrė vieną pilį Šventaragyje – Žemutinę, o antrą – Kreivajame kalne, kuris dabar vadinamas Plikuoju, ir toms pilims davė Vilniaus vardą. (BRMŠ II 382)

Galima tik pridurti, kad Strijkovskis, minėdamas dvi Vilniaus pilis, rėmėsi Janu Dlugošu, rašiusiu, kad Vytautas, padedamas kryžininkų, 1390 m. puolė Vilnių ir sudegino Kreivąją pilį, o Aukštutinės ir Žemutinės paimti neįstengė. Ten pat buvo minima, kad Vytautas į Kreivąją pilį šaudė iš patrankų, pastatytų ant Tauro kalno, – vadinasi, Pilies kalnui tuo metu šis vardas buvo prigijęs. Daugelis XIX a. ir net XX a. lenkų ir lenkiškai rašiusių autorių (M. Balinskis, J. I. Kraševskis, M. Homolickis (Homolicki), T. Narbutas, A. Kirkoras (Kirkor), Vl. Zahorskis (Zahorski), J. Klosas (Klos), J. Fijalekas (Fijalek)) su Kreivąja

pilimi tapatino rašytiniuose šaltiniuose minimą Žemutinę pilį, o jos pavadinimą „kreivoji“ šie autoriai siejo ir su Kreivuoju slėniu, kuriame ji stovėjo, ir su pagoniškųjų žynių – krivių – vardu. Šiuos spėjimus XIX a. pabaigoje, remdamasis istorinių šaltinių analize, paneigė rusų istorikas V. Vasilevskis, įrodęs, kad Žemutinė ir Kreivoji buvo atskiros pilys ir kad pastaroji tikrai stovėjo ant Kreivojo, arba Plikojo, kalno. Dabartiniai lietuvių istorikai – Adolfas Tautavičius, Vytautas Daugudis, Napalys Kitkauskas ir kiti – pripažino, kad visos trys pilys – Žemutinė, Kreivoji ir Aukštutinė, stovėjusi ant Tauro kalno, dabar vadinamo Gedimino, arba Pilies, vardu, sudarė vieną gynybinį kompleksą. Tai savaip patvirtina ir 1387 m. vasario 17 d. Jogailos privilegija, kurioje nurodoma viena pilis. Kaip galima spėti iš rašytinių šaltinių, minėtos Jogailos privilegijos ir XIV a. pabaigos rusų ir lietuvių miestų sąrašo, Žemutinė ir Aukštutinė pilys buvusios mūrinės, ir jas juosė mūro siena, o Kreivoji buvusi medinė: ją per 1390 m. puolimą sudegino; Vilniaus pilių puolimai kartojosi 1394 ir 1402 m., tačiau Aukštutinė ir Žemutinė pilys liko nepaimtos. Greta šių istorinių šaltinių lieka nepaneigtas spėjimas, kad Kreivosios pilies pavadinimas galbūt buvo kilęs nuo Kreivojo kalno, o pats kalno pavadinimas galėjo būti susijęs su pagoniškaisiais žyniais – kriviais. Tokios prielaidos nevertėtų atmesti lengva ranka, siejant ją tik su XIX a. romantikų „išsigalvojimais“.

Istorinis laikas datuojamas, o mitinis neturi datų, jį nusako amžinybė ir beribiškumas. Lietuviško daiktavardžio *laikas* prasmę kuria ir koduoja pirminė veiksmažodžio *likti* prasmė: laikas yra tai, kas *lieka,* kas *laikosi.* Tokiame laiko sąvokos turinyje slypi ciklinio laiko – kaip atsikartojimo ir amžinojo sugrįžimo – idėja. „Pasaulis, lietuvių manymu, egzistavęs amžinai“ (Lietuvių mitologija, I, 1997: 307) – teigė Vilniaus romantizmo laikų istorikas ir rašytojas Adomas Honoris Kirkoras (Adam Honory Kirkor, 1818–1886). Amžinybė neieško savo pradžios ir nežvelgia į pabaigą. Istorinis laikas remiasi linijine laiko samprata, mitinis – cikline, bet istorija su mitu nuolat sąveikauja, nes istoriniai įvykiai veržiasi pranokti, peržengti savąsias vienkartiškumo ribas ir įgyti amžinumo matmenį, kitaip sakant, mitologizuotis. Tačiau mitas savo drabužį suteikia tik tam asmeniui, kuris įkūnija kosmogoniškąjį pradą, tik tam įvykiui, kuris atitinka kosmogonijos – pasaulio kūrimo vertę, tik toms reikšmėms, kurios slepia atgimimo grūdą.

Gedimino laiškai raštiškai paliudija realius Vilniaus tapimo nuolatine Ldk Gedimino būstine įvykius, o BK (ir SK) surašytos (persakytos? perrašytos?) Gedimino medžioklės ir Gedimino sapno legendos įtvirtina Vilniaus, kaip Lietuvos valstybės sostinės, steigimą mito lygmeniu, mitiniais kosmogoniniais kodais, nors ir Gedimino laiškuose bei popiežiaus legatų pasiuntinių pranešime (1324 m.) yra vertingų žinių apie senojo, pagoniškojo, lietuvių tikėjimo dalykus, taip pat paliudijimų apie Gedimino „vertybines nuostatas“.

Gedimino (o ne Mindaugo), kaip mitinio Vilniaus steigėjo, iškėlimas yra iškalbingas pats savaime, nors tame slypinčios prasmės iki šiol nėra deramai iššifruotos ir aptartos. BK vertėjas, įvado ir komentarų autorius, istorikas Rimantas Jasas pateikė įtikinamus spėjimus, kad BK turėjusi būti sukurta senos ir garsios LDK didikų giminės atstovo, Trakų, vėliau ir Vilniaus vaivados ir LDK kanclerio Alberto Goštauto iniciatyva 1519–1521 ar 1525 m. ir kad šios kronikos autorių reikėtų ieškoti „tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės inteligentų, susijusių su Albertu Goštautu“ (Bychovco kronika 1971: 38), bet kol kas nėra atsakyta, ar egzistavo Vilniaus įkūrimo legendos iki to meto, kai jos buvo surašytos XVI a. pradžioje ar dar anksčiau.

BK pateikiama istorija yra be datų, o pats rankraštis neturėjo nei pradžios, nei pabaigos lapų. Įvykių aprašymas prasideda nuo hunų valdovo Atilos užkariavimų, o antrajame ir trečiajame skirsnyje aprašomas Romos kunigaikščio Palemono (Apolono) atvykimas į Lietuvą su penkiais šimtais Romos patricijų, tarp kurių buvo keturios giminės, turėjusios Kentauro, Stulpų („kolumnų“), Meškos ir Rožės herbus. Kentauro herbas priklausė Alšėnų kunigaikščių giminei, Ona Alšėniškė, Kijevo ir Trakų vaivados Martyno Goštauto antroji žmona, buvo Alberto Goštauto pamotė. Dausprungo vardas yra minimas Ipatijaus metraštyje. Stulpų herbas, vadinamieji Gedimino stulpai – miesto vartų simbolis, manoma, iš pradžių galėjo būti Lietuvos sostinės Vilniaus, kaip Gedimino miesto, ženklas, vėliau tapęs Gediminaičių dinastijos ženklu. Žalgirio mūšyje Gedimino stulpais buvo pažymėta dalis (dešimt) LDK karių dalinių vėliavų. Stulpų, kaip „kolumnų“, herbo lotyniškąjį pavadinimą R. Jasas sieja su garsių viduramžių Italijos didikų Kolonų pavarde, iš senovės Romos istorijos žinoma ir Prospero Cezarino pavardė. Meškos herbą, buvusį Žemaitijos ženklu, istorikas priskiria itališkajai Ursinų (lot. *ursus* – meška) giminei, o ši pavardė galėjusi būti nusižiūrėta iš Italijos kilmingųjų

Bronius Leonavičius. Karalius. Majestotinis antspaudas. Iš ciklo „Vilniaus legendos“. 2005 m.

Orsinių. Rožė buvo Giedraičių giminės ženklas (Bychovco kronika 1971: 194).

BK kuriama romėniškoji legenda išreiškė povytautinės epochos LDK didikų siekį išsaugoti Lietuvos valstybės savarankiškumą ir iškelti savo kilmingumą ir pranašumą prieš Lenkijos didikų pretenzijas dominuoti; sąsajų su Roma ir romėnais ieškojimas atitiko bendrą europietiškojo Renesanso liniją gręžtis į graikų ir romėnų antiką. BK (panašiai kaip ir SK) laikytina Renesanso epochos kūriniu, stojančiu greta Mykolo Lietuvio (Venclovo Mikalojaičio), Andriaus Volano, Augustino Rotundo, Jono Lasickio darbų, kuriuose buvo užsimota kelti iš užmaršties ir atpažinti lietuviškąją pagoniškąją antiką. Gedimino asmuo šiame kontekste reiškėsi kaip emblеminė figūra, įkūnijanti pagoniškosios Lietuvos didybę ir kosmogoniškąjį tos epochos pradą.

Romos vardas figūruoja nepilno BK rankraščio pradžioje ir pabaigoje, savaip įrėmindamas ir paženklindamas šį veikalą, kurį mūsų kultūros istorijoje priimta laikyti Renesanso epochos kūriniu. Tačiau Romos vardas taip ir liktų tik išorinių Renesanso atributų ženklu, greta spėjamų BK surašymo metų sutapimo su „renesansinėmis datomis“ ir Lietuvos didikų romėniškosios kilmės

legendos, jeigu už viso to neįžvelgtume mitinių kodų – Romos, kaip pra-miesto, ir Vilniaus, kaip lietuviškojo pra-miesto, sukūrimo sąsajų ir pasaulėkūros atkartojimo, įsikūnijusio romėniškais ir lietuviškais pavidalais ir vaizdiniais, nors istorines (ir kartu mitines) Romos ir Vilniaus kūrimosi datas skiria pora tūkstantmečių.

Kartu turėtume pamatyti intriguojantį Gedimino laiškų parašymo, Vilniaus, kaip Gedimino miesto, įkūrimo ir Dantės (1265–1321) mirties datų susigretinimą. O juk Dantės „Dieviškoji komedija“ įkūnijo Europos viduramžių pabaigos ir Renesanso pradžios nuojautą ir pažadą. Dantės gyvenimo laikotarpis paženklintas bažnytinės popiežiaus valdžios ir pasaulietinės valdžios – imperatoriaus – priešprieša, kuri skaudžiai palietė poeto gyvenimą – tremtimi iš gimtosios Florencijos, trukusia iki pat mirties. Kaip „Dantės gyvenime“ rašė Džovanis Bokačas (Giovanni Boccaccio), Jono XXII paskirtas popiežiaus sūnėnas, kardinolas Podžetas (Pogetto, Bertrand de Puget) viešai pasmerkė sudeginti eretiškąjį Dantės kūrinį „Monarchija“, o po poeto mirties, taip pat popiežiaus nurodymu, net buvo užsimojęs atkasti Dantės palaikus, juos sudeginti ir pelenus išbarstyti (tiesa, to padaryti nepavyko).

Taigi, bandykime atpažinti bent dalį paradoksaliojo reikšmių ir prasmių konteksto, kuriame vyko Gedimino, save titulavusio lietuvių ir rusų karaliumi, Žemgalijos valdovu ir kunigaikščiu, o tuo pat metu, pagonio, kurio valdžiai pakluso krikščioniškosios rusų žemės, raštą Romos popiežiui Jonui XXII (1316–1334), rezidavusiam Avinjone ir reiškusiam pretenzijas ne tik laikyti savo įtakoje visą krikščioniškąjį pasaulį, bet ir plėsti savo galią į nekrikštų šalį, vadinasi, ir į Gedimino, kurį popiežius, beje, vadino karaliumi (*regi*), valdas. Žvelkime į diplomatinių formulių kupinus krikščioniškojo ir pagoniškojo valdovų laiškų sakinius ir bandykime suvokti, kad jie slepia šimtametę popiežiaus rengtų, remtų, laimintų kryžininkų žygių patirtį, popiežių išleistų bulių leksiką bei neslepiamą norą demonstruoti savo popiežiškąją galią ir, kita vertus, Gedimino pastangas įgyti popiežiaus paramą prieš kryžininkų agresiją, nemenkinant savojo karališkojo stoto ir nenusižengiant saviesiems įsitikinimams. Turės praeiti pora šimtų metų, kol Dantės pasėtos sėklos išdygs ir duos dvasinį didžiojo Renesanso derlių, kurio idėjos įkvėps ir Lietuvos Renesanso šviesuolius, o mūsų laikų italų mokslininkas Rudžieras Romanas (Ruggiero Romano) Renesansą, sudėtingą ir iki šiol tebekeliantį didžiulius ginčus reiškinį, pavadins naujo pasaulio kūrimu (Romano 1978). Šis autorius, tiesa, teigė, kad Renesanso beveik neįmanoma apibrėžti datomis, bet iš dalies galima nusakyti idėjomis. Reikėtų pridurti, kad Renesanso idėjose slypi pasaulėkūros kodai, ir tai daro Renesansą kosmogoniška epocha, kurios idėjų aidas – naujų pavidalų pasaulėkūros kodai – atsišaukia kosmogoniškajame romantizme. Neatsitiktinai italų romantikas Džiuzepė Madzinis (Giuseppe Mazzini) Dantės vardą savo darbuose mini daugybę kartų ir jį pavadina „italų tautos tėvu, vieninteliu tėvu“ (*Apostolato popolare*, 1841). Dantė, kurio gyvenimo metais Italiją draskė neįveikiami politiniai tarpusavio vaidai, svajojo apie vieningą Italiją su sostine mitinėje Romoje, Italijos suvienijimas buvo ir Dž. Madzinio kartos romantikų didžioji viltis ir svajonė.

Lietuvai turėjo ateiti XIX amžius, kad mūsų romantikai, moderniosios lietuvių tautos tėvai Simonas Daukantas ir Jonas Basanavičius, atpažindami lietuvybę pirmiausia kaip dorovinę tapatybę ir kurdami lietuvių tapatybės ir naujosios Lietuvos viziją, pradėtų ieškoti idėjų atramos ir senosios Lietuvos valdovo Gedimino dorovinėse nuostatose bei jo valstybės ideologijoje, tuo pripažindami šį valdovą vienu iš mūsų tautos tėvų. Tiek S. Daukantui, tiek J. Basanavičiui Lietuvos Renesanso laikotarpio kūriniai, tarp jų BK ir SK, buvo kaip tiltas, sujungęs dvi didžiąsias epochas – Renesansą ir romantizmą.

Algirdas Julius Greimas, analizuodamas Gedimino sapno mitą ir apibendrindamas BK ir ankstesniuosius Lietuvos metraščius, konstatavo, kad jie „atitinka Lietuvos nepriklausomybės nuo Lenkijos karūnos ideologiją“, ir kad BK „nesąmoningai <...> naudojamasi lietuvių religijos, kurią išpažino susivienijusi lietuvių bendruomenė tarp XI ir XV a. (krikščionybės priėmimas), pagrindinėmis kategorijomis“. A. J. Greimas taip pat teigia, kad „figūratyvinėje, o ne vien ideologinėje plotmėje, mite yra sekvencijų bei motyvų, kuriuos galima lyginti su Romos įkūrimo mitu, su karaliaus įžengimo į sostą ir nušalinimo mitais Indijoje, Romoje, Airijoje (Dumezil, Servius et la Fortune); tai rodo lietuvių mito archajiškumą ir galimybę jį įtraukti į lyginamąją indoeuropiečių mitologiją“ (Greimas 2005: 549–550).

Amžinosios Romos vaizdinys išreiškia ne tik senovės romėnų įsivaizduotąją Romą kaip miestų miestą ir pasaulio sostinę: tą pasakymą programavo pati Romos įkūrimo legenda, perteikusi šio miesto steigimą kaip pasaulėkūros atkartojimą, kai viena pradžia yra buvusios pradžios tąsa, užmezganti amžių grandinę. Pagoniškosios Romos steigimas buvo susietas su dramatiškais graikų

istorijos įvykiais, žinomais iš Homero „Iliados“, taigi, miesto tėvų ir protėvių šaknys nusitęsė į mitinius laikus, į „kitados“. Achajų karžygis Enėjas (Aineias), dievams padedant, pasitraukia iš sugriautos Trojos, vedamas misijos įkurti naująją Trają – taip Enėjas pasiekia Lacijų Italijoje. Enėjo giminė įkuria Albos miestą, o tos giminės palikuonims, broliams dvyniams Romului ir Remui, buvo lemta įkurti Romą. Vos gimusius dvynius valdančios giminės vienos šakos atstovai pasmerkia nuskandinti, kad ateityje jie nekeltų pavojaus giminės valdymui, tačiau atsitiktinai naujagimiai išlieka gyvi, juos savo pienu išmaitina vilkė. Vienas iš dvynių, Romulas, tampa Romos įkūrėju, pagal vieną legendą davusiu miestui vardą, o vėliau tapusiu vienu iš romėnų dievų.

Romulas, į būsimo miesto vietą atvykęs su viengenčiais iš Albos, iškasė duobę ir į ją metė žemę, atsivežtą iš savosios gimtinės – tai buvo protėvių žemė, su kuria atkeliavo ir protėvių vėlės – vėlių ir praeities pasaulis. Iškastosios duobės pavadinimas buvo *mundus*, vėliau įgijęs „pasaulio“ reikšmę, bet pirmiausia reiškęs chtoniškąją gelmę, o kartu vėlių ir praeities pasaulį. Taip gyvųjų bendruomenė susijungė su mirusiųjų bendruomene, jos vėlėmis, ir toji jungtis tapo kosmogoniniu Romos amžinybės pagrindu, amžinumo garantu. Tas amžinybės pažadas turėjo būti nuolat atnaujinamas: tikėta, kad vėlės keliskart per metus lanko Romos pradžios vietą. Toje vietoje buvo pastatytas aukuras ir uždegta ugnis – taip buvo pažymėtas būsimo miesto centras, toliau buvo žymimos miesto ribos. Jas Romulas išarė ant Palacijaus kalvos su variniu arklu, į kurį buvo pakinkytas baltas jautis ir balta karvė, o šį darbą Romulas atliko giedodamas. Legendinio Romulo išarta vaga žymėjo kvadratinę, apie 10 ha teritoriją (*Roma quadrata*), kuri turėjo būti apsaugota sienomis. Būsimų miesto vartų vietas artojas paliko neišartas. Sienų pastatymas buvo neatskiriama kosmogoninio vyksmo – miesto sukūrimo – dalis, o drauge žymėjo pirminio sakralumo teritoriją: iš senosios Romos istorijos žinoma, kad miesto sienos būdavo tvarkomos tik sulaukus žynių palaiminimo.

Romos steigimo ritualą galima vertinti kaip žmogaus valios pastangomis atliktą kosmogonijos atkartojimą: miestas steigiamas ant Palacijaus kalvos, kurios provaizdis yra kosmogoninis kalnas; iškasama duobė *mundus*, atverianti ryšį su chtoniškąja gelme – pirmykščiu vandenynu, chtoniškajai gelmei lokalinį pavidalą suteikia protėvių žemė ir protėvių vėlės. Pasaulis kuriasi kaip horizontaliojo ir vertikaliojo prado jungtis: vertikaliajam, dangiškajam, į transcendenciją orientuotam pradui atstovavo kalnas ir baltos spalvos jautis ir karvė. Pirminio sakralumo zona buvo apsaugota sienomis, kaip būtinosios ginties pradu. Taip buvo sukurta saugumo-uždarumo ir atvirumo pusiausvyra: atvirumą laidavo chtoniškojo ir dangiškojo prado jungtis, praeities ir ateities sandora, o ryšį su išoriniu pasauliu užtikrino miesto vartai.

Žmogaus valios pastangomis įsteigta Roma buvo kuriama pirminės kosmogonijos erdvėje, iš pradžių ant trijų kalnų – Palacijaus (*mons Palateus, Palatinus*), Kapitolijaus (*mons Capitolinus*), Aventino (*mons Aventinus*), kurias pagal aukštį (50–60 m.) reiktų vadinti kalvomis, nors kalvomis buvo vadinamos tik Kvirinalis (*collis Qvirinalis*) ir Viminalis (*collis Viminalis*), o kitos aukštumos, kaip Celijus (*mons Caelius*) ir Eskvilinas (*mons Esquilinus*) – kalnais. Visi šie kalnai ir kalvos sudarė sakralinį septynetą – nuo VIII a. Roma vadinta ir *Septimontium* – Septynkalniu. Pirmieji kulto vietomis tapo Kapitolijus ir Aventinas: ant vieno buvo Jupiterio šventykla, ant antrojo – Dianos ir Lunos šventykla bei kariuomenės iškilmėms skirta aikštė (*armilustrium*). Nusausinus pelkėtą žemumą tarp Palacijaus ir Kapitolijaus kalvų, joje įsikūrė pirmasis forumas-turgus, buvęs *Forum Romanum* – nuo V a. ten buvo statomos šventyklos, skirtos dievams Saturnui, Kastorui (vienam iš dvynių) ir santarvės deivei Konkordijai.

Minėtas slėnis buvo palei Tiberio (Tibro) upę, su kuria susijusios dvi legendos. Pirmoji byloja, kad senovėje ši upė vadinosi *Rumo* (šis žodis reiškė upę, o jo kilmė siejama su indoeuropietiškos prokalbės šaknimi **sreu*, plg. sanskrito *sravati* ir lietuvių *sruventi, srovėti, srovė*). Antroji legenda teigia, kad Tiberio upei vardą davė šios upės dievas Tiberinas (*Tiberinus Pater*), dievo Januso sūnus. Dar pagal kitą legendą ši upė iš pradžių vadinta Albula – matyt, tokį vardą jai galėjo duoti Romos kūrėjai, atvykėliai iš Albos. Po to, kai Albuloje nuskendo vienas iš Albos valdovų, vardu Tibras, upę pradėta vadinti Tiberiu (Tibru).

Pagal kitą versiją, Romos vardo kilmė siejama su žodžiu *ro*, reiškusiu upę. Čia matome vieną iš paplitusių indoeuropietiškųjų miesto darybos iš vandenvardžio (upės) modelių[1]. Žodžio *ro* etimologija nurodo ide prokalbės šaknį **ro*, randamą sanskrite ir lietuvių kalboje. Verta dėmesio ir tai,

1 O štai graikai Atėnų pavadinimą kildino iš deivės Atėnės: Homeras Atėnę vadino „pelėdaake“. Atėnė dar turi epitetą *Atena Pallada*, ir tai kelia pagundą ją sieti su lietuvišku žodžiu „pelėda“: deja, *pallada* reiškia „kratančioji ietį“, nes Atėnė buvo ne tik išminties, bet ir santarvės, ir karo deivė.

kad įsitvirtino didžiojo romėnų mokslo autoriteto, gyvenusio I a. prieš Kr., Marko Terencijaus Varono (Marcus Terencius Varro) nustatytoji ir pasiūlytoji Romos įkūrimo data – 753 m. prieš Kr. Nors žinoma, kad šiam miestui pradžią davė lotynų kaimiška sodyba ant Palacijaus kalno, tenai buvusi jau X a. prieš Kr., Varonui ir romėnams buvo svarbu Romai suteikti mitinės pradžios, o kartu ir amžinojo sugrįžimo matmenį.

Pasaulio ir vietovės prijaukinimas turėdavo prasidėti nuo jos atpažinimo ir įvardijimo – vardų, prasmių suteikimo. Žmonės paprastai kurdavosi prie vandenviečių, upių ir upelių, todėl tikėtina, kad upės, upeliai, ežerai vardus įgydavo pirmiau už gyvenvietę: vietovės ir vandenvardžio sutapimą įprasta laikyti seniausia vidine toponimine vardų darybos priemone. Lietuvių mitinėje pasaulėkūroje yra įsimintinas momentas, kai vandens stichijos – ežero – vardo atspėjimas tampa kosmogoniniu veiksmu. Norbertas Vėlius skyrė etiologines sakmes, kuriose vaizduojama pradžių pradžia, pirminis kosmogonijos etapas, kai formuojasi pirminiai kosmoso elementai, ir pirminės stichijos, nuo padavimų, kuriuose vaizduojamas jau konkrečios vietovės kūrimasis, kai atsiranda aplinkos objektai, turintys tikrinius vardus. Yra nemaža padavimų apie ežerų atsiradimą, kai debesies pavidalo keliaujantis, skrendantis ežeras nusileidžia žemėn ir išsilieja, kažkam netyčia ištarus to ežero vardą, kitaip sakant – jį nejučiomis atspėjus. Kartais tie debesies pavidalo ežerai turėdavo jaučių vardus. Kodėl? Todėl, kad Perkūno – dangaus, oro stichijų ir debesų valdovo – atstovas buvo tauras, jautis. Prisiminkime, kodėl deivę Herą, dangaus tėvo Dzeuso žmoną, Homeras vadino jaučiaake ir kodėl Romulas būsimąsias Romos sienas žymėjo, išardamas vagą, į arklą pasikinkęs baltą arklį ir karvę. Čia turėtume kalbėti ne apie dievų ir šventybių kopijas, o apie indoeuropiečių, antikinės, tad ir baltiškosios mitologijos, mitopoetikos bendrybes ir sąšaukas.

Nors lietuvių padavimai apie lokalinių pasaulio pavidalų, ežerų atsiradimą priskirtini antrajam pasaulėkūros etapui, iš tikrųjų jie tęsia tą patį kosmogonijos, visatos ir pasaulio kūrimosi, vyksmą, į kurį įsiterpia žmogus – kuriančioji, kosmogoninė žodžio galia. Debesis, kaip neįsikūnijusi, neturinti savo pavidalo stichija, pavidalą įgyja tiktai gavęs savo vardą, juo pašauktas: taip debesis, buvęs tarpinėje būsenoje tarp dangaus ir žemės, įgyja savo tikrąją tapatybę, išsiliedamas ežeru, teikiančiu gyvybę ir gyvenimą, įgydamas chtoniškąsias gyvybines galias, siejančias jį su pirmykščiu vandenynu ir žeme. Kai įveikiamas chaosas, kai daiktai atranda savo vietą, reiškiasi kosmogoninė žodžio (kalbos) galia, Vedose turinti kalbos deivės Vač vardą. Debesies vardo atspėjimas yra susijęs ir su magiškąja žodžio galia, ir su išmintimi, kuriančia pasaulio tvarką ir pastovumą. Kai pažeidžiama toji tvarka ir pradeda reikštis chaosas, ežeras gali vėl pakilti ir išskristi.

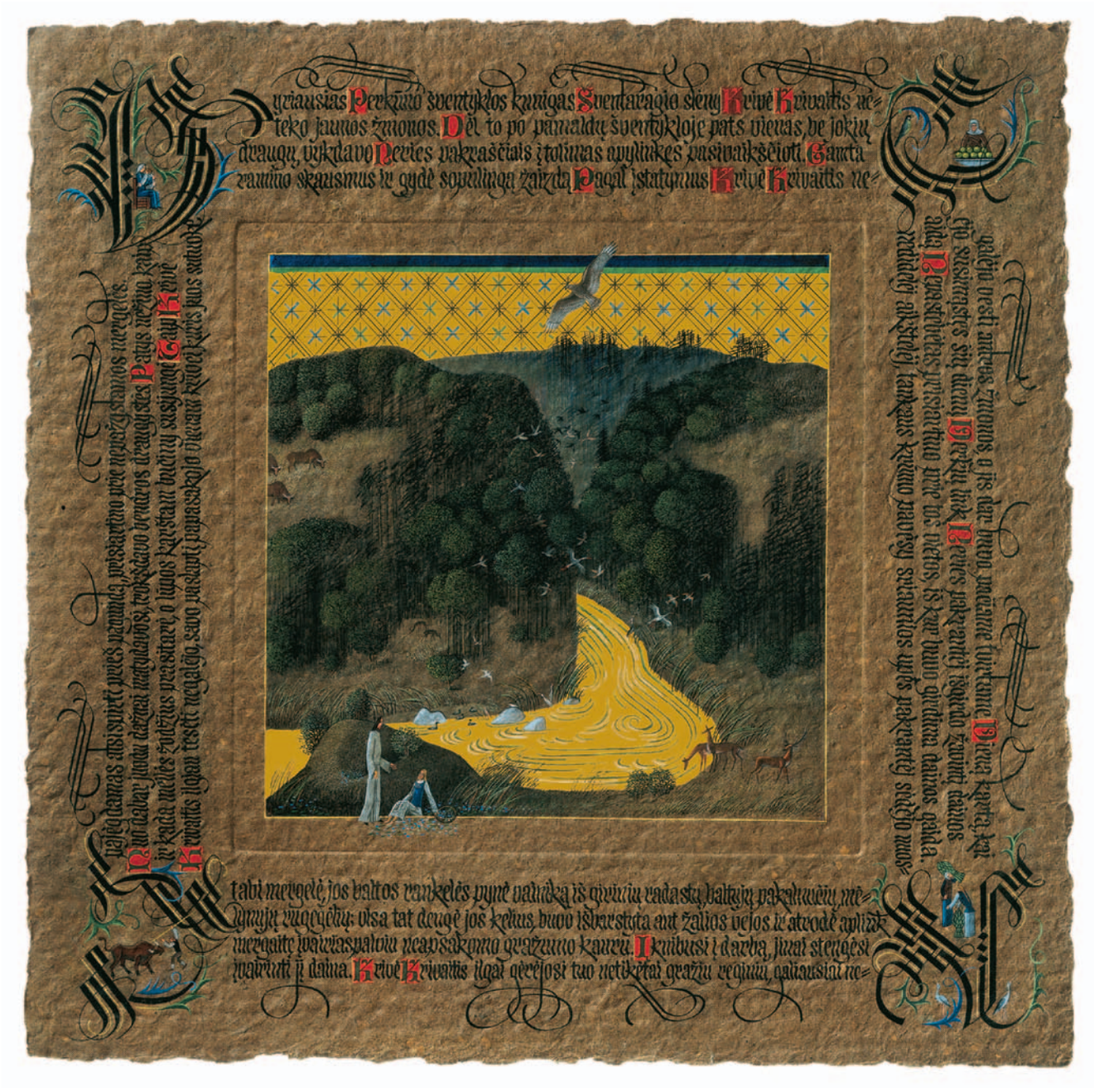
Vilniaus miesto kūrimui nereikėjo kasti *mundus*, tai yra ritualo, kuris užmegztų ryšį su gyvybinėmis, chtoniškomis galiomis ir protėvių vėlių pasauliu. Tą ryšį, chtoniškąjį pradą, teikė dvi upės – Vilnia ir Neris (Vilija), jų varduose užkoduotos kosmogoninės prasmės, juose slypi indoeuropietiškoji archaika, jų nepaprastai platus mitopoetinės semantikos laukas, kuriame atsiduria ir iš kur gali būti kildinamas Vilniaus vardas.

Visi naujųjų laikų autoriai, rašiusieji apie Vilnių, jo vardą siejo su Vilnia, Vilnele, pradedant jau Mykolu Balinskiu. „Vilniaus miesto istorijoje“, kuri buvo baigta rašyti 1825 m. pradžioje ir išspausdinta 1836 m., istorikas teigė, kad „vis vien neabejotinas dalykas, kad Vilniaus įkūrimą ne Gediminui, bet jo pirmtakams dera priskirti“, kartu pridurdamas, kad „netgi pats Vilniaus vardas, paeinantis ne nuo didesniosios Vilijos, bet nuo mažesniosios upės Vilnios, į aną tekančios, rodo, kad pirmykštė gyvenvietė turėjo būti prie Vilnios“ (Balinskis 2017: 50–51). M. Balinskis mini XII a. islandų keliautojo Snoro Sturlusono (Snorr Sturlusson), vadinto Šiaurės tautų istorijos tėvu, veikalą „Heimskringla“ (lietuviškai reikštų „Žemės rutulys“), kuriame neva nurodytos dvi Lietuvos vietovės – Velni ir Tryk, ir būtų galima spėti, kad tai esą Vilnius ir Trakai. M. Balinskio nuomone, „Jogailos autentiškuose dokumentuose, rašytuose prieš krikštą ir išsaugotuose Karaliaučiaus archyve, Vilniaus vardas – Vylne, Velne, labai panašus į vardą, duotą jam Snorro“[2] (Balinskis 2017: 50).

J. Basanavičius per paskaitą „Vilnius lietuvių dainose“, skaitytą Lietuvių mokslo draugijos XVI visuotinio susirinkimo posėdyje Vilniuje 1923 m. gruodžio 29 d., dėstęs:

> Vilniaus miesto vardas senovės Lietuvos gudų kalba rašytuose dokumentuose Vilnia, Vilna, kryžiuočių – Wilna, Wilini, Vilnee, Welnen, Velnen, Welaw, Wilde, Vilna, lenkų – Wilno, rusų – Vilna, kaip drauge su Lietuvos kronikomis ir lietuvių istorijos rašytojais Strijkovskiu, Kojelavičium, Balinskiu, Kraševskiu ir

2 Balinskis rėmėsi T. Čackio 1844 m. išleista „Istorija“.

Bronius Leonavičius. Šventaragio slėnis. Lizdeika. Iš ciklo „Vilniaus legendos“. 2005 m.

kt. Jau Jonas Sprogis[3] prirodė, pramintas esąs nuo upės Vilnios (rus. Vilnia, Vilna), šiandien rusų Vileika, lenkų Wilenka vadinamos, kuri per miestą tekėdama, į Nerį (vokiečių raštuose Nerga, Nerge, Nergau), arba Viliją (Velja, Velija, Vilija) įteka.

Toje paskaitoje jis teigė, kad Eduardas Volteris teisingai nurodęs, kad *Vilnios* vardas kilęs iš žodžio *vilnis*; Konstantino Sirvydo liudijimu, Vilniaus krašte lietuvių tarme buvę sakoma Vilnia, taip jie vadinę ir Vilniaus miestą – Vilnia. J. Basanavičius taip pat citavo jau minėtąjį M. Balinskio teiginį apie Vilniaus vardo kilmę.

Vilnios ir Vilijos vardai minimi ir Lietuvos (kitaip – Vakarų rusų) metraščiuose, Lietuvos metraštyje (Bychovco kronikoje) ir Strijkovskio

3 Minimas autorius šia tema buvo spausdinęs straipsnį „Vilenskij Vestnik“, 1894, Nr. 8.

kronikoje pateiktose legendose apie Vilniaus įkūrimą, vadinasi, turėtume sutikti, kad Vilniaus vardas Gedimino laiške paminėtas anksčiau negu šiose kronikose, o kartu ir tai, kad Vilnios vardas atsirado anksčiau už Vilniaus miesto vardą. Neries vardo minėjimai atsekami iš žinių, esančių kryžininkų pateiktuose kelių ir vietovių aprašymuose, kurie turėjo pasitarnauti jų žygiams – „reisams“ į lietuvių žemes: 1340 m. minimas *Nerge* vardas, 1361 m. – *Nerga*, 1377 m. – *Nerge*, 1391 m., 1404 m. – *Nerye* (Scriptores rerum Prussicaruum I: 539; II: 531; III: 106; 154, 272).

Baltistas, mitologas Vladimiras Toporovas 1980 m. rašytoje, vėliau ir į lietuvių kalbą išverstoje studijoje apie Vilnių ir jo mitus (Toporovas 2000) pateikė Vilnios ir Neries (Vilijos) vardų etimologines sąsajas su kitais indoeuropiečių kalbų bendrašakniais žodžais, taip pat indoeuropiečių mitologijos vaizdiniais, su jais susiedamas Šventaragio legendą ir Vilniaus steigimo legendas-mitus. Vilnios ir Neries (Vilijos) upėvardžių semantiką V. Toporovas tyrė indoeuropietiškosios mitologijos, mitopoetikos kontekste, kuriame ryškėja, mokslininko matymu, pagrindinio kosmogoninio mito – Griausmavaldžio kovos su Gyvate[4] – mitopoetinių vaizdinių sklaida Vilniaus steigimo legendose bei Vilniaus vandenvardžiuose ir vietovardžiuose. Perkūno ir *Velnio* (*Velino*) (Griausmavaldžio ir Gyvatės) kovos, viršaus ir apačios, vertikaliojo ir horizontaliojo prado kontekste atsiskleidžia ir Vilnios bei Neries-Vilijos vardų sąsajos su šaknimi **vel-, *val-, *vil-* ir ide. **uel-, *uol-, *ul-,* o šias šaknis galima laikyti tiesiogine nuoroda į lietuviškąjį žodį *vėlė* ir semantinį ryšį su chtoniškuoju požemio ir vandenų valdovu Velinu-Velniu. Toporovas pastebėjo, jog T. Čackio „Istorijoje“ nurodytų *Velni* ir *Tryk* vietovardžių, neva buvusių paminėtų Sturlusono „Heimskringloje“, iš tikrųjų nėra ir kad abejotini visi kiti spėjimai dėl galimų paminėjimų senuosiuose rašytiniuose šaltiniuose. Bet mokslininkas neabejoja, kad visi ankstyvieji Vilniaus paminėjimai leidžia atstatyti pirminę miesto vardo formą **Vilna*, galimai žodį ištariant ir su minkštąja, ir su kietąja priebalse „n“, o tai visiškai sutampa su Vilnios upės pavadinimu. Tokia „nulinė daryba“, kai miesto pavadinimas kildinamas iš upės pavadinimo, yra seniausia miestų vardų darybos priemonė. Ji, V. Toporovo nuomone, būdinga būtent mitopoetiniams modeliams, kurie atspindi „tam tikrą darinio ir pamatinio žodžio bei – kas šiuo atveju svarbiau – vietos (*locus*) ir veikėjo, susijusio su šia vieta, paprastai įkuriančio tą vietą (*Genius loci*), neatsiejamumą (Toporovas 2000: 44–46). Taigi, kas ta Vilniaus dvasia (*Genius loci*), įsikūnijusi miesto gamtoje ir įgijusi išraišką miesto varduose ir legendose, mituose?

Tęsinys kitame numeryje.

4 Plg. Vedų Indro kovą su Vritru.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA:

BK = [Autorių kolektyvas]. *Lietuvos metraštis. Bychovco kronika*. Vilnius: Vaga, 1971 m.

BRMŠ II 2001= *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. XVI a., [t.] II. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.

Balinskis 2017 = Mykolas Balinskis. *Vilniaus miesto istorija*. Vilnius: Mintis.

Basanavičius 1970 = Jonas Basanavičius. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Vaga.

Drėma 1991 = Vladas Drėma. *Dingęs Vilnius*. Vilnius: Vaga.

Gedimino laiškai 1966 = *Gedimino laiškai*. Sudarė V. Pašuta. Vilnius: Mintis.

Greimas 2005 = Algirdas Julius Greimas. *Lietuvių mitologijos studijos*. Vilnius: Baltos lankos.

Lietuvių mitologija 1997 = *Lietuvių mitologija*. Vilnius: Mintis.

Romano 1978 = Ruggiero Romano. *Między dwoma kryzysami. Wlochy Renesansu*. Warszawa. (pirmas leidimas: Ruggiero Romano. *Tra due crisi: L'Italia del Rinanscimento*. Torino, 1971).

Scriptores rerum Prussicaruum = *Scriptores rerum Prussicaruum*, Leipzig, 1861–1874; t. I–IV.

Toporovas 2000 = Vladimir Toporov. Vilnius, Wilno,Vilna: miestas ir mitas. Iš: Vladimir Toporov. *Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai*. Vilnius: Aidai.

THE CHTHONIC BEGINNINGS OF VILNIUS. PART 1.

Antanas GUDELIS

The article aims to show the interplay and parallels of historical and mythical time, historical and mythical events. This is achieved through the use of 13th c. letters from the GDL ruler to Pope John XX – these letters attest to Vilnius becoming the capital of the GDL, the political and religious centre of Lithuania. Also studied are the myths and legends of the founding of Vilnius (the hunt and dream of Gediminas) as presented in the Bychowiec Chronicle and the end-of-the-16th c. chronicle of Maciej Stryjkowski. These myths were analysed by Lithuanian mythologist A. J. Greimas and Russian linguist/mythologist V. Toporov. This article's author aims to reveal the world-creation codes related to the origin of the name of Vilnius, this name's chthonic cosmogenic codes, hidden in the etymology of the water (river) names Vilnia and Neris. Also observed are parallels between the chthonic cosmogenic codes of the founding of two chronologically distant places – Rome and Vilnius. The goal is to raise and recognise early European Renaissance (14th c.) links to 16th c. Renaissance historical and cultural codes: the ruler Gediminas corresponded with Pope John XXII, who came from the same epoch as Dante – this marked the junction of the Middle Ages and the Renaissance.

PRIVERSTINIS LENKŲ IŠVYKIMAS: IŠ LIETUVOS Į LENKIJĄ AR IŠ LENKIJOS Į LENKIJĄ?

XX a. dar ilgai mus jaudins, nes jis tiriamas pasitelkiant ne tik rašytinius šaltinius, bet ir gyvąją atmintį. O ji nuolat pateikia staigmenų, vis iš naujo priverčia vertinti, atrodytų, jau seniai žinomus įvykius ir faktus. Atmintis neatsiejama ir nuo užmaršties – asmeninės ir kolektyvinės. Lietuvos teritorijoje gyvenusių lenkų tautybės žmonių likimo po Antrojo pasaulinio karo mūsų šalies istorinėje atmintyje dar nėra. Apie masinį lenkų tautybės gyventojų išvykimą iš tuometinės Tarybinės Lietuvos į Lenkiją iš esmės nekalbama nei istorijos vadovėliuose, nei aukštosiose mokyklose. Šis įvykis nevertinamas kaip demografinis ir kultūrinis praradimas, nors statistiškai jis gali būti lyginamas su žydų netektimi. Nesuvokdami šio įvykio, negalime objektyviai suprasti vadinamos Pietryčių Lietuvos gyventojų kultūros, Vilniaus krašto miestų ir miestelių istorijos. Jis taip pat svarbus analizuojant mūsų paveldo kelionę: šiandien Torūnėje, Oštyne ar Gdanske galime ieškoti lituanistinio palikimo, nes į šiuos miestus išvyko didžioji dalis lenkiškosios Vilniaus inteligentijos. Priversti išvykti iš Vilniaus, mokslininkai drauge vežėsi istorinius šaltinius, knygas, rankraščius.

Apie pokario Lietuvos lenkų perkėlimą (repatriaciją) Lina Leparskienė kalbasi su šį įvykį jau daug metų tiriančia istorike dr. Vitalija Stravinskiene.

■ *Po Antrojo pasaulinio karo iš Lietuvos į Lenkiją išvyko labai daug lenkų tautybės žmonių. Ar istorikų ir visuomenės tai suvokiama kaip netektis? Ko iš tiesų netekome?*

Tarp Lietuvos istorikų ir visuomenės dar mažai besidominčių lenkų išvykimo į Lenkiją – vadinamosios repatriacijos – tema. Nors teigiamų poslinkių jau yra. Tiesa, daugiau dėmesio šiai temai skiria istorikai mėgėjai, taip pat regionų kultūrą ir atskirų miestų ir miestelių istoriją tiriantys mokslininkai. Tiriant vietos bendruomenes, nagrinėjant žmonių tarpusavio santykius, atkreipiamas dėmesys, kad nebeliko ne tik žydų, kurie tarpukariu sudarė pagrindinę miestelių gyventojų dalį, bet netekome ir lenkų, baltarusių, totorių, karaimų ir kitų tautybių žmonių. Susiduriant su tokiais faktais kyla klausimai – kas gi atsitiko po Antrojo pasaulinio karo, kur dingo šie žmonės ir koks jų likimas? Manau, kad jaunesnė karta, norinti objektyviai suprasti tą epochą, susimąsto, ko netekome, išvažiavus lenkams, t. y. apie žmogiškuosius ir kultūrinius praradimus. Tikėtina, kad nacionalistinių pažiūrų asmenys džiaugiasi dėl gerokai pasikeitusios Vilnijos etninės sudėties lietuvių naudai. Tačiau yra ir galvojančių apie tai, kad netekome savo piliečių ir kraštiečių. Išties, nepaisant tautybės ir kalbos, mes visi sudarėme to meto bendruomenę. Todėl svarbu suprasti, kuo tie lenkų tautybės žmonės gyveno ir kaip jie jautėsi, kai buvo priversti priimti labai radikalų sprendimą – visam laikui pakeisti gyvenamą vietą. Reikia atsiminti, kad čia gyveno ne viena lenkų bendruomenės, jos inteligentijos karta. Kad ir jie buvo šio krašto autochtonai. Po Antrojo pasaulinio karo susiformavusi Vilnijos visuomenė jau visiškai kitokia – tai nauja, radikalių permainų suformuota bendruomenė. Manau, kad dalis dabar kylančių lietuvių ir lenkų santykių įtampų susiję su tuo, kad mes nežinome ir nesuprantame visai neseniai vykusių įvykių.

Praradome ne tik eilinius gyventojus lenkus, bet čia dirbusius mokslininkus, inteligentiją. Žmones, kurie tyrė Vilniaus krašto kultūrą. Norisi prisiminti Vilniaus mokslo bičiulių draugiją. Jie atliko etnografinius šio krašto tyrimus, ko šiandien labai pasigendama, nes mūsų etnologai, tautosakininkai, kraštotyrininkai daugiausiai tyrė tik lietuviškai kalbančių žmonių kultūrą. Dorai nežinome, ką ir kaip čia tyrė lenkų mokslininkai jau atgavus nepriklausomybę, nes maža kontaktų ir bendrų darbų. Taigi, ar galima sakyti, kad pokario repatriacijos bangos pasiglemžė iš mūsų šviesuomenę?

Man atrodo, kad įsitvirtino ydinga praktika tirti tik tai, kas yra parašyta lietuvių kalba. Visa kita yra tarsi užmirštama, atmetama, nebematoma. Mokslininkai, kurie tarpukariu dirbo Vilniaus Stepono Batoro universitete, išvykę į Lenkiją tęsė tiek Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, tiek etnografinius Vilniaus krašto tyrimus. Jie įsidarbino įvairiuose Lenkijos mokslo centruose ir pagal išgales, remdamiesi jau turimu įdirbiu, darbus tęsė. Jie beveik neturėjo galimybės gauti naujų šaltinių, nes kontaktai tarp tuometinės Lenkijos ir sovietinės Lietuvos buvo neįmanomi. Tad, kalbėdami apie lenkų bendruomenę, turime suprasti, kad netekome labai daug. Vilniaus šviesuomenė buvo svarbus lenkų bendruomenę ir jos tapatybę konsoliduojantis faktorius, kuris galėtų padėti

suartėti lietuviams ir lenkams šiandien. Dabar mėgstama akcentuoti, kad lenkai yra žemo išsilavinimo, baigę vos kelias klases, neturi inteligentijos. Tačiau atsigręžę į pokario metus, suprasime, kodėl taip nutiko. Juk Lietuvos lenkų inteligentijai teko formuotis iš naujo, nes senoji buvo priversta išvykti – persikelti. Kita vertus, sovietmečiu jai formuotis nebuvo itin palankios sąlygos – kontroliuotas visuomeninis gyvenimas, varžoma šviečiamoji veikla ir kt.

Vieni lenkai išvyko į Suvalkus ar Balstogę – įsikūrė visai netoli sienos. Kiti – į labiau nutolusius miestus – prie Lenkijos prijungtas buvusias Vokietijos teritorijas – Vroclavą, Ščeciną, Olštyną ar kitur. Dauguma buvusių Vilniaus inteligentų įsikūrė Gdansko ir Olštyno miestuose ir apylinkėse. Vieni, praėjus keletui metų po persikėlimo, įsidarbino mokslo ir kultūros įstaigose, kitiems pasisekė labiau – vienas ar kitas universitetas iš karto pasiūlė profesoriaus vietą. Visur jie prisidėjo prie tų miestų klestėjimo, vietos bendruomenių kultūros plėtros. Techninių ir medicinos mokslų atstovų daugiau dirbo Gdanske, Krokuvoje, Varšuvoje, žemės ūkio – Poznanėje. Daugelis humanitarinių mokslų tyrėjų apsistojo Torūnėje. Šis universitetas ir šiandien garsėja puikiais pasiekimais. Galima drąsiai sakyti, kad Torūnės universitetui itin nusipelnė iš Lietuvos išvykusi lenkų inteligentija[1].

Tad turėtumėm į Torūnę, Olštyną ar Gdanską važiuoti ieškoti lietuviško palikimo plačiąja prasme?

Mūsų mokslininkai jau atrado kelią į Torūnę. Tiksliau – į jos bibliotekas ir rankraštynus. Išties daug buvusių Vilniaus profesorių ar mokslo žmonių savo rankraščius paliko šiam universitetui. Ir ten galima rasti daug vertingos medžiagos, kuri būtų naudinga, tiriant Vilniaus istoriją ar Lietuvos kultūrą plačiąja prasme. Torūnės universiteto kontaktai stipresni su Kauno Vytauto Didžiojo universitetu. Tačiau akademinės bendruomenės atstovams būtų naudinga pasižvalgyti ir po Gdansko, Olštyno, Poznanės kultūros ir mokslo institucijas.

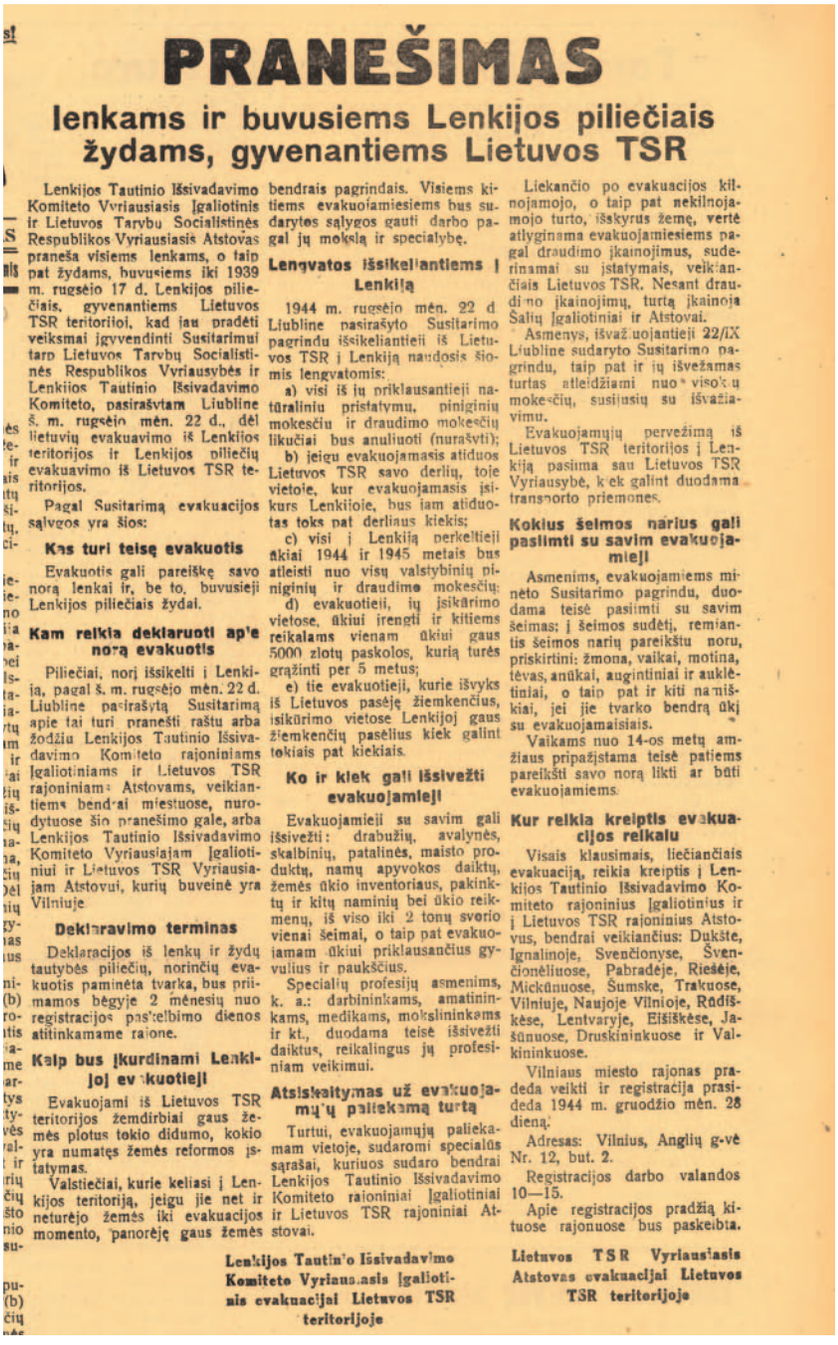
Pasikeitimas gyventojais vyko įsigaliojus 1944 metų susitarimui tarp SSRS ir Lenkijos. Pagal jį ir lietuviai galėjo iš Lenkijos sugrįžti į Lietuvą, bet mažai kas tuo pasinaudojo. Jūs sakėte, kad lenkai buvo priversti išvažiuoti. Ką turite omenyje? Juk žmogus pats turėjo apsispręsti dėl išvykimo ir pats rūpintis, kad būtų įtrauktas į išvažiuojančiųjų sąrašus.

Jei tiksliau, gyventojų mainai įvyko SSRS valdžios nurodymu, sudarius susitarimą tarp Lietuvos SSR ir komunistinės Lenkijos vadovybės. Šis sprendimas buvo priimtas neatsižvelgiant į žmonių norus ir valią. Formaliai žmogus pasirinkdavo pats – išvykti ar likti. Tačiau turime nepamiršti, kad svarbiausias politinis sovietinės valdžios tikslas buvo greita ir nuosekli Antrojo pasaulinio karo pradžioje prie SSRS prijungtų buvusių rytinių Lenkijos teritorijų, t. y. Rytų Lietuvos, Vakarų Baltarusijos ir Vakarų Ukrainos, sovietizacija. Ten gyvenusių lenkų perkėlimas buvo šio plano dalis, bet lenkai sovietinės valdžios nurodymams priešinosi, vildamiesi, kad bus atstatyta iki Antrojo pasaulinio karo buvusi padėtis ir kad Vilniaus kraštas bus grąžintas Lenkijos Respublikai. Puoselėdamas tokius tikslus, labai aktyviai veikė lenkų pogrindis. Iš pradžių Vilniaus krašto teritorijos situacija gyventojams nebuvo aiški: sklandė įvairiausi gandai, žmonės nežinojo, kuo pasitikėti ir ką daryti. Visi sprendimai dėl gyventojų evakavimo į Lenkiją (taip oficialiai tuo metu šis procesas vadintas) turėjo žymą „Slapta“ arba „Visiškai slapta“. Vadinasi, žmonės nežinojo, kas iš tikrųjų vyksta, jie buvo dezorganizuoti ir dezinformuoti. Londone veikusi Lenkijos emigracinė vyriausybė ragino gyventojus likti vietoje. O Stalino sukurta alternatyva Lenkijos emigracinei vyriausybei, vadinamasis Lenkijos tautinis išsivadavimo komitetas, kuris perėmė valdžią Lenkijoje, ragino žmones išvažiuoti. Todėl 1945 m., tik prasidėjus gyventojų perkėlimo procesui, Vilniaus lenkai jį boikotavo, nevažiavo.

Papasakokit išsamiau, kaip vyko tas boikotavimas ir kaip jis buvo pažabotas?

Buvo sudaryti tam tikru laiku išvykstančiųjų sąrašai, paruoštas transportas, bet daug žmonių į jį neatėjo. Užsirašydavo važiuoti du tūkstančiai, o ateidavo septyni šimtai žmonių. Tada sovietinė valdžia ėmėsi priemonių pasipriešinimui palaužti. Buvo sudarytas evakuacinis planas, pagal kurį užsirašę tam tikru metu išvykti, privalėjo tai padaryti. Jei neišvykdavo be pateisinamų priežasčių (ligos, komandiruotės, neatleidimo iš darbo ir pan.), tai *de facto* iš viso netekdavo teisės išvykti į Lenkiją. Be abejo, šiam planui realizuoti į „pagalbą“ buvo pasitelktos LSSR NKVD ir NKGB struktūros. Jų darbuotojai mieste ir namuose tikrino gyventojų dokumentus, nors menką įtarimą keliančius ar agitavusius neišvažiuoti, suimdavo. Be to, reikia prisiminti, kad mieste tuo metu buvo labai sunkios socialinės sąlygos – karo sugriovimai, atšiaurios oro sąlygos, maisto produktų

1 Torunės Mikalojaus Koperniko universitetas buvo įkurtas tik po II pasaulinio karo, 1945 m. rugpjūčio 24 d.

PRANEŠIMAS

lenkams ir buvusiems Lenkijos piliečiais žydams, gyvenantiems Lietuvos TSR

Lenkijos Tautinio Išsivadavimo Komiteto Vyriausiasis Įgaliotinis ir Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Vyriausiasis Atstovas praneša visiems lenkams, o taip pat žydams, buvusiems iki 1939 m. rugsėjo 17 d. Lenkijos piliečiais, gyvenantiems Lietuvos TSR teritorijoi, kad jau pradėti veiksmai įgyvendinti Susitarimui tarp Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Vyriausybės ir Lenkiios Tautinio Išsivadavimo Komiteto, pasirašytam Liubline š. m. rugsėjo mėn. 22 d., dėl lietuvių evakuavimo iš Lenkijos teritorijos ir Lenkijos piliečių evakuavimo iš Lietuvos TSR teritorijos.

Pagal Susitarimą evakuacijos sąlygos yra šios:

Kas turi teisę evakuotis

Evakuotis gali pareiškę savo norą lenkai ir, be to, buvusieji Lenkijos piliečiais žydai.

Kam reikia deklaruoti apie norą evakuotis

Piliečiai, norį išsikelti į Lenkiją, pagal š. m. rugsėjo mėn. 22 d. Liubline pasirašytą Susitarimą apie tai turi pranešti raštu arba žodžiu Lenkijos Tautinio Išsivadavimo Komiteto rajoniniams Įgaliotiniams ir Lietuvos TSR rajoniniams Atstovams, veikiantiems bendrai miestuose, nurodytuose šio pranešimo gale, arba Lenkijos Tautinio Išsivadavimo Komiteto Vyriausiajam Įgaliotiniui ir Lietuvos TSR Vyriausiajam Atstovui, kurių buveinė yra Vilniuje.

Deklaravimo terminas

Deklaracijos iš lenkų ir žydų tautybės piliečių, norinčių evakuotis paminėta tvarka, bus priimamos bėgyje 2 mėnesių nuo registracijos paskelbimo dienos atitinkamame rajone.

Kaip bus įkurdinami Lenkijoj evakuotieji

Evakuojami iš Lietuvos TSR teritorijos žemdirbiai gaus žemės plotus tokio didumo, kokio yra numatęs žemės reformos įstatymas.

Valstiečiai, kurie keliasi į Lenkijos teritoriją, jeigu jie net ir neturėjo žemės iki evakuacijos momento, panorėję gaus žemės bendrais pagrindais. Visiems kitiems evakuojamiesiems bus sudarytos sąlygos gauti darbo pagal jų mokslą ir specialybę.

Lengvatos išsikeliantiems į Lenkiją

1944 m. rugsėjo mėn. 22 d. Liubline pasirašyto Susitarimo pagrindu išsikeliantieji iš Lietuvos TSR į Lenkiją naudosis šiomis lengvatomis:

a) visi iš jų priklausantieji natūraliniu pristatymu, piniginių mokesčių ir draudimo mokesčių likučiai bus anuliuoti (nurašyti);

b) jeigu evakuojamasis atiduos Lietuvos TSR savo derlių, toje vietoje, kur evakuojamasis įsikurs Lenkijoje, bus jam atiduotas toks pat derlius kiekis;

c) visi į Lenkiją perkeltieji ūkiai 1944 ir 1945 metais bus atleisti nuo visų valstybinių piniginių ir draudimo mokesčių;

d) evakuotieji, jų įsikūrimo vietose, ūkiui įrengti ir kitiems reikalams vienam ūkiui gaus 5000 zlotų paskolos, kurią turės grąžinti per 5 metus;

e) tie evakuotieji, kurie išvyks iš Lietuvos pasėję žiemkenčius, įsikūrimo vietose Lenkijoj gaus žiemkenčių pasėlius kiek galint tokiais pat kiekiais.

Ko ir kiek gali išsivežti evakuojamieji

Evakuojamieji su savim gali išsivežti: drabužių, avalynės, skalbinių, patalinės, maisto produktų, namų apyvokos daiktų, žemės ūkio inventoriaus, pakinktų ir kitų naminių bei ūkio reikmenų, iš viso iki 2 tonų svorio vienai šeimai, o taip pat evakuojamam ūkiui priklausančius gyvulius ir paukščius.

Specialių profesijų asmenims, k. a.: darbininkams, amatininkams, medikams, mokslininkams ir kt., duodama teisė išsivežti daiktus, reikalingus jų profesiniam veikimui.

Atsiskaitymas už evakuojamųjų paliekamą turtą

Turtui, evakuojamųjų paliekamam vietoje, sudaromi specialūs sąrašai, kuriuos sudaro bendrai Lenkijos Tautinio Išsivadavimo Komiteto rajoniniai Įgaliotiniai ir Lietuvos TSR rajoniniai Atstovai.

Liekančio po evakuacijos kilnojamojo, o taip pat nekilnojamojo turto, išskyrus žemę, vertė atlyginama evakuojamiesiems pagal draudimo įkainojimus, suderinamai su įstatymais, veikiančiais Lietuvos TSR. Nesant draudimo įkainojimų, turtą įkainoja Šalių Įgaliotiniai ir Atstovai.

Asmenys, išvažiuojantieji 22/IX Liubline sudaryto Susitarimo pagrindu, taip pat ir jų išvežamas turtas atleidžiami nuo visokių mokesčių, susijusių su išvažiavimu.

Evakuojamųjų pervežimą iš Lietuvos TSR teritorijos į Lenkiją pasiima sau Lietuvos TSR Vyriausybė, kiek galint duodama transporto priemones.

Kokius šeimos narius gali paslimti su savim evakuojamieji

Asmenims, evakuojamiems minėto Susitarimo pagrindu, duodama teisė pasiimti su savim šeimas; į šeimos sudėtį, remiantis šeimos narių pareikštu noru, priskirtini: žmona, vaikai, motina, tėvas, anūkai, augintiniai ir auklėtiniai, o taip pat ir kiti namiškiai, jei jie tvarko bendrą ūkį su evakuojamaisiais.

Vaikams nuo 14-os metų amžiaus pripažįstama teisė patiems pareikšti savo norą likti ar būti evakuojamiems.

Kur reikia kreiptis evakuacijos reikalu

Visais klausimais, liečiančiais evakuaciją, reikia kreiptis į Lenkijos Tautinio Išsivadavimo Komiteto rajoninius Įgaliotinius ir į Lietuvos TSR rajoninius Atstovus, bendrai veikiančius: Dukšte, Ignalinoje, Švenčionyse, Švenčionėliuose, Pabradėje, Riešėje, Mickūnuose, Šumske, Trakuose, Vilniuje, Naujoje Vilnioje, Rūdiškėse, Lentvaryje, Eišiškėse, Jašūnuose, Druskininkuose ir Valkininkuose.

Vilniaus miesto rajonas pradeda veikti ir registracija prasideda 1944 m. gruodžio mėn. 28 dieną.

Adresas: Vilnius, Anglių g-vė Nr. 12, but. 2.

Registracijos darbo valandos 10—15.

Apie registracijos pradžią kituose rajonuose bus paskelbta.

Lenkijos Tautinio Išsivadavimo Komiteto Vyriausiasis Įgaliotinis evakuacijai Lietuvos TSR teritorijoje

Lietuvos TSR Vyriausiasis Atstovas evakuacijai Lietuvos TSR teritorijoje

1944 m. gruodžio 28 d. skelbimas „Tiesoje“ dėl lenkų ir buvusių Lenkijos piliečių žydų, gyvenančių Lietuvos TSR, evakuacijos.

trūkumas ir kt., – paveikusios beveik visus Vilniaus gyventojus. Pavyzdžiui, duonos buvo galima nusipirkti tik turint maisto prekių korteles, o jas atitinkamos valdžios įstaigos išduodavo tik dirbantiems asmenims. Taigi nesunku įsivaizduoti, kad moteris su vaikais, nedirbanti gamykloje, artelėje, kultūros, mokslo įstaigoje ar kitur, negalėjo gauti kortelių duonai nusipirkti, o įsigyti jos juodojoje rinkoje neužteko pinigų. Tokia beviltiška padėtis vertė žmones išvažiuoti į Lenkiją. Ko ir siekė to meto sovietinė valdžia. Išvykti skatino žmones įbauginę areštai, visuotiniai dokumentų tikrinimai. Jeigu sovietinės valdžios akyse buvai nors kiek nepatikimas, tavęs anksčiau ar vėliau laukė areštas. Jei *Lenkijos laikais*, t. y. iki 1939 m., buvai tarnautojas, dvarininkas ar turėjai įmonę – buvo aišku, kad viską prarasi, kad gali atsidurti Sibire. Simboliška, bet kai 1945 m. sausio mėn. pirmasis traukinys su žmonėmis pajudėjo iš Vilniaus, vilniečiai su nerimu laukė, kur jis veš – į Lenkiją ar į Sibirą. Galvojo, kad čia kokia apgaulinga akcija, kad juos norima išvežti kur nors į rytus...

Prieš išvažiuojant žmonėms reikėjo sutvarkyti daug reikalų, reikėjo gauti apie dešimt antspaudų, liudijančių, kad atidavei duonos korteles, atidavei butą, esi paskiepytas nuo užkrečiamų

ligų, kad nesi mobilizuojamųjų į armiją ar į darbus sąrašuose, kad esi atsiskaitęs su darboviete ir pan. Be to, reikėjo pasiruošti kelionei. Reikėjo atsirinkti ir susipakuoti išsivežamus daiktus, likusius – parduoti ar dovanoti. Kai kurių įmonių vadovai, neturėdami kuo pakeisti išvykstančių žmonių, paprasčiausiai jų neišleisdavo. Tada įsikišdavo LSSR vyriausiasis atstovas evakuacijai – tuo metu tas pareigas ėjo Albertas Knyva – ir reikalaudavo, kad įmonių ir įstaigų vadovai netrukdytų vienam ar kitam asmeniui išvykti į Lenkiją. Kita vertus, prie Lenkijos naujai prijungtose teritorijose tuo pat metu vyko masiniai vokiečių perkėlimai į Vokietiją. Dėl pragmatinių ūkinių interesų Lenkijos komunistinei valdžiai buvo svarbu, kad į „naująsias" Lenkijos žemes" atvyktų kuo daugiau žmonių iš Rytų Lietuvos, Vakarų Ukrainos ir Vakarų Baltarusijos. Tad maždaug per trejus metus į Lenkiją iš minėtų sovietinių respublikų persikėlė pusantro milijono žmonių: apie 800 000 – iš Vakarų Ukrainos, apie 230 000 – iš Vakarų Baltarusijos ir apie 180 000 – iš Lietuvos. Iš jų – 90 000 vilniečių, tad Vilnius praktiškai ištuštėjo.

Holokausto aukų skaičius labai panašus. Be žydų ir lenkų Vilnius po karo atrodė kaip dykynė.

Tuo metu Vilnius buvo ištuštėjęs, bet neilgam. Siekiant miestui sugrąžinti gyventojus, buvo organizuotos mobilizacinės akcijos. Viena jų vyko 1945 m. pradžioje, o kita – šiek tiek vėliau. Jų esmė – į Vilnių turėjo atvykti 20 000 lietuvių iš įvairių Lietuvos miestų ir apskričių. Toks planas nebuvo atsitiktinis. Priminsime, kad SSRS karo metais patyrė milžiniškus demografinius nuostolius – daug žuvusių ir dingusių be žinios. Todėl Lietuvos valdžiai buvo nurodyta visas demografines problemas spręsti iš vidinių resursų. Kitaip sakant, Vilniaus ir Klaipėdos kraštus turėjo apgyvendinti būtent Lietuvos gyventojai. Sovietų valdžiai svarbiausias buvo ekonominis interesas – gamyklos turėjo dirbti ir tiekti produkciją, įstaigos – funkcionuoti. Tam reikėjo darbuotojų. Tačiau dėl daugybės priežasčių – pradedant politinėmis, ekonominėmis-socialinėmis ir baigiant subjektyviomis, emocinėmis – mobilizacinės akcijos pavyko tik iš dalies, į Vilnių atvyko labai nedaug naujakurių. Atsiradusią tuščią demografinę erdvę iš dalies užpildė gyventojai iš Rusijos ir Baltarusijos, kur karo sugriovimai ir nuostoliai buvo dar didesni. Vien 1946 m. į Lietuvos miestus, daugiausia Vilnių ir Klaipėdą, atvyko keliasdešimt tūkstančių gyventojų iš Rusijos, Baltarusijos, Ukrainos ir kitų SSRS regionų. Prie jų prisijungė iš Raudonosios armijos demobilizuoti kareiviai ir karininkai, kurie iki tol nebuvo susiję su Lietuva. Juk padėtis Vilniuje ar kitur Lietuvoje buvo nepalyginamai geresnė nei plynas laukas kur nors Baltarusijos ar Rusijos provincijoje. Nepamirškime, kad pokariu Rusijoje ir Ukrainoje kilo badas. Tai irgi pastūmėjo žmones ieškoti išsigelbėjimo Lietuvoje. Tokiu būdu Vilniuje susiformavo nauja daugiatautė miesto bendruomenė.

Kurią sudarė labai skirtingų likimų žmonės...

Skirtingų likimų ir interesų. Vieni norėjo kilti partinės karjeros laiptais, kitus viliojo vadovaujančios pareigos kokioje nors gamykloje ar įstaigoje, tretiems užteko paprasčiausio darbo fabrike ir kuklių socialinių poreikių patenkinimo (buto ir maisto). Tai lėmė, kad pokarinis Vilnius nebuvo lietuviškas: 1951 m. 75 proc. vilniečių buvo ne lietuvių tautos atstovai. Kiekybiškai dominavo rusai, po jų – lietuviai, lenkai, nepaprastai išsaugo baltarusių ir ukrainiečių skaičius, atsirado egzotiškų etninių grupių atstovų – kalmukų, azerbaidžaniečių ir kt. Tokia miesto bendruomenė išliko iki sovietmečio pabaigos. Sovietų Sąjungos griūtis sukėlė naujus migracinius procesus, turėjusius tiesioginę įtaką dabartinei etninei miesto sanklodai.

Taigi, Vilnius nuolat save tarsi perkuria.

XX a. Vilniui buvo labai nepalankus. Bendruomenė kas pusę amžiaus turėjo perkurti save iš naujo. Pirmasis pasaulinis karas iš miesto į Rusijos gilumą išginė apie 100 000 žmonių, iš kurių dalis niekada negrįžo. Jų vietą užėmė nauji gyventojai iš aplinkinių vietovių ir kitų Lenkijos apskričių. Tarpukariu Vilnius buvo svarbus Lenkijai miestas kultūrine ir dvasine prasme, kita vertus, ekonomine prasme tai buvo provincija, nes Vilnius su Lenkijos didžiaisiais pramoniniais miestais negalėjo konkuruoti nei atlyginimais, nei gyvenimo lygiu. Antrasis pasaulinis karas paliko labai gilius randus – po holokausto neliko trečdalio miesto gyventojų – žuvo beveik visa Vilniaus žydų bendruomenė. Pokariniu laikotarpiu miestas vėl drastiškai keitėsi. Į Lenkiją išvyko 80 proc. tuometinių vilniečių, tad per dvejus metus (1945–1946 m.) mieste vėl neliko beveik šimto tūkstančių žmonių. Bet netrukus miestą užpildo nauji gyventojai (apie 100 000 asmenų). Sovietinės respublikos sostinės statusas skatino žmones iš įvairių Lietuvos kampelių ieškoti geresnio gyvenimo Vilniuje. Kaip minėta, geresnes ateities galimybes čia matė ir Baltarusijos, Rusijos gyventojai.

Galima sakyti, kad išvažiavo miestiečiai, o atvažiavo provincijos žmonės?

Daugiausiai taip, Vilnius traukė Lietuvos ir Baltarusijos provincijos gyventojus. Pastarieji vyko ir į Minską ar kitus miestus, kuriuose nuolat trūko darbo rankų. Kita vertus, reikia atsiminti, kad migracija, ypač stalinizmo metais, buvo varžoma. Norint vykti iš vienos vietos į kitą, reikėjo turėti atitinkamus dokumentus (pasus). Tai tiesiogiai veikė žmonių judėjimą. Dėl sovietizacijos tikslų Lietuvoje visi gyventojai privalėjo turėti asmens tapatybės dokumentus. O štai Rusijos ar Baltarusijos kaimo gyventojas „baudžiauninku" buvo iki XX a. 8-ojo deš. vidurio, tik tada SSRS vadovybė priėmė sprendimą, kad visi pilnamečiai gyventojai turi turėti pasus. Iki tol šie žmonės visiškai priklausė nuo vietinės valdžios ar vietinio kolūkio pirmininko malonės, o jų judėjimo laisvė buvo visiškai suvaržyta. Lietuvos SSR gyventojai, turėdami dokumentus, galėjo judėti ir keisti gyvenamąją vietą laisviau.

Ar tai turėjo įtakos repatriacijos iš Baltarusijos į Lenkiją mastui?

Gyventojų perkėlimas iš kaimyninės respublikos nebuvo mažesnio masto negu Lietuvoje. Nors iš ten išvyko daugiau asmenų negu iš Lietuvos, procentinė išraiška yra panaši. Skirtingai nei Ukrainoje, kur ukrainiečių ir lenkų santykiai buvo labai problemiški ir įtempti (tai savo ruožtu skatino gyventojų perkėlimo procesą), Baltarusijoje (kaip ir Lietuvoje) vietinė valdžia buvo suinteresuota sulaikyti provincijos gyventojus, neišleisti jų į Lenkiją dėl labai pragmatinių ūkinių tikslų – respublikos žemės ūkiui buvo reikalinga darbo jėga. Todėl buvo manipuliuojama lanksčia kaimo gyventojų etnine tapatybe, nes jie vienu metu galėjo save identifikuoti tiek kaip baltarusiai, tiek kaip lenkai. Galiausiai į Lenkiją išvyko daugiau kaip 230 000 asmenų, nors planavo daugiau nei pusė milijono. Baltarusijoje, panašiai kaip Lietuvoje, miestų žmonės buvo spaudžiami išvykti, o iš kaimo vietovių, pasitelkus įvairius administracinius suvaržymus, – neišleidžiami. Štai todėl šiandien turime gausią lenkų bendruomenę Rytų ir Pietryčių Lietuvos kaimuose ir miesteliuose. Nepamirškime, kad sovietmečiu nuolat vyko vidinė migracija iš provincijos į Vilnių, nes mūsų lenkams iki šiol itin būdinga regioninė tapatybė, skatinusi niekur toliau iš šio krašto neišvykti.

Turite omenyje jų tapatinimąsi su vadinamąja Vilenščyzna?

Taip. Žmonės persikeldavo į Vilnių gyventi ir dirbti arba vykdavo švytuoklinė migracija – dieną dirbo mieste, o vakare grįždavo į savo kaimelį. Ilgainiui išryškėjo tendencija, kad Vilniaus krašto gyventojai daugiausia siekė įsikurti Vilniuje, apie kitus didžiuosius Lietuvos miestus jie negalvojo. Jaunimas taip pat traukė mokytis į Vilnių, po mokslų stengėsi įsidarbinti sostinėje ar jos priemiesčiuose. Nors, reikia pastebėti, kad ir jų paskyrimai, baigus mokslus, dažniausiai būdavo į Vilniaus kraštą. Tokia specifinė, konservacinė ir izoliacinė padėtis tik stiprino lenkų tapatinimąsi su Vilniaus kraštu.

Matome, kad žmonės tarsi buvo verčiami išvykti, tačiau daug kas juk nuoširdžiai norėjo gyventi šalyje, su kuria tapatinosi – tai yra Lenkijoje.

Be abejo. Daug lenkų vylėsi, kad netrukus prieškarinis *status quo* bus atstatytas ir Vilnius priklausys Lenkijai. Tačiau kai jų lūkesčiai žlugo, jiems teko spręsti – likti gimtinėje, kuri tapo sovietinės valstybės dalimi, ar keliauti kažkur į Lenkiją. Išvykti pasiryžę žmonės neįsivaizdavo gyvenimo sovietinėje Lietuvoje, nors jų nežavėjo ir gyvenimas komunistinėje Lenkijoje. Na, o dalis žmonių buvo visiškai abejingi tam, kur jiems reikės gyventi. Išlikę laiškų, kuriuose rašoma: nesvarbu, Vilnius ar Varšuva, kad tik būtų ką valgyti. Tačiau daug buvo ir tokių, kurie negalėjo įsivaizduoti gyvenimo ne Lenkijoje ir kad mylimas Vilnius bus ne lenkiškas, o sovietinis.

Arba lietuviškas...

Arba lietuviškas. Priminsime, kad lietuvių ir lenkų tarpukario metų ginčai dėl Vilniaus priklausomybės Antrojo pasaulinio karo metais vėl įsiliepsnojo. Vilniaus gyventojai lenkai buvo labai nepatenkinti faktu, kad Vilnius tapo Lietuvos, nors ir sovietinės, dalimi. Jie kaltino lietuvius dėl savo sunkios padėties Antrojo pasaulinio karo metais. Tik nedaugelis mąstė objektyviau ir suvokė, kad tarpetninė lietuvių ir lenkų įtampa okupacinės vokiečių valdžios buvo pakurstyta tyčia. Su tokiomis neigiamomis lenkų nuotaikomis lietuvių atžvilgiu susidūrę tuometinės LSSR valdžios atstovai Antanas Sniečkus, Mečislovas Gedvilas ar Justas Paleckis suvokė, kad „lenkų problemą" reikia spręsti. Geriausias būdas – priversti lenkus išvykti į Lenkiją. Tai buvo būdas išvengti konfrontacijos ir varžymosi dėl įtakos Vilniuje. Kita vertus, siekio atkurti lietuvišką Vilnių nebuvo. Šis miestas turėjo išlaikyti daugiataučio miesto įvaizdį. Sovietinė nacionalinė politika apskritai nesiekė tenkinti kurios nors vienos tautos interesų.

Buvo tokių, kurie nenorėjo palikti savo žemės, namų, gimtinės. Kaip jie elgėsi?

Tokiems žmonėms už asmeninį saugumą ir laimę svarbiau buvo protėvių kapai ar senelio pasodinta obelis. Jie negalėjo viso to palikti, nepaisant baimės ir realios galimybės, kad rytoj gali būti suimti ar nužudyti. Todėl, nepaisydami aplink vykstančių baisybių, vadovaudamiesi tik širdimi, jie pasiryžo likti gimtinėje. Jeigu netrukdė socialinė kilmė, jie gyveno sovietiniam žmogui įprastą gyvenimą, su nepritekliais, draudimais ir pan. Bet kilmingi lenkai sulaukdavo represijų, jie buvo nustumiami į visuomenės pakraščius.

Ar teisinga mūsų vartojama sąvoka „repatriacija“? Ji korektiška atžvilgiu tų žmonių, kurie norėjo gyventi tik Lenkijoje, tačiau matome, kad buvo visokių atvejų.

Repatriacijos sąvoka iš tiesų neatspindi vykusio proceso turinio. Žvelgiant iš skirtingų perspektyvų, kitos vartojamos sąvokos (evakuacija, etninis valymas, ištrėmimas, išvarymas ir kt.) taip pat nėra tikslios. Labai sudėtinga įvardinti tokį daugialypį procesą. Istoriškai jį nulėmė 1943 m. Teherano konferencijoje susirinkę trijų valstybių lyderiai Vinstonas Čerčilis, Franklinas Delanas Ruzveltas ir Josifas Stalinas. Jie nusprendė, kad Lenkijos sienos bus perstumtos ir gyventojai turės teisę išvykti, o Stalinas žinojo, kaip padaryti, kad gyventojai norėtų išvykti. Tačiau jei bandome atsižvelgti į asmens subjektyvų ryšį su tėvyne Lenkija, iš šios perspektyvos repatriacijos sąvoka tarsi atitiktų vykusį procesą. Bet atmetus subjektyvius dalykus, tas procesas vis dėlto buvo panašesnis į perkėlimą ar priverstinę migraciją.

Savo folkloristinių lauko tyrimų metu Vilniaus krašte kalbindama vietos lenkus, dažnai išgirstu labai paprastą mūsų aptariamus įvykius apibūdinančią frazę – „Wyjechali do Polski“. Tai yra – išvažiavo.

Paprastas žmogus taip ir pasakytų. Tačiau pasiskaitęs lenkų mokslininkų darbų, jis sužinos kitas sąvokas ir tą patį dalyką pradės vadinti kitaip. Pagal to meto dokumentus, šis procesas buvo įvardinamas „evakuacija“ ir „repatriacija“. Iš pradžių susitarimuose kalbėta apie evakuaciją. Tačiau lygiagrečiai atsirado ir repatriacijos terminas. Didžiausią įdirbį šios srities tyrimuose turintys Lenkijos mokslininkai procesą įvardina ir kaip egzodą, perkėlimą, etninį valymą, argumentuodami, kad lenkai buvo prievarta iškeldinti, kad teritorija buvo išvalyta nuo lenkų. Iš tiesų, kai lygini šį procesą su analogiškais kituose Europos regionuose, randi ne tik panašumų, bet ir skirtumų. Tarkim, vokiečių perkėlimas iš Lenkijos ar Čekoslovakijos buvo visiškai kitoks, nei lenkų perkėlimas iš Lietuvos. Bet kuriuo atveju, esu įsitikinusi, kad istorikai, vertindami geopolitinius veiksnius, turėtų atsižvelgti ir į subjektyvias patirtis. Vieno žmogaus apsisprendimą lemdavo pluoštas priežasčių.

Jau užsiminėte apie Sniečkaus ir Paleckio politinį požiūrį į lenkus. Kokia buvo jų politika kaimuose gyvenančių žmonių atžvilgiu? Ar jie stengėsi maksimaliai įgyvendinti Maskvos nurodymus, ar vis dėlto galvojo, kaip žmones sulaikyti?

Pirmiausia jie žiūrėjo sovietinės Lietuvos interesų. Tas interesas, kaip jau minėta, buvo kuo greitesnė visuomenės sovietizacija. Kadangi Vilniaus lenkai tam labai priešinosi, tai jiems buvo „palengvintas“ kelias išvykti. Tuo tarpu provincijos gyventojų atžvilgiu suveikė ekonominis ūkinis interesas. Kas nors turėjo atkurti respublikos ūkį. Kai po Jaltos konferencijos paaiškėjo, kad rytinė Lenkijos siena eis Kerzono linija, visi suprato, kad Vilniaus kraštas liks Sovietų Sąjungai. Tada daugybė žmonių pasiryžo išvykti. Išsyk užsirašė net 380 000 asmenų. Pagalvokime, ką reiškė Lietuvai, pergyvenusiai Antrojo pasaulinio karo baisumus, netekti tiek žmonių! Dar reikėjo galvoti, kas gyvens Klaipėdos krašte. Sovietinės Lietuvos vadovybė puikiai suvokė situaciją ir ieškojo sprendimų. Juk reikėjo, kad kas nors vykdytų griežtus ekonominius planus, žemės ūkio produktų prievoles. Kadangi kaimo gyventojų tapatybė buvo lanksti, tai juos tikėtasi greitai paversti sovietiniais lenkais, o dar geriau – sovietiniais žmonėmis, kuriems tautybė neturėtų didesnės reikšmės.

Minėjote, kad iš pradžių evakuacijos dokumentai buvo slapti, tačiau žmonės turėjo kažkaip sužinoti apie tai, kad turi išvažiuoti. Kaip ta informacija buvo skleidžiama pirmosios ir 1955–1959 metais vykusios antrosios repatriacijos bangos metu. Kaip žmogus patekdavo į sąrašus, ar jam buvo nurodoma tiksli išvykimo data ir laikas?

Evakuacinis susitarimas buvo paskelbtas spaudoje, informacija apie išvykimo laiką, sąlygas ir kt. buvo skleidžiama ir per radiją, išklijuoti skelbimai. Be to, puikiai veikė žmonių „paštas“: įvairios žinios buvo perduodamos iš lūpų į lūpas. Antrosios repatriacinės bangos metu oficialios informacijos buvo mažiau, spaudoje pasirodė tik susitarimo tekstas, o detalesnę informaciją teikė vietos milicijos skyriai, nes procesą koordinavo Vidaus reikalų ministerija. Pirmosios bangos repatriantai turėjo daugiau laisvės rinktis, kada išvažiuoti, dėl pokario metų chaoso, organizacinių

1945 m. vykusios Jaltos (Krymo) konferencijos metu SSRS lyderis Josifas Stalinas, JAV prezidentas Franklinas Ruzveltas ir Didžiosios Britanijos ministras pirmininkas Vinstonas Čerčilis pareiškė tvirtą apsisprendimą sunaikinti nacizmą, okupuoti ir nuginkluoti Vokietiją, likviduoti jos karo pramonę, nedelsiant ir teisingai nubausti visus karinius nusikaltėlius. Be kitų susitarimų, numatyta, kad Lenkijos ir SSRS sieną žymės Kerzono linija. Tai paskatino repatriacijos politiką. Šaltinis: Wikimedia Commons http://commons.wikimedia.org

nesklandumų ne visuomet laikytasi konkrečios nurodytos išvykimo datos. Būta atvejų, kad geležinkelio stotyje žmonėms tekdavo net keletą dienų ar ilgiau laukti vagonų.

Vėliau procesas įsibėgėjo. 1955–1959 m. pervežimas jau nebuvo organizuotas, todėl asmuo pats turėjo pasirūpinti ne tik reikiamais dokumentais (užpildyti prašymą repatrijuoti, surinkti įrodymus, kad yra lenkas, turėjęs Lenkijos pilietybę, kad jo šeimos nariai taip pat turi teisę išvykti), sutvarkyti visus reikalus (atsiskaityti su darboviete, parduoti nuosavą nekilnojamąjį turtą ir kt.), bet ir kelione (nusipirkti traukinio bilietus, pasirūpinti bagažu). Antros bangos metais repatriacijos dokumentai galiojo ribotą laiką (keletą mėnesių), per jį turėjai spėti išvykti. Išvykstančiųjų sąrašai buvo sudaromi pagal asmens kreipimosi datą ir vietą.

Kiek žmonių pasinaudojo antrąja galimybe išvykti į Lenkiją?

Apie 50 000 asmenų, daugiausia lenkų, ir keletas tūkstančių žydų ar kitų tautybių žmonių. Tuomet išvažiuoti labiau norėjo jaunimas, kuris Lenkijoje įžvelgė didesnes karjeros galimybes. Tačiau vietinei lenkų bendruomenei tai buvo didelis nuostolis, nes dar sumažėjo lenkų kultūros puoselėtojų Lietuvoje.

Tarp išvažiavusių buvo ir lietuvių tautybės žmonių?

Tarp 1955–1959 m. oficialiai išvykusiųjų buvo ir keli šimtai lietuvių iš mišrių šeimų. Dar vienas kitas lietuvis galėjo išvykti su fiktyviais dokumentais – tuomet klestėjo kyšininkavimas, dokumentų padirbinėjimai, buvo sudaromos fiktyvios santuokos. Istorikams turėtų būti įdomu panagrinėti, kaip sumaniai šia galimybe buvo pasinaudojama asmeniniais tikslais.

Bet gerokai daugiau lietuvių į Lenkiją išvyko 1944–1947 m. Yra duomenų, kad pokario metais į Lenkiją išvyko apie 8000 lietuvių. Dalis jų

Repatriantai kelyje iš Gudagojaus (Baltarusijoje, netoli Lietuvos sienos) į Lučianus (Łuczany) sustojo Kuznica Bialostockoje (Kuźnica Białostocka). 1946 m. birželis. Saugoma Varšuvos *Ośrodek KARTA* fotografijų archyve.

stengėsi ištrūkti į Lenkiją, apsimetę lenkais. Kita vertus, taip į gimtinę Suvalkų krašte stengėsi sugrįžti tie lietuviai, kurie į okupuotą Lietuvą buvo atkelti pagal 1941 m. sausio 10 d. sutartį[2]. Karo metais jie ne kartą buvo prievarta perkelti į įvairias Lietuvos apskritis, tarp jų ir į Vilniaus kraštą, ir tik dalis jų tuomet įstengė sugrįžti į Suvalkų kraštą. Tad nustatyti tikslaus į Lenkiją išvykusių lietuvių skaičiaus neįmanoma.

Įdomu, ar važiuodavo žmonės ir vežimais?

Pokario metais tokių atvejų buvo. Žmonės, susikrovę turtą į arkliais kinkytą vežimą, traukdavo link sienos su Lenkija. Tada dar nebuvo tokios griežtos sienos apsaugos, tik vadinamoji žalia zona, kurią buvo įmanoma peržengti. Žmonės išvykdavo net ir sunkvežimiais. Todėl istorikai ir negali suskaičiuoti, kiek iš viso žmonių išvažiavo. Antrosios repatriacijos metu kontrolė jau buvo griežta: į Lenkiją galėjai įvažiuoti tik per tam tikrus pasienio punktus Baltarusijoje ar Ukrainoje, kur sovietiniai pasieniečiai tikrino traukiniais keliavusių žmonių dokumentus ir daiktus. Tada žmonės stengdavosi išsivežti sovietinės valdžios draudžiamus daiktus – juvelyrinius dirbinius, antikvarines vertybes, dideles pinigų sumas. Jei tikrinimo metu rasdavo – atimdavo. O žmonėms buvo aktualu, nors šaldytuvą ar keletą laikrodžių persivežti, po to parduoti ir užsidirbti pinigų įsikūrimui.

Ar yra žinių, ką žmonės galėjo pasiimti su savimi, važiuodami į Lenkiją?

1944 m. evakuacinėje sutartyje tai buvo reglamentuota. Šeimai leista išsivežti iki dviejų tonų asmeninio turto. Dėl karo sąlygų draudė vežtis baldus. Nebuvo galima vežtis žemėlapių, taip pat brangiųjų metalų, jų lydinių ir kt. Miesto žmonės veždavosi namų apyvokos daiktus, stalo įrankius, patalynę, drabužius, žaislus, knygas, nuotraukų albumus. Amatininkai gabendavosi savo darbo įrankius, kaimo žmogus – gyvulius ir žemės ūkio padargus. Mokslininkams svarbiausia buvo išsivežti savo bibliotekas. Jei negalėdavo išsivežti, tai parduodavo privatiems asmenims ar Lenkijos

2 Suvalkų kraštas, tarpukariu priklausęs Lenkijai, prasidėjus karui buvo prijungtas prie Rytprūsių teritorijos ir tapo nacistinės Vokietijos dalimi. 1941 m. sausio 10 d. Vokietijos ir SSRS sutarimas dėl Vokietijos piliečių ir vokiečių tautybės asmenų perkėlimo iš Lietuvos SSR į Vokietiją ir lietuvių, rusų ir baltarusių tautybės asmenų perkėlimo iš Vokietijos (buvusių Klaipėdos ir Suvalkų apskričių) į Lietuvos SSRS privertė iš savo namų į Lietuvą išsikelti daugiau nei 14 700 Suvalkų krašto lietuvių, rusų, baltarusių kilmės asmenų (Iš: Liutkutė, Laura. Vargo paukščiai: Suvalkų krašto lietuvių priverstinis perkėlimas į Lietuvą 1941 m. Iš: *OIKOS: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2013, Nr. 1(15), p. 115.)

valstybei. Iš pradžių į išsivežamą turtą buvo žiūrima lanksčiau, ir žmonės galėjo paimti daugiau daiktų, vėliau sąlygos griežtėjo, atsirado papildomų kliūčių išsivežti net asmeninius daiktus. Buvo vykstančių tik su vienu lagaminu – jie vadinti „lagamininiais“. Evakuaciniais ešelonais naudojosi ir lenkų pogrindis, norėdamas palaikyti ryšį su pogrindžio centru Lenkijoje. Taip buvo vežami dokumentai, ginklai, kita įranga, netgi „gyvieji siuntiniai“, t. y. lenkų pogrindžio dalyviai, kurie Lenkiją pasiekdavo pasislėpę kokioje skrynioje ar spintoje.

Kaip visi tie daiktai buvo gabenami?

Jau buvo minėta, kad pagrindinė keliavimo priemonė buvo traukiniai. Todėl į skirtus vagonus turėjo tilpti ir žmonės, ir jų daiktai. Ūkininkai gaudavo atskirus vagonus gyvuliams, pašarams, žemės ūkio padargams susikrauti. To meto sąlygomis karvė ar arklys buvo didelis turtas, užtikrinęs pragyvenimą visai šeimai. Miestiečiui kokia siuvimo mašina ar audinio gabalas buvo vertingesnis už pinigus, nes tokių dalykų Lenkijoje trūko. Specialios organizacijos rūpinosi viso proceso organizavimu: nuo registracijos iki daiktų pakrovimo ir palydėjimo į Lenkiją. Iki sienos su Lenkija lydėjo abiejų šalių evakuacijos įstaigų atstovai, o kirtus sieną – tik Lenkijos. Kadangi geležinkelio bėgiai buvo skirtingi, iki sienos važiuodavo sovietiniais vagonais, o toliau su visu turtu persikeldavo į lenkišką traukinį, važiuojantį siauresniais bėgiais. Būdavo atvejų, kai prie sienos pasitikdavo mažiau vagonų, nei reikia, tada žmonėms tekdavo susispausti, kartais net palikti dalį savo daiktų. Kelionės metu pasitaikydavo vagysčių, grobimų. Ne paslaptis, kad sovietinės kariuomenės kariai negražiai elgėsi su moterimis ir merginomis. Lenkų geležinkeliečių taip pat buvo visokių – už važiavimą be prastovų reikalaudavo kyšių natūra (maisto produktais ar stipriaisiais gėrimais) arba pinigais. Įsivaizduokime vienišos motinos su keliais vaikais kelionę žiemos metu, neturint lėšų pasamdyti žmonių, kurie padėtų pernešti ar susikrauti į vagoną daiktus. Tokia kelionė buvo be galo sunki. Iš tiesų, ne vieno žmogaus atmintyje išliko skaudžių prisiminimų apie šias keliones. Tiesa, kai kuriems keliautojams buvo sudaromos puikios sąlygos, pavyzdžiui, Felikso Dzeržinskio seseriai organizuotas atskiras vagonas, kuriuo ji be jokių persėdimų pasiekė Lodzę. Antrojo persikėlimo etapo metu išvykti galėjo tik traukiniu ir tik su asmeniniais daiktais.

O kaip kelionė vyko Lenkijoje?

Lenkijos teritorijoje žmonės patirdavo daugiau sunkumų. Vilnius netoli sienos, tad kelionė trukdavo neilgai, tačiau Lenkijoje kartais tekdavo keliauti net kelias savaites, su ilgomis prastovomis vienoje ar kitoje geležinkelio stotyje. Vis dėlto Lietuva lenkams persikelti užtikrino daug geresnes sąlygas nei Baltarusija ar Ukraina: geresnė organizacija ir aprūpinimas, atskiri vagonai buvo skiriami mamoms su mažais vaikais ar ligoniams, gyvuliai ir žmonės važiuodavo skyrium, vagonus, Lenkijos atstovų iniciatyva, lydėjo medicinos personalas. O štai iš Baltarusijos kartais ligoniai važiuodavo kartu su sveikaisiais, todėl plito epideminės ligos. Lietuvoje žmonių neveždavo ir nedengtose atvirose platformose, o kitur tokių atvejų buvo. Lietuvoje stengdavosi pasirūpinti, kad vagonai turėtų langus, duris, geležines krosneles pasišildyti, kas buvo ypač aktualu žiemą. Reikia nepamiršti, kad vagonus skirdavo Maskva, tad 1944–1945 m. prioritetiniai buvo fronto poreikiai, o tik po jų – gyventojų pervežimas. Buvo atvejų, kai sovietinės Lietuvos aukščiausios valdžios atstovai M. Gedvilas ar kiti asmeniškai reikalaudavo nesulaužytų, švarių ir dezinfekuotų vagonų. Dėl ne laiku ir per mažais kiekiais tiekiamų vagonų susirinkusiems žmonėms tekdavo laukti lauke, šaltyje, grėsė ligos ar net mirtis. Tačiau liūdna kelių dešimčių mirčių statistika Lietuvoje nepalyginama su tuo, kas dėjosi perkeliant vokiečius iš Lenkijos ar vežant lenkus iš Ukrainos. Ten žmonėms tekdavo žiemos metu vykti atviromis platformomis. Tad geriausias metas tokiai ilgai kelionei buvo vėlyvas pavasaris ir vasara.

Kur gyveno į Lenkiją persikėlę žmonės? Juk iš pradžių jie neturėjo namų.

Buvo įkuriamos specialios stovyklos, kur žmonės buvo pamaitinami, galėjo pailsėti, šiek tiek pagyventi. Stovyklose ilgai neužsibūdavo, nes turėdavo susirasti gyvenamą vietą ir darbą. Traukinys atvažiuodavo į miesto geležinkelio stotį, tada dar iš vagono daiktų neišsikraustę žmonės eidavo į miestą ieškoti tuščių butų. Kur rasdavo, ten ir apsigyvendavo. Vieniems pasisekdavo greitai susirasti namus. Kitiems tekdavo kelis kartus keisti gyvenamą vietą, nes koks nors partinis veikėjas lengva ranka išmesdavo eilinį žmogelį iš ką tik susirastų namų. Palaipsniui kažkaip viskas išsisprendė – vieni geriau įsikūrė, kiti prasčiau. Galiausiai Lietuvoje, buvusioje gyvenamoje vietoje, paliktas turtas būdavo kompensuojamas įsikūrimo vietoje.

Bet kuriuo atveju, tie žmonės jautėsi daug praradę. Ir jų nostalgija Vilniui ar kitam mažam

miesteliui (tarkime, Riešei ar Naujajai Vilniai) išliko visą gyvenimą – kaip tolima svajonė, kaip vieta, į kurią norėjosi kada nors sugrįžti. Todėl kai kurie iš jų sąmoningai apsigyveno netoli sienos, prie Suvalkų ar Balstogės, kad būtų arčiau Vilniaus. Dalis išvykusiųjų galvojo, kad viskas laikina, ir kad po kelerių metų jie vėl galės sugrįžti į senus namus. Deja, tokios jų svajonės niekada neišsipildė.

Lenkijos gyventojams repatriantai buvo svetimi ar savi žmonės? Kokios sąlygos buvo sudarytos naujakuriams? Vieni gal turėjo giminaičių, kurie padėdavo, o kiti patys turėjo susikurti namus svetimoje žemėje.

Tuometinė Lenkijos valdžia buvo suinteresuota, kad atvyktų kuo daugiau žmonių. Nes po karo didelė šalies teritorija buvo gerokai ištuštėjusi. Reikėjo darbo rankų ūkiui atstatyti. O jei kalbėsime apie Lenkijos visuomenę, dalis centrinių ir pietinių regionų gyventojų į Vilniaus krašto ar Vakarų Ukrainos, Vakarų Baltarusijos lenkus žiūrėjo kaip į tėvynės išdavikus. Nepamirškime, kad ir pačioje Lenkijoje vyko intensyvūs vidiniai migraciniai procesai. Kaimo ar sugriautų miestų gyventojai, ieškodami geresnių gyvenimo sąlygų, kėlėsi į prijungtas teritorijas šalies vakaruose. Buvo tokių vietų, kur apsigyveno vien tik atvykėliai iš Rytų, o kitur gyventojai persimaišė. Pavyzdžiui, iškėlus vokiečius, į jų vietą atvyko Krokuvos, Balstogės ir kitų vietų gyventojų. Prie jų prisijungė atvykėliai iš Vilniaus krašto ar Baltarusijos. Taigi, visiems reikėjo išmokti sugyventi, nes skyrėsi jų tarmės, papročiai, net apranga. Žmogui pradėjus kalbėti, iš karto buvo aišku, iš kur jis kilęs. Pokario metais buvo labai lengva atskirti miestiečius ir kaimiečius. Štai vilnietės nešiojo skrybėlaites, o iš kaimo atvykusios moterys ryšėjo skareles.

1955–1959 m. į Lenkiją atvykę žmonės gaudavo tam tikrą materialinę paramą, turėjo pirmumo teisę gauti butą. Kai kur tokios socialinės garantijos atvykėlius supykdė su vietos bendruomene. Tad adaptacija nebuvo sklandi, pasitaikydavo įžeidimų ar pažeminimų dėl kalbos ar aprangos. Tai minima prisiminimuose. Vieni puikiai įsikūrė, o kiti jautėsi visą gyvenimą nelaimingi.

Dar norėčiau sugrįžti prie temos apie lenkų maištingumą – esą būtent todėl Maskva norėjo juos iškelti. Ar politikai reagavo tik į karų metų pogrindžio pasipriešinimą, o gal dar veikė istorinė atmintis apie lenkų sukilimus, kuriuos Rusijai teko malšinti nuo XVIII a. pabaigos?

SSRS valdžia su Stalinu priešakyje veikė labai pragmatiškai. Lenkai buvo vertinami kaip grėsmė ir įtampos bei tarpetninių konfliktų šaltinis, kaip trukdis sklandžiai sovietizacijai SSRS vakaruose. Buvo manoma, kad pašalinus tokią grėsmę nebus pagrindo kilti konfliktams. Kalbant apie

Repatriantai atvyksta į Gdanską. 1958 m. Saugoma Varšuvos *Ośrodek KARTA* fotografijų archyve.

asmeninę Stalino atmintį, reiktų priminti Pirmojo pasaulinio karo metus, Sovietinės Rusijos gimimą ir jos planus ginklu nešti revoliuciją į Vakarus. Būtent lenkai 1920 m. įvykusiame mūšyje prie Vyslos sustabdė šį veržimasi. Tad Stalinas nejautė lenkams simpatijos ir, atsiradus galimybei, ryžtingai su jais „susitvarkė".

Ar Stalinas ir jo aplinkos žmonės galėjo atsiminti ir XIX a.?

Būtų galima kalbėti apie bendrą istorinį lenko paveikslą: jis amžinai nepaklusnus, išdidus, nuolat kažko nori, su užsidegimu lieja kraują dėl laisvės, garbės ir orumo.

Paradoksalu, bet tam tikra prasme Stalinas sukūrė Lenkiją, kurioje šiandien dominuoja viena lenkų tauta. Po repatriacijos Lenkija tapo labai lenkiška.

Iki karo apie trečdalis Lenkijos gyventojų buvo ne lenkai. Ypač rytinėse teritorijose. Tarpukariu Lenkija turėjo didelių tarpetninių konfliktų su ukrainiečiais, vokiečiais, žydais, lietuviais ir kt. Po holokausto neliko žydų, vokiečiai buvo perkelti į Vokietiją, ukrainiečiai ir baltarusiai – į sovietines Ukrainą ir Baltarusiją. Lenkijoje likę ukrainiečiai 1947 m. tapo „Vyslos" operacijos[3] aukomis: po keletą šeimų iškeldinta ir įkurdinta tarp lenkų daugumos. Lietuvių bendruomenė buvo labai sumenkusi, nes 1941 m. daug lietuvių iš Suvalkų krašto buvo perkelti į Lietuvą. Kiti lietuviai, kuriems pavyko likti ir išgyventi karą, susidūrė su komunistinės Lenkijos valdžios represijomis ir buvo ištremti į vakarinę Lenkiją. Taigi gyventojų perkėlimai Lenkiją iš esmės padarė monoetniška šalimi, po šių procesų net 98 proc. visuomenės sudarė lenkų tautybės žmonės. Prasidėjus destalinizacijai, grįžtant politiniams kaliniams ir tremtiniams dar maždaug ketvirčiui milijono lenkų atveriami vartai iš SSRS į Lenkiją. Vėliau, „Solidarumo" laikais[4], tas kelias visiškai užsidarė, tokia padėtis liko iki Sovietų Sąjungos žlugimo.

Išvykę lenkai sovietmečiu atvykdavo į Lietuvą. Kokie buvo jų atvykimo tikslai, ar jie atveždavo „Vakarų dvasios"?

Antrasis pasaulinis karas ir gyventojų perkėlimai iš vienų valstybių į kitas labai išblaškė šeimas – kas liko Lietuvoje, kas atsidūrė Sibire, kas Lenkijoje. Iki politinio atšilimo XX a. 6-ojo deš. viduryje Lietuva ir Lenkija tiesioginių kontaktų neturėjo. Bendravimas vyko per Maskvą. Lenkiškos literatūros siuntos į Vilnių ėjo per SSRS Užsienio reikalų ministeriją. Tačiau Chruščiovo laikais tiesioginiai ryšiai atsinaujino, ir labai daug kas tuo naudojosi. Keli tūkstančiai žmonių išvažiavo į Lenkiją aplankyti giminų, prekiauti. Dvigubai daugiau lenkų atvykdavo į Lietuvą ne tik pamatyti giminių. Jie atveždavo lenkiškos literatūros, pasakodavo naujienas apie gyvenimą Lenkijoje ir Vakaruose. Be abejonės, sovietinis saugumas tokius dalykus akylai sekdavo ir stengdavosi konfiskuoti atsivežtą religinio ar tautinio pobūdžio literatūrą. Žinoma, buvo Lenkijos piliečių, kurie ne tik bandė atvežti draudžiamų dalykų iš Lenkijos į Lietuvą, bet taip pat ir išsivežti iš Lietuvos į Lenkiją. Nuskambėjo Filomatų archyvo išvežimo atvejis – jis per keletą kartų privačių asmenų buvo išvežtas į Lenkiją. Devintame dešimtmetyje prasidėjus „Solidarumo" judėjimui visi kontaktai buvo dirbtinai nutraukti, siekiant užkardyti antisovietinių ir demokratinių minčių plitimą Lietuvos SSR. „Perestrojkos" metu politiniam gyvenimui liberalėjant kontaktai tarp Lietuvos ir Lenkijos organizacijų ir žmonių vėl atsinaujino, o nepriklausomybės pradžioje prasidėjo bendravimo bumas.

Apskritai ryšiai tarp žmonių abipus sienos buvo kontroliuojami, jais naudojosi sovietinis ir komunistinės Lenkijos saugumas. Ne paslaptis, kad tarp lenkų bendruomenės narių buvo ir sovietinio saugumo bendradarbių, kurie buvo siunčiami į Lenkiją vykdyti specialių operatyvinių užduočių. Tokie žmonės galėjo laisvai keliauti, jie turėjo atitinkamas instrukcijas, nurodymus ieškoti vieno ar kito asmens, aiškinantis jų ryšius su Vakarais. Taigi, abipus sienos išblaškytų šeimų

3 1947 m. Lenkijos valdžia pradėjo ukrainiečių deportaciją iš pasienyje su Ukraina esančių rajonų į Lenkijos šiaurės vakarų regionus. Tuomet priverstinai buvo perkelta apie 140 tūkstančių asmenų.

4 1980 m. rugpjūčio 14 d. prasidėjo profesinės sąjungos „Solidarumas" (*Solidarność*) streikas Gdansko laivų statykloje. Pagrindiniai streikuojančių reikalavimai: grąžinti į darbą Anną Walentynowicz ir Lechą Wałęsą – atleistus valstybės nepripažįstamų laisvų profesinių sąjungų veikėjus, pastatyti paminklą 1970 m. gruodžio protesto metu žuvusiems laivų statyklos darbuotojams, pakelti darbo užmokestį. Rugpjūčio 16 d. Gdansko laivų statyklos streikininkai paskelbė solidarumo streiką. Naktį iš rugpjūčio 16 į 17 dieną buvo įsteigtas Tarpcechinis streiko komitetas (lenk. *Międzyzakładowy Komitet Strajkowy – MKS*). Šis komitetas parengė 21 postulato sąrašą, kuriame buvo išdėstyti streikininkų reikalavimai. Svarbiausi politiniai reikalavimai: teisė įkurti nuo partijos nepriklausančias profsąjungas, streiko teisės garantavimas, žodžio laisvė, politinių kalinių išlaisvinimas. 21 postulatas buvo įtrauktas į UNESCO tarptautinį registrą „Pasaulio atmintis". 1981 m. „Solidarumas" turėjo pasitraukti į pogrindį, nes Lenkijoje buvo paskelbta karo padėtis.

situacija buvo naudojamasi. Įdomūs dalykai vyko Lietuvoje, kai Lenkijoje prasidėjo „Solidarumo“ judėjimas, lydimas gausybės darbininkų streikų. Streikų idėja persikėlė ir į Vilniaus kraštą: atskirų autobusų parkų darbuotojai pradėjo streikuoti, taip reikalaudami sau socialinių teisių užtikrinimo ir garantijų. Tai vyko Trakų autobusų parke, kur protestuoti pradėjo būtent lenkų tautybės darbuotojai.

Be tiesioginio kontakto gal nebūtų ir mūsų lenkai užsikrėtę streiko idėja. Vis dėlto Lietuvoje pavieniai streikai netapo didesniu įvykiu.

Įvykiai Lenkijoje buvo atidžiai stebimi. Kilus streiko idėjai Vilniaus krašte, sovietinė valdžia pradėjo veikti visais lygmenimis, kad numalšintų streikuotojus ir bet kokią mintį apie streiką: partiniams streikuojančios organizacijos nariams buvo skirtos nuobaudos, kai kurie neteko pareigų, kitų pareigos pažemintos. Buvo užbėgta įvykiams už akių, niekas nenorėjo, kad „Solidarumo“ idėjos pasklistų ir Lietuvoje. Sovietinis saugumas informavo Lietuvos SSR partinę vadovybę, kad tarp respublikos gyventojų, ypač lenkiškosios dalies, plinta Lenkijoje iškeltos idėjos dėl socialinių darbininkų teisių ir antisovietiniai šūkiai, ir kad tai gali paveikti platesnę Lietuvos visuomenę. Todėl buvo visiškai apriboti Lietuvos SSR ir Lenkijos kontaktai, nebebuvo galima atvažiuoti į Lietuvą net į artimo giminaičio laidotuves.

Priminkite, kaip buvo išvežtas filomatų archyvas.

Vieno filomatų draugijos nario anūkė saugojo jį savo namuose. Mintis išvežti jį į Lenkiją kilo dar 1945 m. Tačiau tuometinėmis sąlygomis šios idėjos realizuoti nebuvo įmanoma. Kai XX a. 6-ajame deš. atsinaujino kontaktai tarp šalių, padedant Lenkijos dvasininkams ir mokslo žmonėms, archyvas per keletą kartų, dalimis, per privačius asmenis nelegaliai buvo išvežtas į Lenkiją. Dabar jis yra Liublino universitete. Mūsų akimis žiūrint, tai didelis praradimas Lietuvai.

Vežant rankraščius galvota, kad Lenkijoje jiems bus saugiau?

Tiesiog vadovautasi nuostata, kad archyvas turi priklausyti Lenkijai. Ir 1944–1947 m. išvažiuojantys lenkai, jei tik turėjo galimybę, išsiveždavo į Lenkiją turimus senus dokumentus ir senas knygas, muziejines vertybes. Todėl šiandien labai daug archyvinių dokumentų ir meno vertybių, kurios būtų įdomios Lietuvos mokslininkams ir kitiems piliečiams, reiktų ieškoti Lenkijos institucijose. Ten rasime įvairių Lietuvos bažnyčių brėžinius, archeologinius artefaktus, numizmatiką. Dalis tokių daiktų išvežta kaip privati asmenų nuosavybė, o dalis buvo paimta iš valstybinių institucijų, tarkim, valstybinių archyvų, bibliotekų, muziejų.

Dažnai tenka girdėti tezę, kad išvyko „tikrieji“ lenkai, nors tas tikrumas sunkiai pamatuojamas, o liko sulenkėję lietuviai arba gudai. Negatyviai likusieji įvardinami „tuteišiais“. Ar teisinga tokia socialinė ir chronologinė skirtis, teigiant, kad prieškario Vilnijos lenkai ir dabartiniai čia gyvenantys lenkai yra du skirtingi pasauliai?

Didelės dalies dabartinių Lietuvos lenkų protėviai yra prieškariu Vilnijoje gyvenę žmonės. Tiesa, kad po lenkų perkėlimo, Lietuvoje liko žemesnio socialinio sluoksnio asmenys. Tačiau negalime pamiršti, kad Vilnijoje ilgus dešimtmečius vyko asimiliaciniai procesai. Dėl daugybės istorinių, politinių, kultūrinių priežasčių čia gyvenantys įvairių kilčių žmonės tapo lenkų kultūros atstovais. Po karo Vilniaus krašto lenkų bendruomenę papildė lenkai ir baltarusiai iš dabartinės Baltarusijos, dalis jų jau buvo sovietizuoti, jų pagrindinė bendravimo kalba buvo rusų. Tačiau Vilniaus krašte jų labili tapatybė sustiprėjo, ir jie tapo lenkiškumo puoselėtojais. Neadekvatu juos vadinti sulenkintais asmenimis. Asimiliacijos procesas buvo ilgas ir dažnai vyko ne be asmens apsisprendimo. Manau, kad tokius asmenis žeidžia paniekinamai, tarsi iš aukšto vartojamas „tuteišio“ terminas.

Svarbu tai, kad jie patys save dažnai įvardina: „Esu iš čia“, „Jestem s tutaj“, „Jetem tutejszy“. Tokia savivoka yra neatsiejama jų tapatybės dalis, kurią galima ir reikia vertinti objektyviai. Nes taip sako žmonės, kurie nuoširdžiai tapatinasi su vieta, Vilniaus regionu.

Sovietinė valdžia siekė niveliuoti tautybes. Baltarusijos ir Lietuvos lenkų patirtys šiek tiek skiriasi. Baltarusijos lenkai yra labiau sovietizuoti nei Lietuvos. Nors ir labai varžomos, Lietuvoje buvo galimybės puoselėti lenkų švietimą ir tapatybę: buvo lenkiška spauda, veikė ansambliai, mokytojų seminarijos, formavosi lenkiška inteligentija. Baltarusijoje jų apskritai nebuvo, todėl, kas galėjo, tas dairėsi galimybių gyventi Lietuvoje. Jei nepavykdavo persikelti, tai bent atvažiuodavo į pamaldas ar kitokias šventes. Juk tuo metu sienos tarp sovietinių respublikų buvo tik formalios. Kita vertus, Vilniaus krašto lenkų bendruomenės kompaktiškumas, menkas mobilumas už regiono ribų ir sovietinės valdžios kryptingi veiksmai, stiprinę ryšius su Baltarusijos gyventojais, lėmė savotišką

Koplyčia tarp griuvėsių pokario Varšuvoje, Lvovo gatvėje. Amerikiečio fotografo Džono Vachono (John Vachon) nuotrauka. 1947 m. Prieiga: https://12monthsinwarsaw.files.wordpress.com/2016/06/dsc01782-1.jpg

Vilniaus krašto uždarumą ir pažiūrų konservatyvumą. O tai, savo ruožtu, stiprino šio krašto žmonių regioninę ir kartu lenkišką tapatybę.

Lietuvos lenkų turėtos švietimo galimybės kartais interpretuojamos kaip sąmoninga lenkinimo politika sovietmečiu?

Sovietinė valdžia nekėlė tikslo ugdyti lenkų tapatybės, tačiau lenkų kalba buvo reikalinga kaip sovietizaciją lengvinanti aplinkybė. Apskritai reikia pastebėti, kad požiūris į lenkus keitėsi, buvo keletas etapų. Po lenkų perkėlimo į Lenkiją (1947 m.) partiniuose sluoksniuose teigta, kad SSRS lenkų nebeliko, todėl kilo klausimas, ar bereikia lenkiškų mokyklų. Iš pradžių lenkiškos mokyklos panaikintos Baltarusijoje, tas pats scenarijus kartojosi ir Lietuvoje. Čia lenkiškos mokyklos turėjo tapti arba rusiškomis, arba lietuviškomis, bet aktyvi Vilniaus krašto lenkų bendruomenė pasipriešino, ir šis lenkiškų mokyklų uždarymo planas nebuvo įgyvendintas. Nors XX a. 7-ajame deš., SSRS pradėjus realizuoti tautų suartėjimo koncepciją, didžioji dalis lenkiškų mokyklų tapo rusiškomis, tad lenkišką tapatybę Vilniaus krašte padėjo išlaikyti organizuota lenkų kultūrinė veikla. Todėl sovietmečio pabaigoje nutautėjusių lenkų buvo vos keletas procentų. O kaimyninėje Baltarusijoje matome priešingą rezultatą. Baltarusijos sovietinės valdžios planas paversti lenkus ne tik sovietiniais žmonėmis, bet ir rusais ar baltarusiais, pavyko gana gerai.

Žlugus Sovietų Sąjungai ir Lietuvai atgavus nepriklausomybę tarptautinės organizacijos rūpinosi, ar Vilniaus krašte gyvenantys lenkai nenorės atsiskirti, ar nekils karinio konflikto. Bet paaiškėjo, kad lenkai labiau politiškai orientuoti į Rusiją, o ne į Lenkiją. Tad galima sakyti, kad sovietizacija pasiekė tikslą ir mūsų lenkų atžvilgiu?

Pokario Gdanskas (Lenkija). Šviežias pienas prieplaukoje. Šiandien repatriaciją prisimenantys lenkai tuo metu buvo maži vaikai, kartu su tėvais palikę gimtuosius namus. 1946 m. Amerikiečio fotografo Džono Vachono (John Vachon) nuotrauka iš Jungtinių tautų archyvų ir įrašų direkcijos. Šaltinis: http://www.bbk.ac.uk/reluctantinternationalists/research/the-history-of-the-unrra/

1988–1989 m. buvo neramus laikas, kai sovietinės tapatybės lenkai turėjo planų sukurti autonomiją. Buvo įvairių jos vizijų, kurių dalis buvo labai nepalanki atsikuriančiai nepriklausomai Lietuvos valstybei. Šio krašto lenkai nenorėjo susitaikyti su mažumos statusu, jie norėjo lygiavertiškai su lietuviais spręsti apie savo krašto ateitį. Tačiau jų viltys žlugo, nes nepriklausomos Lietuvos institucijos ėmėsi priemonių: pradėjo intensyvų dialogą su demokratinių pažiūrų lenkais, autonominį judėjimą rėmusias vietos tarybas paleido ir kt.

Negaliu susivaldyti neuždavusi nekorektiško klausimo: kas būtų, jei nebūtų įvykusi repatriacija? Jeigu stipresnioji ir sąmoningesnė lenkų bendruomenės dalis nebūtų išvykusi į Lenkiją? Žlugus SSRS jie galėjo tapti ta kritinė mase, kuri sugebėtų sukurti savo atskirą politinį darinį, suverenitetą?

Galėjo būti visaip. Sunku prognozuoti. Galbūt jie būtų geri partneriai, nes su racionaliais ir išsilavinusiais žmonėmis visuomet lengviau rasti dialogą. O gal tas autonominis judėjimas, įgavęs dar radikalesnes formas, būtų ir pasiekęs savo tikslų. To nesužinosime.

Ar jums asmeniškai teko bendrauti su repatriantų palikuonimis?

Su kai kuriais susirašinėjau, rengdama monografiją gyventojų repatriacijos iš Lietuvos SSR tema[5]. Norėjau pasitelkti ne tik archyvinius šaltinius, bet ir prisiminimus, dienoraščius. Plati šaltinių bazė padeda objektyviau rekonstruoti istorinius įvykius. Tuomet supratau, kad kai kurie žmonės be galo ilgisi buvusių senųjų namų ir neretai grįžta aplankyti kapų Rasose ar Bernardinuose. Kitiems Vilnija – tai vaikystės ar jaunystės vieta. Daug

5 Tarp gimtinės ir Tėvynės: Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1947, 1955–1959 m.). Vilnius, 2011

tokių „turistų“ galima sutikti Vilniuje. Jie vaikštinėja po miestą ir džiaugiasi, suradę jiems brangias vietas. Tačiau tokių galimybių vis mažiau, nes miestas labai keičiasi ir modernėja, senieji mediniai nameliai nyksta... Žinoma, yra ir tokių, kurie apgailestauja, kad šiandien Vilnius nebe Lenkijos dalis.

Taigi, Vilnius jiems yra ilgesio miestas...

Šis miestas yra ne vienos tautybės žmonių meilės ir ilgesio vieta. Suprantama lenkų nostalgija: čia gyveno jų seneliai ir tėvai, kurie vieną dieną atsidūrė už tūkstančio kilometrų, turėjo viską pradėti kurti iš pradžių. Natūralu, kad ilgesys yra begalinis. Tiesą sakant, dėl meilės gimtajam miestui ne visi ryžosi palikti namus. Nepaisydami nieko, jie liko čia gyventi nepaprastai sunkiomis sąlygomis – negalėdami dirbti savo mėgstamo darbo, patirdami socialinę degradaciją. Pavyzdžiui, profesoriai dažnai tapdavo paprastais darbininkais, buvę dvarininkai – tarnais ir panašiai... Su pogrindžiu ryšių turėję lenkai ar buvę Lenkijos tarnautojai atsidurdavo Sibire. Politinio atšilimo laikotarpiu XX a. 6-ajame deš. kai kurie ištremtieji sugebėjo grįžti į Lenkiją, kiti, neištvėrę nežmoniškų sąlygų, amžiams liko Sibire. Dar kiti grįždavo į Vilniaus kraštą ir bandydavo kovoti dėl jau nacionalizuotų ir kitų žmonių apgyvendintų savo senųjų namų. Glausdavosi pas pažįstamus kur nors palėpėje, pusrūsyje. Grįžus iš tremties jiems reikėjo išmokti egzistuoti visuomenės paribiuose.

O kaip teisingiau vadinti lenkus? Vilniaus krašto lenkai? Lietuvos lenkai? Vietiniai lenkai? Kaip neįžeisti?

Manyčiau, kad Jūsų įvardintos sąvokos neturėtų jų įžeisti. Be abejo, atrasime individų, kurie norėtų matyti čia Lenkiją. Jie gyvena praeitimi, yra tarsi užstrigę laike, vartoja senus gatvių ar rajonų pavadinimus. Atrodo, kad senajai kartai svarbiausia yra regioninė tapatybė, pirmiausia – Vilnius ar jų gimtas kaimas, tada Lietuva, Lenkija ir t. t. Apskritai Vilniaus krašto kaimo žmonės yra nuoširdūs ir neturi pažiūrų, kurias galėtumėme vertinti kaip grėsmę regionui ar šaliai. Jauna karta jaučiasi ne tik Vilniaus krašto, bet ir Lietuvos bei Europos piliečiais. Atvirumas ir didesnė bendrystė per veiklą, susitikimus, renginius – tai atsvara tarpusavio nepasitikėjimui ir priešiškumui.

Dabar Lietuvoje Vilniaus regionui skiriamas politinis dėmesys. Šia tema kalba prezidentė, buvo televizijos laida „Misija Vilnija“. Vis dėlto regionu ši vieta vadinama dėl socialinių, ekonominių, tautinių dalykų. O etnokultūrine prasme niekas nepripažins, kad čia nei Dzūkija, nei Aukštaitija.

Šis regionas iš tikrųjų nusipelno didesnės šalies valdžios institucijų dėmesio. Jo socialinė ekonominė padėtis buvo prastesnė ir sovietmečiu. Tuo metu regionas labai atsiliko dėl investicijų stokos, dėl žmonių mentaliteto. Mes visa tai paveldėjome, o dabar matome, kad žmonės čia pernelyg ilgai gyvena Rusijos informaciniame lauke. Jau seniai reikėjo pagalvoti apie patrauklius informacijos šaltinius lenkų kalba, per kuriuos jie gautų objektyvią informaciją apie tai, kas vyksta Lietuvoje ir pasaulyje. Kai kurie vyresnės kartos žmonės toliau Vilniaus nėra išvažiavę, jie nemoka lietuvių kalbos. Todėl renkasi alternatyvą rusų kalba. Kitaip sakant, šiam kraštui reikia ne parodomosios veiklos, bet nuoširdžių pastangų ir suvokimo, kas čia įvyko visą XX a.

Pabaigai pasakykite – kur galima susipažinti su pokariu repatrijavusių Lietuvos lenkų atsiminimais?

Lenkijoje nemažai prisiminimų jau paskelbta, nes šiuo metu perkėlimo problematika tarsi atrasta iš naujo, tai labai populiari tema. Mokslo centrai domisi migraciniais procesais, kuria muziejus, renka persikėlusių asmenų daiktus, organizuoja konferencijas.

DISPLACEMENT OF THE POLES: FROM LITHUANIA TO POLAND OR FROM POLAND TO POLAND?

The 20th c. is studied through not only written sources, but also living memory, which constantly presents surprises – events and facts that were considered as well known have to be assessed all over again. Memory is inseparable from forgetfulness – personal and collective. The fate of the Polish people living in the territory of Lithuania after World War II does not yet exist in our country's historical memory. The mass exodus of the Polish people from then-Soviet Lithuania to Poland is not yet seen as a demographic and cultural loss, although at that time nearly 200,000 people had to leave Lithuania. In an interview with historian Dr Vitalija Stravinskiene, who prepared the monograph *Tarp gimtinės ir Tėvynės: Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1947, 1955–1959 m.)* ('Between birthplace and homeland: repatriation of the people of Lithuanian SSR to Poland'; Vilnius, 2011, 510 p.). Issues of the identity of Lithuania's Poles are also raised.

Without comprehending this event, we can not objectively understand the history of the culture of the Polish-speaking south-eastern Lithuanian people, the towns and cities of Vilnius region. Repatriates also took many cultural valuables with them – Polish scientists were forced to leave Vilnius, the intelligentsia brought with them historical sources, books, manuscripts, works of art. Thus, in the cities where the repatriates moved – Torun, Olsztyn or Gdansk – we can find a lot of examples of Lithuanian heritage.

TRAKIEČIAI. VIETINIŲ LIUDIJIMAI APIE TRAKŲ MIESTO IR BENDRUOMENĖS KAITĄ XX A.

Lina LEPARSKIENĖ

Nuo seno Trakai formavosi kaip daugiatautis ir daugiakalbis miestas, bet XX a. antrojoje pusėje keitėsi ir urbanistinis Trakų siluetas, ir bendruomenė. Šiame straipsnyje, analizuojant ir interpretuojant trakiečių pasakojimus, parodoma, kaip ši kaita yra suvokiama, su kokiais reiškiniais ir kokiomis dvasinėmis patirtimis ji yra siejama. Nedidelėje Trakų bendruomenėje jautriai reaguojama į demografinius ir su jais susijusius kultūrinius pokyčius. Jais matuojamas asmeninis ir miesto laikas, jie keičia santykį su miesto erdve[1].

Reikšminiai žodžiai: *Trakai, daugiatautiškumas, atmintis, gyvenimo pasakojimai.*

Šiandien, eidami centrine Trakų gatve iš vieno miesto galo į kitą ir kultūros antropologo žvilgsniu stebėdami žmones, pirmiausia pastebėsime savitą *kalbos vartojimo kultūrą*. Vietinių žmonių šnekoje išgirsime slaviškų (rusų, lenkų, baltarusių) ir lietuviškų žodžių, frazių ir įvairiausių naujadarų. Šis pastebėjimas primins, kad Trakai – daugiatautis miestas ir kad esame Rytų Lietuvos regione, o tiksliau – *Vilnijos,* arba *Wileńszczyznos,* krašte, kur kalbų maišymas ir ryški slavų kalbų ar tarmių įtaka yra įprastas kultūros reiškinys. Dar galima atkreipti dėmesį į *bendravimo kultūrą*: pastebėti, kaip sveikinamasi, kokiomis temomis pradedama kalbėtis, kaip žiūrima į pokalbininką. Žmonės Trakuose labina vienas kitą itin dažnai, o stoviniuojančių, kažką tarpusavyje aptarinėjančių ir tuo pat metu į šalis besižvalgančių trakiečių grupelių vaizdas yra gana įprastas. Užkalbinus kelis atsitiktinai sutiktus trakiečius ir paprašius papasakoti apie save ir Trakus, atsivers *naratyvinė vietos kultūra*, atskleidžianti, kas visus šiuos pagrindine Trakų gatve vaikštinėjančius žmones vienija, o kas skiria.

Būtent mūsų pasakojimai – svarbiausias folkloro tyrėjų šaltinis – geriausiai įprasmina vietas (Ryden 1993: 25). Vienas iš būdų, kaip folkloristinių lauko tyrimų metu pradėti interviu – paprašyti žmogaus papasakoti apie savo gyvenimą (Kaivola Brehengøj 1999: 48–60). Tokie gyvenimo pasakojimai nebūtinai bus logiški, o jų įvykių seka – ne visada chronologinė (Metsvahi 2004: 138), nes žmogaus atmintis juos surikiuoja savaip, – tai priklauso ir nuo pasakojančio asmens patirties, individualaus būdo. Folkloro tyrėjo dėka gimstantis pasakojimas kuria santykį tarp praeities ir dabarties, kuria ir įprasmina bendruomenę, jos tapatybę (Jonutytė 2008: 23). Šiame straipsnyje, pasitelkus vyresnės ir vidurinės kartos trakiečių pasakojimus, norima pristatyti Trakų bendruomenę ir jos narių tarpusavio santykių kuriamą erdvę. Tai nėra paprasta užduotis, nes XX a. antrojoje pusėje Trakuose, kaip ir daugelyje mažųjų Lietuvos miestų, buvo daug permainų, pakeitusių miesto vaizdą, etninę bendruomenės sanklodą, kasdienę kultūrą, ūkį. Kita vertus, būtent pasakojimai, kaip sakytinės istorijos šaltiniai ir kaip asmeninio santykio su laiku ir vieta liudijimai, padeda suprasti kaitos ir tęstinumo dialektiką. Juk XX a. antroji pusė – tai ir tų pasakojančių, atsimenančių žmonių gyvenimo laikas. Vietiniai žmonės, dalindamiesi patirtimi, brėžia praeities ir dabarties ribą, kita vertus, jų gyvenimai sujungia šiuos du skirtingus laiko matmenis. Keliai, kuriais vaikšto žmogus, vietos, kurias jis lanko, asmenys, su kuriais jis susitinka ir, žinoma, jo atmintyje išlikusios su miestu susijusios gyvenimo patirtys kuria subjektyvų Trakų paveikslą.

Apie Trakuose vykusius pokyčius jau nemažai rašyta, trumpai galima priminti svarbiausiuosius: vokiečių okupacijos metu sunaikinta miestelio žydų bendruomenė, pokaryje vyko

1 „Liaudies kultūros“ žurnale apie Trakų tyrimus jau rašyta („Trakų erdvė vietos gyventojų pasakojimuose. Pasaulis už miesto vartų“, 2014, Nr. 6; „Ežeras: dialogas tarp Trakų miesto ir gamtos“, 2015, Nr. 4), pristatyta nuo 2007 m. Trakuose vykdomų vietos bendruomenės tyrimų metodika, statistiniai duomenys ir šioje publikacijoje naudojama terminija. Vyresnės kartos Trakų gyventojai savaip suvokia miesto erdvę. Jie išskiria penkias miesto dalis: *Ragatka* (*Rogatkė*), *Miasto* (*Miestas, Centras*), *Jursdyka*, *Karaimščyzna* ir *Zamostė* (*Už tilto*). Jos susiję su etnine miesto gyventojų sankloda. Prieš karą Trakuose *Karaimščyzna* buvo siejama su karaimais, *Ragatka* – su totoriais, *Zamostė* – su lenkais ir karaimais. Miesto centras – su krikščionimis (lenkais, rusais, gudais) ir žydais. Žydai sieti su centrine gatve, kur buvo jų parduotuvės. Šios dalys – tai mikrolokalinės Trakų teritorijos, lemiančios čia gyvenančio žmogaus požiūrį į kitas miesto vietas bei miesto visumą. Tyrimas parodė, kad kaip miesto dalys suvokiami ir priemiesčiai – teritorijos už Trakų pusiasalio ribų (*Ragatka, Zamostė*). Kalbintų pateikėjų nurodomi tik inicialai.

lenkų tautybės žmonių repatriacija, keitėsi miesto vaizdas – nugriauta dalis medinių pastatų, nukastos kalvos, pietinė miesto dalis užstatyta daugiaaukščiais, į miestą kėlėsi naujieji gyventojai – lietuvių, rusų ir lenkų tautybės žmonės (Leparskienė 2014: 51–52).

Tad neatsitiktinai Trakų gyventojai apie savo gyvenimą dažnai pasakoja kaip apie kelionę – tai labai svarbus gyvenimo pasakojimo siužetinis elementas. Kelionė – tai ribinė patirtis, susijusi su svarbiais pokyčiais, kuriuos reflektuodamas žmogus pasako svarbių dalykų apie savo ryšį su vietomis, kuriose teko būti. Trakai gali būti gimtinė, į kurią norima sugrįžti arba iš kurios nenorima išvykti. Taip pat jie gali įgyti tremties vietos, į kurią nubloškė atsitiktinės ar nepalankios aplinkybės, karas, badas ar kitokios negandos, bruožų. Negatyvų santykį su vieta gali sustiprinti nenoras prisitaikyti prie kultūriškai „kitokio“ žmogaus ar žmonių grupės buvimo šalia (gatvėje, darbe, kaimynystėje ir pan.).

Kalbinti trakiečiai praeitį įvardijo sąvokomis „savas laikas“, „mano laikai“, „prie mano atminties“ ar tiesiog tai, kas „buvo“, svarbu pastebėti, kad praeitis jų nepalieka, ilgainiui ji jiems tampa vis svarbesnė, o kalbantis ir apie erdvės, vietos, laiko, savęs ir kito suvokimą, netgi pradeda dominuoti. Kitaip tariant, ji yra perkeliama į esamąjį laiką. Laiką žmogus suvokia ne kaip faktų seką, o kaip dvasinių patirčių, kurios gali būti labai įvairios, kaitą (plg. Jonutytė, Būgienė, Krasnovas 2013).

TRAKIEČIAI. SENOSIOS BENDRUOMENĖS SANTYKIAI

1912 m. Trakuose apsilankęs rusų eseistas Piotras Korenevskis, aprašydamas vietos gyventojų tarpusavio santykius, pateikia iškalbingus etnografinius argumentus, kurie lokalinę XX a. pirmos pusės miesto bendruomenę leidžia vertinti kaip socialiai homogenišką.

> Жители, – из там четыре с половиною тысячи[2], – знаютъ другъ друга в лицо, скажу больше – всю подноготную даже интимной жизни: кто на комъ женатъ или к кому сватается, кое кто промолвитъ словечко, что ел вчера за обедом, – обо всемъ самая точная осведомленность. Занимаются сельскимъ хозяйствомъ и огородничествомъ, ловятъ рыбу, торгуют понемножку, рано ложатся спать, рано поднимаются[3] (Кореневский 1912: 247–248).

Domėjimasis privačiomis gyvenimo detalėmis yra būdingas Trakams ir šiomis dienomis. Tiek senbuvius, tiek naujakurius sieja lokalinis žinojimas apie kurį nors asmenį, kuris sklinda (ar skleidžiasi) net jei tiesiogiai to asmens nepažįsti. Kita vertus, kalbėdami apie „buvusius“ laikus senieji vietos gyventojai dažnai pabrėžia, kad visi gyventojai pažinojo vienas kitą.

Dalis žmonių apgailestauja, kad dėl demografinių pokyčių XXI a. bendruomeniškumas sumenko. Anot A. K., nors visi vieni apie kitus viską žino – kaip kaime, tačiau, susitikę gatvėje, apsimeta vieni kitų nebeatpažįstantys, mano, kad kaimyno bėda nebėra ir jo rūpestis – kaip mieste (A. K. 2013). Kitaip tariant, sumažėjo nuoširdumo, atvirumo, pakantumo ir gerumo, rodomo vienas kitam. Vienas iš pagrindinių vyresnio amžiaus trakiečių nurodomų skirtumų tarp „praeities Trakų“ ir „dabartinių Trakų“ yra sumažėjęs geranoriškumas, nes jie dar atsimena pagarba ir rūpesčiu apgaubtus tarpasmeninius santykius.

Žiūrint iš savo asmeninę erdvę vertinančio šiuolaikinio žmogaus pozicijų, gyvenimas mažoje bendruomenėje, kurioje visi vienas kitą pažįsta, gali pasirodyti ne itin patrauklus vien dėl to, kad atskiro individo gyvenimas čia nebepriklauso tik jam vienam. Kiekvienas asmuo – svarbi tos bendruomenės dalis. Svarbu ne tik pritapti prie kitų, bet ir kuo nors išsiskirti, tuomet žmonės turi apie ką kalbėtis. Galima pasakyti dar daugiau – aptarinėjant tokius dalykus vyksta nuolatinis savosios lokalinės tapatybės kūrimas ir atnaujinimas. Štai I. I. prisimena, kad miestui buvo svarbūs suoliukai prie namų: sėdėjimas ant suoliuko, stovėjimas prie tvoros ar kitoks regimas buvimas prie savo namų liudija atvirumą bendruomenei. Trakuose būti matomam, girdimam, atpažįstamam – tai natūralus psichologinis būvis, kurio nesibijoma ir nevengiama. Visiems žinoma ir tavo tautybė, ir išpažįstamas tikėjimas. Šiuo atveju galima kalbėti apie bendrabūvio kultūrą ir jos tęstinumą – tokie bendruomenės narių santykiai gali būti suvokiami kaip įprasti.

2 P. Korenevskis mini gyventojų skaičių, labai artimą dabartiniam, nors pagal carinio surašymo duomenis tiek jų negalėjo būti (1897 m. surašyta 3240 asmenų).

3 Gyventojai, – kurių ten keturi su puse tūkstančio, – pažįsta vienas kitą iš veido, ir, pasakysiu dar daugiau – žino visą tiesą netgi apie intymų gyvenimą: kas su kuo susituokęs, kas kam peršasi, kas nors išsitars žodelį, ką vakar valgė per pietus, – apie viską kuo tiksliausiai informuoti. Verčiasi žemės ūkiu ir daržininkyste, gaudo žuvį, truputėlį prekiauja, anksti eina gulti, anksti keliasi (Кореневский 1912: 247–248).

Marija Bunevič iš netoli Trakų esančio Varnikų kaimo. Žydų likimo 1941 m. liudininkė. Arūno Baltėno nuotrauka. 2015 m.

Vis dėlto susidūrimas su *kitu* neišvengiamai provokuoja ir konfliktines situacijas. Bet pasitaikantys kivirčai, etniniu pagrindu kuriamos pravardės niekada nevirsta antagonizmo pliūpsniais. Pavyzdžiui, iš istorinių šaltinių pasiekę žinios apie XVII a. vykusį totorių *pogromą* ar XX a. žydų žudynės vietos žmonių suvokiamos kaip nulemtos išorinių veiksnių, dėl jų pasekmių iki šiol nuoširdžiai apgailestaujama. Pirmąjį įvykį M. Z., apmąstydamas knygose perskaitytą informaciją, vertino kaip „juodą Trakų istorijos dėmę“. Jo nuomonė grindžiama viso gyvenimo išmintimi, įsivaizdavimu, kokie Trakai turėtų būti. Tokio pasaulėvaizdžio ištakos – vaikystėje: gyventa miesto centre, kur kiekvienas kaimynas buvęs vis kitos tautybės, jis – karaimas, pradinėje mokykloje pramokęs ir katalikiškų maldų. Tokios patirtys paskatino ir M. Z. rimčiau pasidomėti kitomis religijomis, palyginti jas su karaimų tikėjimo dogmomis ir tekstais. Vis dėlto Trakų lokalinėje kultūroje domėjimasis *kito* religija, lankymasis kitos konfesijos maldos namuose, nebuvo dažnas reiškinys, priešingai – skirtingų konfesijų trakiečiai aplankydavo vieni kitų maldos namus tik išskirtinėmis, visai miesto bendruomenei ar tarpasmeniniams santykiams svarbiomis progomis, dažniausiai per vestuves ar laidotuves. Iš jų susidarydavo nuomonę apie iš pirmo žvilgsnio panašias religijas: pavyzdžiui, sentikių ir stačiatikių arba karaimų ir žydų. Tokiu būdu įgytas supratimas nebūtinai atitiko tikrovę. Tačiau draugiškiems bendruomenės narių tarpusavio santykiams svarbesnė yra pastanga suprasti *kitą* ir pripažinti jo teisę būti *kitokiam*.

Kokiai religijai žmogus atstovauja, dažniausiai atpažįstama iš tam tikro jo elgesio. Kuo jis sunkiau suprantamas, tuo egzotiškesnė ir keistesnė atrodo jo religija. Iš kitoniškumo trakiečiai nevengdavo ir pasijuokti. Prisimenama, kad vaikėzai per žydų pamaldas į sinagogą prileisdavo varnų (S. S. 2013), o karaimams tą religinio kalendoriaus dieną, kai jie turėdavo būti namie ir atgailauti už nuodėmes, pro langą įmesdavo katiną (I. P. 2015). Apie nepagarbius išsišokimus kaipmat būdavo informuojami suaugusieji, kurie dėl tokio elgesio savo atžalas bausdavo ir gėdindavo. Vis dėlto ir suaugusieji nepraleisdavo progos pajuokauti. Taip pat prisimenamos ir kitos anekdotiškos situacijos. M. Z. ir V. Č. papasakojo, ką buvo girdėję dar iš savo tėvų ir senelių: anksčiau vaikinai ar vyrai per stačiatikių Velykas mėgdavo nueiti į cerkvę, nes šios šventės metu, sveikinant su Kristaus prisikėlimu, pagal rusų tradicijas buvo galima pasibučiuoti su moterimi.

Būtina paminėti ir pasakojimus apie žydų Velykas. Nuo viduramžių gajūs prietarai, kad žydai velykinės duonos – macų – kepimui naudodavę krikščionių vaikų kraują, buvo ir tebėra žinomi ir Trakuose. Tėvai prieš Velykas gąsdindavo tokiomis istorijomis vaikus, o šie savaitę iki šventės ar šventės metu nuoširdžiai bijojo artintis prie žydų namų (V. P. 2013). Kita vertus, nors ir baimindamiesi, kad jų kraujas nebūtų panaudotas macų tešlai, krikščionių vaikai mokykloje noriai macais vaišindavosi kartu su žydų kilmės bendraamžiais (plg. Anglickienė 2006: 144). Karaimų vaikai dalindavosi savo Velykų paplotėliais – tymbylais, o krikščionys – margučiais. Dalijimasis padeda įveikti baimę ir prietarus, ypač vaikystėje, kol jie dar sąmonėje neįsišakniję.

Visi kalbinti žmonės labai palankiai vertino žydų parduotuvėles, pasitikėjimu grindžiamus prekybinius santykius: turėjai pinigų ar ne, galėjai užeiti pas žydą į parduotuvę ir pasiimti, ko reikia, tik pažymėti pirkinį žurnale. Ir susimokėti buvo galima ne tik pinigais, bet ir natūrinėmis prekėmis, pavyzdžiui, kiaušiniais. V. P. mini, kad nuoširdžius tarpusavio santykius lėmė ir visus trakiečius siejęs *neturtas*. Net žydai ar karaimai, kurie kitų tautybių gyventojų buvo laikomi kiek turtingesniais, savo buitimi ir apranga nedaug tesiskyrė ir buvo pripažįstami savais, tai yra tokiais pat vargšais, kaip ir likusieji.

Vyresnių žmonių atsiminimuose praeitis dažnai vertinama pozityviau nei dabartis. Ypač jei kalbama apie dalykus, kurie pasakotojui svarbūs. Save tikrais trakiečiais laikę tyrimo dalyviai visuomet pabrėždavo, kad anksčiau ir žmonių tarpusavio santykiai buvo geresni, o Trakų naujakuriai dažniau minėjo neigiamas tų santykių puses. Susidūrus žmonėms iš skirtingų vietų ir kultūrų neišvengiamai randasi ir priešiškumas, ir tik tiesioginiai asmeniniai kontaktai gali padėti geriau pažinti vienas kitą, skirtumus ir panašumus, tai, kas *sava*, ir tai, kas apriorišk ai suvokiama kaip *svetima*.

BUVUSIO PASAULIO KAITOS PATIRTYS IR TĘSTINUMAS

Įvairiais amžiais, po karo ar maro negandų, Trakų bendruomenė turėdavo vis iš naujo atsikurti, todėl ir XX a. antrosios pusės socialinius ir kultūrinius pokyčius galima vertinti kaip tam tikrą atsikartojimą. Sakytiniai liudijimai apie XX amžių padeda iš dalies suprasti ir ankstesnių laikų patirtį. Vienais atvejais pokyčius sąlygojo istorinės aplinkybės, kitais – vietos gyventojų karjeros ar kitokie asmeniniai siekiai, susiję su besikeičiančiu miesto gyvenimu.

Štai, Vokietijai paskelbus karą Lenkijai, karaimas M. Z. užsirašė į savanorius. Jis visą vaikystę svajojo tapti karininku. Karaimai tokią karjerą rinkdavosi itin dažnai, nes šis pasirinkimas buvo vertinamas nuo Vytauto laikų. Be to, kadaise kareiviu buvo ir M. Z. tėvas, kuris vakarais nuolat pasakodavo apie Pirmojo pasaulinio karo įvykius ir patirtus nuotykius. Šį troškimą stiprino ir tarpukaryje Trakuose buvęs lenkų kariuomenės pasienio dalinys. Kareiviai kas sekmadienį žygiuodavo į bažnyčią, o M. Z. stengėsi nuo jų neatsilikti.

> Aš svajojau, vaikas būdamas... ne vaikas, nu vo dvylika, trylika, keturiolika, penkiolika metų būdamas, aš labai svajojau apie karinę karjerą. Aš labai norėjau. Čia buvo Trakuose, batalionas pasieniečių stovėjo. Kariškiai, kurie saugojo Lietuvos sieną. Kiekvieną sekmadienį juos vesdavo į bažnyčią. *Orkestr v peredi*[4] – tū tū tū tū tū. Aš kai išgirstu – bėgu greičiau pasitikti juos. Ir kada su tais kareiviais aš einu koja į koją – viens du, viens du. Jie ateidavo į bažnyčios aikštę, palikdavo savo ginklus, vieną kareivį palikdavo saugoti, a visi kiti eidavo į bažnyčią. Ir man šitas... <...> Labai aš norėjau kariškiu būti. Ir padaviau pareiškimą stoti į... puskarininkų mokykla buvo prie Varšuvos, Konin yra toks miestelis. Padaviau pareiškimą, patikrino akis, atsiuntė čia, sako: „*Negodišsia, dorogoj tovaršč*[5], regėjimas blogas“. Nu ir nepriėmė <...>. Kokia perspektyva būtų buvusi – aš nežinau. Jei būtų Lenkija likusi, aš nežinau kaip. A tarybiniais laikais aš baigiau vidurinę, a paskiau stojau į institutą, baigiau institutą ir turiu diplomą. Ir maža to, aš užsidirbau „*Zasluženyj ekonomist Litovskoj SSSR*“[6]. Dabar lenkai mane apdovanojo vėl vo šitu „*zaslužonec dlia kultury polskiej*[7]“. A tada – kokia mano perspektyva buvo? Agurkai? Anksti rytą ketvirtą valandą reikia keltis, reikia laistyt agurkus, ir taip toliau, ir taip toliau. Taip kad žmogaus gyvenime ne viskas... ne viskas išsipildo, kas norisi. Aš labai norėjau būti kariškiu, labai. (M. Z. 2012)

Žvelgdami iš laiko perspektyvos, šį vaikišką marširavimą paskui kareivius galime interpretuoti

4 Orkestras priekyje.

5 Netinki, mielas pilieti.

6 Nusipelnęs Lietuvos TSR ekonomistas.

7 Nusipelnęs lenkų kultūrai.

kaip pirmuosius M. Z. žingsnius iš Trakų, kurie, deja, siūlė tik vieną ir pernelyg ankštą gyvenimo būdą – agurkų auginimą. Nors svajonė tapti karininku neišsipildė, o karu teko nusivilti, M. Z. toliau lavinosi ir nemažai gyvenime pasiekė. Ir vyresnieji karaimai per karą turėjo nutraukti mokslus, tačiau pasibaigus istorinėms negandoms, juos tęsė net būdami suaugę. Prisimenama, kaip pokario Trakų vidurinės mokyklos klasėse drauge su paaugliais sėdėdavo jau ūsuoti karaimų vyrai (S. J. 2012; I. P. 2015). Daugelis kitų tautybių trakiečių žavisi šia karaimų savybe: jie, nepaisydami pokario sunkumų, stengėsi ne tik baigti mokyklas, bet ir stoti į institutus, universitetus, o vėliau tapo mokslininkais, dirbo vadovaujamą darbą.

Vis dėlto dauguma žmonių Antrojo pasaulinio karo metu ar po jo Trakus paliko priverstinai. Dalis jų patyrė terorą, kuris tapo bendruomenės atminties dalimi. Daugelio vyresnio amžiaus miestiečių atmintyje su skausmingu praradimu siejamas žydų sunaikinimas. Karaimai bijojo, kad ir jie bus sunaikinti drauge su žydais, todėl kasdien melsdavosi. Matydami pro langus be pasipriešinimo genamus žydus nerimavo ir dėl savo, ir dėl jų likimo. Šūviai buvo girdėti iš už ežero, netruko atsirasti daugybė pasakojimų apie tuos, kurie šaudė, ir apie tuos, kurie bandė pasislėpti nuo priverstinės prievolės kasti duobę. Įvykus tragedijai liko daug ištuštėjusių buvusių kaimynų namų, miestas nebebuvo toks, kaip anksčiau. Kadangi dabartiniai Trakų senbuviai tuo metu buvo vaikai, jie atsimena tik labiausiai juos sukrėtusius epizodus, kuriuos kartais supina ir su vėliau gyvenime išgirstais pasakojimais ir patirtimis.

Mokykloje su žydaitėmis draugavusi lietuvė O. B. prisimena tų žydaičių tėvo, padovanojusio jai medžiagą suknelei pasisiūdinti, likimą ir paskutinį prasilenkimą su juo gatvėje.

> Ir paskui man buvo be galo skaudu, kada žydus čia susėmė, ir čia už ežero, <...> čia buvo lenkų geležinkeliečių vilos <...>. Tai tuos žydus visus iš viso rajono susėmė ir į tas vilas tenai. Nu ir vienąkart aš einu gatve – žiūriu, kad tas žydas, <...> pas kuriuos aš svečiavausi... Mane dar tais macais vaišino, man taip buvo įdomu... Dar man prisiminė jo kažkoks toks gerumas: „kad jūs su mano dukra draugaujat, kad taip nuoširdžiai“. Tai jis mane nusivedė į tą parduotuvę savo, į apačią, ir liepė man išsirinkti kokią tik noriu medžiagą. Kostiumėliui ar suknelei. Tai aš išsirinkau, man atpjovė, nu ir paskui aš nešiojau tą tokį kostiumėlį pasidarius. <...> Na tai va, pamačiau tada aš šitą žydą

Varnikų (Trakų r.) holokausto vieta ir aukų kapas. 2015 m. A. Baltėno nuotrauka.

Trakų sinagoga. 1966 m. ją nufotografavo ilgus metus Trakų pilies atstatymui vadovavęs architektas Stanislovas Mikulionis. Tuo metu žydų šventovė naudota kaip sandėlis, neužilgo nugriauta, galbūt tiesiant naują gatvę. Dabar šioje miesto dalyje stovi raudonų plytų daugiaaukščiai namai, o vietoj sinagogos – sandėliukai ir garažai. Nuotrauka iš Trakų istorinio nacionalinio parko direkcijos (TINPD) archyvo. Jos originalas saugomas Lietuvos literatūros ir meno archyve.

> su ta žvaigžde čia ant pečių. Žiūriu – gatvę šluoja. <...> Jiem gi negalima buvo šaligatviu eiti, tik gatve <...>. Jis mane pažino <...>, aš norėjau prie jo pribėgti, jis rodo, kad aš nesiartinčiau, nes iš kažkur pasimatė vokiečių kareiviai einant. Bet ašaros jam tik nubyrėjo. (O. B. 2010)

V. Č. prisiminė, kaip jo vyresnė sesuo, matydama, kaip žydai nesipriešindami leidosi varomi į mirties vietą, iš susijaudinimo susirgo, jis pats, būdamas tada vos šešerių, be galo išsigando.

> Nu jak zobaczyła, to tak przyjęła sia, że zachorowała od razu. <...>. I z tego przyjęcza, ja nie wiem, róża jej powstała na nodze. Takie przerażenie [od] tego wszystkiego.[8] (V. Č. ir Z. Č. 2012)

Daugelis žmonių atsimena, kaip jų tėvai ir jie patys verkė ir gedėjo žydų, eidavo pažiūrėti į sušaudymo vietą, nurodydavo budelius ar žydų turtą pasisavinusius asmenis.

Nosiła dla Żydów mleczko, wszystkich znała. Ojciec napłakał sia, ich poza cmentarzu pendzili <...> A ojciec. Jak oni jemu pomagali i dzieci hodować. A ojciec... Zemby rozboleli sia, lata, płaczy, zemby bolo, a ich pendzili poza cmentarzu sczelać. Niemcy... Niemcy sczelali... Nu Niemcy sami nie sczelali, no przykazali. U nas już nie ma, umarli, potem uciekał. On tam żył przy jeziory, Litwin taki Wałejsza. I on szczelał. I przyszed do domu, a żonka miał polska. I mówi tak: „W krwi żydowskiej pomył rence, a teraz jeszcze w polskiej“.[9] (M. B. 2015)

A u nas tam z tamtej dalej co za jeziorem wioska, wlaz na domb. <...>. Na domb wlaz i paczył jak szczelali. Kogu rozdziewali do gułego, już kto miał lepsze ubranie. Tak o – czy popadli, czy nie popadli – tach tach tach. I oni lecieli do tej jamy. A rów wielki. Byli zapendziwszy

8 Na kai pamatė, tai taip susijaudino, kad iškart susirgo. <...> Ir nuo to susijaudinimo, aš nežinau, jai atsirado rožė ant kojos. Taip ji viską giliai priėmė.

9 Nešiojau jiems pieną, visus pažinojau. Tėvas prisiverkė, [kai] juos už kapinių varė <...>. Vokiečiai... vokiečiai šaudė... Na, vokiečiai patys nešaudė, bet įsakė. Pas mus jau nėra, numirė <...>. Jis gyveno ten prie ežero, lietuvis toks Valeiša. Ir jis šaudė. Ir atėjo namo... o žmoną turėjo lenkę... ir sako jai taip: „Žydų kraujyje nusiploviau rankas, dabar dar lenkų kraujyje nusiplausiu.“

naszych młodziesz kopać. <...>. A potem my musi za para dni poszli już jak wsio spokojnie popaczyć z daleka. <...> Ziemia stenkała. Jeszcze słychać jak tego – eee – tam. Straszny widok. <...> Potem poszli popaczyć – jeszcze ziemia stenkała. <...> A dzieciów za rence małych brali, dzieci wo takich aniołków i rzucali w jama żywych. <...> Straszny wid był, straszny. Ojciec nasz musi biedninki za to i przeżył bardzo. Mówi: „Mnie was pomagali hodować, a teraz wo jak ja ich uwidza. Swoich". Trockie i lentwarowskie Żydy. Ich wiencej nie ma.[10] (M. B. 2015)

Kita ryški bendruomenės netektis – lenkų repatriacija. Apie iš Trakų repatriavusių lenkų ir kitų gyventojų patirtis žinome labai mažai, todėl itin vertingas karaimo S. P. pasakojimas. Jis išvyko iš Trakų su pirmąja lenkų tautybės žmonių repatriacijos į Lenkiją banga. S. P. gyvenimo pasakojimas liudija, kad pokyčiai vyko ne tik Trakuose, – keitėsi visa Lietuva, visas regionas, visas pasaulis.

Nors karaimams nebuvo suteikta teisė išvykti į Lenkiją – anot S. P., lietuviai karaimus laikė svarbiu Vytauto palikimu, todėl legaliai išvažiuoti jiems neleido, – tačiau pasakotojui pavyko patekti į repatrijuojančiųjų sąrašą ir išvykti. Pagrindinė jo pasitraukimo priežastis – nesutarimai su naująja valdžia, kuri jam pasiūlė bendradarbiauti su NKVD, bei tapatinimasis su lenkų kultūra. Jis labai detaliai papasakojo, kaip kirto Lietuvos–Lenkijos sieną, kaip stebėjo laiko kaitos ženklus. Ypač simboliškai atrodo geležinkelio bėgių keitimas: Lietuvoje liko rusiški (cariniai) bėgiai, o Lenkijoje kaip tik jo kelionės metu buvo įrengiami nauji – europietiški. Taip buvo atskirti du geopolitiniai pasauliai ir dvi epochos. Svarbu, kad S. P. norėjęs atvykti į Lenkiją iki akademinių metų pradžios, nes suvokęs, kad be mokslų neturės ateities.

<...> V Lentvaris przed odjazdem pociongu zbiera sie cała grupa i czekają na przyjazd pociongu. I jest przy tym pełnomocnik do spraw repatriacji. Litewski i polski. Litewski pełnomocnik pyta, czy ja mam karte repatriacyjną. Ja mówie – mam. Prosze pokazać. Wyciongam z kiszeni i pokazuje. A on jego choba do swojej kiszeni. „Jūs karaimas, jums važiuoti negalima". A za pietnaście minut przychodzi pociong Vilnius - Gardinas. Co robić? – pytam polskiego pełnomocnika. A on mnie mówi, że na granicy jest spis naszej grupy. I czasem było tak, że pogranicznik nie sprawdzał dokumentów, tylko według listy przepuszczał. Więc, jeżeli pan pojedzie tym pociongiem z całą grupo, to takie możliwości istnieje. Niepewne, ale możliwe. Ale tyko teraz, tylko z grupą <...>. Nu, wienc ja, kryjonc sie przed Litwinem, wsiadam do pociongu i jedziemy do Grodna. W Grodnie szukamy jakieś samochodu, żeby dojechać do granicy. <...> Ale już dalej pociongi nie ido, bo stacja kolejowa, do której dochodzi pociong posażerski też z Grodna. Jakiś tam cienżarówka złapaliśmy, jedziemy z bagażami do granicy. <...> Już jest mróz. Pierwszy chyba mróz jesieni. A rano pogranicznik wzyva naszą grupe z tymi walizkami. <...> On rzeczywiście wycionga listy naszej grupy i po oczeredi czyta nazwiska i pszepuszcza. I wyczytał tak i moje nazwisko. Nu i ja z tymi walizkami pszeszedłem. Tam jest tak dużo samochodów cienżarowych, wojskowych, bo wszyscy jadą do Niemiec po trafiejnyje zdobyczy. Więc w tamtą strone na zachód oni jadą puste. Zlondujemy sie do jakiegoś samochodu i mamy dojechać do stacji kolejowej. <...> Dojeżdżamy do stacji, wylondowujemy sie, dowiadujemy sie, że pociongi nie chodzą, bo akurat zmieniają szerokość toru. Przed tym tam był szerokie tory sowieckie, czy jeszcze carskie rosyjskie, bo tą trasą szli transporty wojskowe <...>, a to już jest zakończona wojna, bo wojna zakończyła sia, jak wiadomo, dziewiontego maja, a to już jest październik. Wienc zdecydowano, że trzeba znowuż te tory zmniejszyć, zwenzić na polski, na europejskie. I pociongi przez kilka dni mają nie chodzić.[11] (S. P. 2015)

10 <...> O pas mus ten toliau prie ežero yra kaimas, ir įlipo į ąžuolą [toks vyras], ir matė, kaip šaudė. Ką išrengdavo nuogai, kas turėjo geresnius drabužius. Tai va ta – ar papuolė, ar nepapuolė – tach tach tach. Ir krito į duobę. O ravas didelis. Buvo mūsų jaunimą nuvarę kasti. <...> Už poros dienų nuėjome pažiūrėti <...>. Žemė dar dejavo. <...> O vaikai... už rankų ėmė mažučius, va tokius angelėlius, ir gyvus metė į duobę. <...> Buvo baisus vaizdas, baisu. O mūsų tėvas dėl to labai išgyveno. Sako: „Man padėjo statyti, o kaip dabar aš juos išvydau, savuosius..." Trakų ir Lentvario žydai. Jų daugiau nebėra.

11 Prieš išvykstant traukiniui Lentvaryje susirenka visa grupė ir laukia atvykstančio traukinio. Ir ten yra įgaliotinis repatriacijos klausimu. Lietuvos ir Lenkijos. Lietuvos įgaliotinis klausia, ar aš turiu repatriacijos kortą. Aš atsakau, kad turiu. „Prašau parodyti". Ištraukiu iš kišenės ir rodau. O jis įsideda į savo kišenę: „Jūs karaimas, jums važiuoti negalima". O už penkiolikos minučių atvyksta traukinys Vilnius-Gardinas. „Ką daryti?" – klausiu lenkų įgaliotinio. O jis man atsako, kad prie sienos yra mūsų grupės sąrašas. Ir kartais

Trakų gaisrininkų komanda 1945 m. Švenčiamos 28-osios Spalio revoliucijos metinės.
Nuotrauka iš Loretos Maliužionytės asmeninio archyvo.

S. P. atsakymas į klausimą, kur jo tikrieji namai, buvo viena jautriausių šio tyrimo akimirkų. Jis su ašaromis akyse teištarė vieną žodį – „Trakai“, kuriame viskas tilpo, buvo akivaizdu, kad šiam devyniasdešimties metų senoliui nėra mielesnės ir artimesnės vietos. Nors sienos atviros, tačiau sugrįžimas gerokai sudėtingesnis nei jaunystės kelionė į Lenkiją – antroji tėvynė susaisto ne ką mažiau nei pirmoji.

Tuo tarpu lenkė A. B. pasirinko kitokį kelią. Nors ir galėjo išvykti iš Trakų, ji griežtai apsisprendė likti čia. Kai jos šeima nusprendė pasinaudoti repatriacijos teise, ji saviškiams pagrasinusi „palįsti po traukiniu“, jei ją vers išvažiuoti. A. B. pakluso ne ateities ir geresnio gyvenimo vizijai, o vietos šauksmui. Ji jau daug metų gyvena viename Trakų daugiaaukščių, tačiau kol buvo sveika, vis stengdavosi nueiti ten, kur anksčiau stovėjo jos šeimai priklausęs medinis namelis, sudegęs per 1947 m. miesto centre kilusį gaisrą. Net ir gyvendama Trakuose, ji tebesiilgi tos vietos, kurią laikė sava.

> <...> „Если вы поедите, то я под почионгем брошусь.“ И они ради меня [остались]. <...> Мне вот тут тянет, аж мне тут пахло. Еще сейчас я привыкла, а я ведь родилась там [где *Зимова дрога*], меня там так и тянуло. Так уже старость, мне ноги болят, я ходить не могу, а так меня там... Мне Тракай – все. Я Тракай никогда ни за что. Как уезжаю там за границу – я не представляю. Я помню, ездила в гости к своим в Польшу. Они говорят – „Во

> nutikdavo taip, kad pasienietis netikrindavo dokumentų, tiktai perskaitydavo sąrašus. Todėl, „jei ponas važiuos tuo traukiniu su visa grupe [...]“. Todėl aš, vengdamas lietuvio, įsėdu į traukinį ir važiuoju į Gardiną. Gardine laukiame kažkokio automobilio, kad galėtumėm nuvažiuoti iki sienos. [...] Bet toliau traukiniai neina [...]. Pasigauname kažkokį sunkvežimį, važiuojame su savo manta iki sienos. [...] Jau šąla. Gal pirmi rudens šalčiai. Iš pat ryto pasienietis iškviečia mūsų grupę su visais lagaminais. [...] Jis, žinoma, išsitraukia mūsų grupės sąrašą, iš eilės skaito pavardes ir praleidžia. Taip perskaitė ir mano pavardę. Na, ir aš su tais lagaminais persėdau. Ten tiek daug krovininių ir karinių automobilių, nes visi važiuoja į Vokietiją trofėjų parsigabenti. Tuo tarpu į priekį važiuoja tušti. Todėl mes pasigaunam kažkurį automobilį ir važiuojame į traukinių stotį. [...] Atvykstame prie stoties, išlipame, išsiaiškiname, kad traukiniai nevažiuoja, nes keičia bėgių plotį. Iki tol buvo platūs sovietiniai, arba net caro laikų bėgiai, kuriais gabendavo karo transportą [...], o čia jau karas pasibaigęs, nes karas, kaip žinoma, pasibaigė gegužės devintą, o dabar jau spalis. Nutarta, kad reikia vėl tuos bėgius pakeisti, susiaurinti kaip Lenkijoje, pakeisti į europietiškus. Ir traukiniai turi kelias dienas nevažiuoti.

Medžių sodinimo talka Trakų centre, 1947 m. nukentėjusiame nuo gaisro. Fone – stalinistinės architektūros pastatas, tuo metu – restoranas. V. Abrahamovič nuotrauka. Apie 1960 m. Iš TINPD archyvo.

> тут родина...“ Я мувие – „Не, Тракай родина“. Тракай мне родина <...> Тракай мне все. Я очень люблю Тракай.[12] (A. B. 2012)

Apie tai, kad Trakai yra gražūs ir mylimi, A. B. interviu metu pritarė ir kitos ant suoliuko sėdėjusios skirtingų tautybių moterys – rusė sentikė, lenkė, baltarusė, lietuvė. Jos visos gyvena daugiaaukščiuose namuose ir dažnai susirenka pasėdėti lauke. Ši tyrimo akimirka buvo svarbi, nes parodė, kad net ir XX a. pokyčius simbolizuojančioje pietinėje miesto dalyje gali tarpti tokia pat bendravimo kultūra, kaip ir „mediniuose Trakuose“. Tarpusavio santykiams puoselėti svarbus buvo ir suoliukas. Nesvarbu, ar jis prie nuosavo namelio, ar prie daugiaaukščio – tokia vieta suartina žmones, moko jautrumo vienas kitam.

TRAKŲ PRISIJAUKINIMAS XX A. SENBUVIŲ IR NAUJAKURIŲ AKIMIS

Susėsti ant suoliuko ir surasti bendrą kalbą pavyko ne visiems į Trakus naujai atsikrausčiusiems žmonėms. Dalis jų čia atkeliavo nelaimių genami. Pritapti trukdė toli paliktų namų ilgesys, tapatybės klausimai ir gyvenimo traumos. Įspūdingas karo pabėgėlės iš Baltarusijos nepritapimo ir priešiškumo Trakams atvejis. Per karą ji vos išsigelbėjo nuo gimtuosius namus pasiglemžusio gaisro, o gyvenimo pabaigoje (pokalbis vyko likus metams iki pateikėjos mirties) jai vėl teko gelbėtis nuo ugnies – degė jos namai Trakuose. Savo gyvenimo istorijoje ji atskleidė, su kokiu kultūriniu kraičiu kai kurie naujakuriai atsikėlė gyventi į Trakus, užpildydami tuščias, repatrijavusių lenkų ir holokausto metu nužudytų žydų paliktas erčias.

> После войны, вот, в сорок пятый год война кончилась, и взять шесть семь лет, как я приехала сюда. Там был голод, смертность большая. Ой, страшно. Ну ничего не оставалось кроме камней. Никаких продуктов не было, щавиля не было. Ничего небыло. Голод гнал сюда. Тут большинство смоленских и за Смоленском есть города, приезжали сюда.

12 Jeigu jūs važiuosite, tai aš po traukiniu pulsiu“. Ir jie dėl manęs [liko] <...>. Mane čia taip traukia, kad man čia net kvepėjo. Dabar jau pripratau, o juk gimiau ten [kur Žiemos kelias], mane ten traukė. Juk jau senatvė, man kojas skauda, aš vaikščioti negaliu, o taip mane ten... Man Trakai – viskas. Aš Trakų niekada nė už ką. Kai išvažiuoju ten į užsienį – aš neįsivaizduoju. Atsimenu, važiavau į svečius pas saviškius į Lenkiją. Jie sako: „Va, čia tėvynė...“ Aš sakau: „Ne, Trakai tėvynė“. Trakai man tėvynė. Trakai man viskas. Aš labai myliu Trakus.

> В начале ходили, просили милостыню. Потом перестали подавать, сказали: „Надо идти работать, а не просить.“ Потом устраивались на работу. Я тоже устроилась, еще мне было только девять лет...[13] (P. T. 2013)

Baltarusė Z. K. taip pat atvažiavo į Trakus be nieko, iš „išdegintos žemės“. Vaikystėje likusi be motinos, mačiusi kaip „didelę rusišką krosnį“ degantį Vitebską (rus. *как большая русская печка горит Витебск*), karo metu buvusi vokiečių lageryje ir išgyvenusi bombardavimą, ji grįžo su tėvu ir pamote tėvynėn, kur jų niekas nelaukė. Netrukus tėvą už tai, kad jis buvo vokiečių darbo stovykloje, apkaltino išdavyste ir išsiuntė į Sibiro lagerius. Pamotė atsisakė ją prižiūrėti. Du kartus praradusi dokumentus, Z. K. liko visiškai viena, be tėvynės ir tapatybės. Vėliau ta pati pamotė, atradusi šalia Trakų giminaičius, pasikvietė ir Z. K., kad būtų drąsiau gyventi naujoje vietoje. Sutikusi atsikelti į Trakus, vėliau ji vis stengėsi iš čia ištrūkti. Jai pasisekė išvykti į Kauną mokytis ir dirbti. Ten išmoko lietuvių kalbos ir prisirišo prie miesto, prie stiprios stačiatikių bendruomenės. O štai su Trakais, į kuriuos vėl teko sugrįžti po tėvo mirties, susiklostė analogiški santykiai, kaip su pamote, – priverstiniai. Čia ji gavo kambariuką komunaliniame name, tokį patį mažą, kaip ji pati. Iš Z. K. pasakojimo matyti, kad po karo jai neliko nieko, tik maldos, kurių buvo išmokiusi senelė. Toks buvo jos kraitis. Todėl ir Trakuose jai svarbios tapo tik su jos naująja tapatybe susijusios vietos – kambariukas su ikonomis bei cerkvė.

> А когда немцы заступили, в первую очередь Белоруссию сразу заняли. И тут неожиданно всё. Сколько тут повывозили! Всех. На работы... Им жешь там бомбят, а надо рабочую силу. Ну вот. И нас всех вывезли. От так. Так вот видишь – он [отец] в одном лагере побывал, а когда приехал с того лагеря, так в этот лагерь попал сразу. <...> Ну и все, не вернули. А мы сидим где? – одни коробки в Витебске. Ни одного дома нет. Вот стены, и все. Коробки побитые, и все. А сестра маленькая была. Она же на десять лет моложе... <...>. Ну что его – без следствия, сразу, этапом в вагон телячий, и все. <...> На Калыму, в Воркуте. <...> Ну, я что? Когда бабушка меня с детства научила молится, что я умела, то я молилась – „Богородицу“ читала, „Отче наш“.[14] (Z. K. 2013)

Abi šios moterys neturėjo kur grįžti, nes jų vaikystės namai buvo sunaikinti. Kitaip jaučiasi tie žmonės, kurie turi ką prisiminti ir ko ilgėtis. *Rogatkės* gyventoja I. R. turėjo mylimą miestą Gardiną. Čia atitekėjusi ukrainietė A. M. turėjo gimtąjį Dubno kaimą vakarų Ukrainoje. Jos vaikystė taip pat buvo labai sunki: anksti mirė motina, po karo teko gyventi pusbadžiu, o tėvas susirado pamotę ir „nė gražio“ visą gyvenimą nedavė. Ištekant jos visas turtas buvo tik „sauja žemių nuo motinos kapo“. Tačiau šita sauja kaip bambagyslė siejo ją su tolima tėvyne. Gyventi Trakuose padėjo ne tik įgimtas komunikabilumas, bet ir pasitikėjimas likimu. Vienas senolis iš Dubno visiems girdint išpranašavo, kad ji ištekės už „vokiečio“ ir gyvens kitoje šalyje. Tuo „vokiečiu“ tapo lietuvis iš Trakų.

> Так видно и сказал *дядку Стах*. Каже – „Пыйде за нимца. Она тут жити не буде.“ <...> Так и получилось. За нимца и пишла. Выехала. Такая моя судьбя, Лина.[15] (A. M. 2013)

Vaikystės atmintis sukuria ypatingą trauką gimtajai vietai. A. M., užsiminusi apie Dubno, kaipmat pradėdavo kalbėti ukrainietiškai. Kalba – ypatingas paveldas, kuris, kaip ir atmintis, lieka ištikimas gyvenimo palydovas net ir svetimoje šalyje. Tačiau sykiu tai trukdo įsišaknyti. Ypač galingu veiksniu, neleidžiančiu prigyti naujoje žemėje, reikėtų laikyti kultūrinį paveldą, su kuriuo atvyksta žmogus. Norėdami geriau suprasti,

13 Po karo, va, keturiasdešimt penktais metais baigėsi karas, ir po šešių septynių metų aš čia atvažiavau. Ten buvo badas, didelis mirtingumas. O baisu. Na, nieko neliko, tik akmenys. Jokių produktų nebuvo, rūgštynių nebuvo. Nieko nebuvo. Badas čia varė. Čia dauguma smolenskiečių ar už Smolensko yra miestų, atvažiuodavo čia. Iš pradžių vaikščiojo, prašė išmaldos. Paskui nustojo duoti, pasakė: „Reikia eiti dirbti, o ne elgetauti.“ Po to susiradom darbą. Ir aš susiradau, man dar buvo tik devyneri metai...

14 O kada užėjo vokiečiai, pirmiausia iškart užėmė Baltarusiją. Ir čia viskas netikėtai. Kiek čia išvežė! Visus. Į darbus... Jiems juk ten bombarduoja, o reikia darbo jėgos. Tai va. Ir mus visus išvežė. Va taip. Tai va, matai – jis [tėvas] viename lageryje pabuvo, o kai atvažiavo iš to lagerio, tai iškart pateko į tą lagerį <...>. Na, ir viskas, negrąžino. O mes kur sėdim? – vienos dėžutės Vitebske. Nė vieno namo nėra. Va, sienos, ir viskas. Dėžės sugriautos – ir viskas. O sesuo buvo maža. Ji juk dešimčia metų jaunesnė... Na, ką jį – be teismo, iškart, etapu į gyvulinį vagoną, ir viskas. <...> Į Kalymą Vorkutoje. <...] O ką aš? Kaip mane senelė nuo vaikystės išmokė melstis, kaip aš mokėjau, taip ir meldžiausi: „Sveika, Marija“ skaičiau, „Tėve mūsų“.

15 Taip, matyt, ir pasakė senolis Stachas. Sako: „Ištekės už vokiečio. Ji čia negyvens.“ <...> Taip ir atsitiko. Už vokiečio ir ištekėjau. Išvažiavau. Toks mano likimas, Lina.

į kokią emocinę terpę pateko Trakų naujakuriai, turime aptarti, koks buvo psichologinis senbuvių nusiteikimas, kaip jie reagavo į besikeičiančius veidus, kaip prisimena naujakurius mieste.

Prisimindami lenkų repatriaciją, daugelis kalbintųjų gailisi netekę, jų manymu, intelektualiosios, šviesiausios bendruomenės dalies, į kurios vietą atsikėlę „tamsesni“ ir svetimesni žmonės. Keičiantis gyventojams, kito ir moralinės bendrystės normos. Anksčiau buvo galima išeiti iš namų ir palikti duris nerakintas, o valtis bei kitus daiktus – įprastose vietose, žinant, kad niekas jų neims, tačiau septintajame XX a. dešimtmetyje tokia idilė pasibaigė. Žvejys I. P. sako, kad po karo žmonės dar buvo labai geri vienas kitam, nes bendra nelaimė visus vienijo. Jis netgi gailėjo Trakuose apgyvendintų NKVD kareivių, kurie turėjo malšinti partizaninį karą. Jie turėjo tęsti karą su neapibrėžtu priešu tada, kai jau visas pasaulis kalbėjo apie taiką. Tačiau vėliau jis pastebėjo, kad *Kapūstiankos* saloje kažkas pradėjo vogti arba plėšyti žvejų džiovinamus tinklus. Anot jo, taip besielgiantys žmonės mieste atsirado tada, kai Trakuose pradėjo statyti naujus daugiabučius. Žinoma, kenkti galėjo nebūtinai naujųjų namų gyventojai, ši sąsaja gali būti pasąmoninė, atsiradusi sugretinus vienalaikius įvykius: svetimi žmonės, nebūdingas elgesys ir svetimi pastatai priskiriami prie tų pačių pokyčių, kuriuos galima įvardyti sakytinėje tradicijoje dažnai išgirstama fraze: „Trakai tapo nebe tokie, kaip anksčiau.“

Kritiškiausiai į urbanistinius, socialinius ir kultūrinius pokyčius reagavo tie asmenys, kurie patys nebuvo statybų, migracijos ir gyvenimo būdo kaitos liudininkai, bet pamatė jau įvykusias permainas. Tai po karo arba vėliau, sovietmečiu, išvažiavę gyventi svetur ir po kurio laiko sugrįžę trakiečiai. Po karo repatrijavęs S. P. Trakų peizaže pirmiausiai pasigedo į Vilnių vežamų karaimų augintų agurkų vaizdo. Jaunesnės kartos karaimės R. K., kuri vaikystės vasaras leisdavo Trakuose, bet po to ilgai gyveno Lenkijoje, pasakojimuose atsiskleidė ir urbanistiniai, ir tautiniai, socialiniai bendruomenės gyvenimo pokyčiai, kurie yra glaudžiai tarpusavyje susiję.

> <...> Gyveno iš pradžių pagrinde lenkai. Nu, tas sociumas, kuris darė kultūrinę, socialinę kultūrinę [...] įtaką. [...] Iš pradžių buvo lenkai, paskui atvežė rusus, paskui atvežė lietuvius. Ir vat tas kaip... pastebėt, kaip keitėsi nuo to visa šita... Aš tau sakiau, atrodo, kad Galina sakė, čia ta iš *tuteišų*, kur lygtai jos senelis buvo padėjėjas sodininko Užutrakyje. Jo? Jinai sakė, kad jos mama sakydavo, kad vat visi lenkai inteligentai išvažiavo, liko tiktai *tuteiša*. Chamai, *v smysle*[16]. Nu ir prie tų chamų prisidėjo rusai, palikti po karo specialiai. Taip? Paskui lietuviai, kurie negavo nukreipimo į Vilnių, ir Trakai buvo antra vieta <...>. Tiksliau, buvo Vilnius, Kaunas, Klaipėda, paskiau – Trakai <...>. Ir kaip tai suformavo <...> visuomeninę kultūrinę erdvę. Nes po nepriklausomybės nieko nepasikeitė. Visiškai. Žinai, kas naujas atvažiavo į Trakus gyventi po devyniasdešimtų metų? (R. K. 2013)

Iš pasakojimo matyti, kad be čionykštės bendruomenės pritarimo įvykę pokyčiai neleidžia būti tik abejingam stebėtojui. Apskritai, galima pastebėti, kad karaimų tautos atstovai, kurie jaučiasi šio krašto šeimininkai ir iki šiol yra susiję su mažiausiai urbanistinių pokyčių paliesta *Karaimščyzna*, visuomet leidžia sau pasakyti daugiau nei kiti trakiečiai.

R. K. taip pat kalbėjo apie komunalinių butų įrengimą anksčiau privatiems asmenims priklausiusiuose namuose – tai pokyčiai, keičiantys įprastą gyvenimą, bendrabūvio formas, taip kėsinamasi į Trakus, kaip bendruomenę, kurią sudaro konkretūs atpažįstami asmenys (žr. Leparskienė 2014). Tai, kad Trakuose atsirado nepažįstamų žmonių, mini daugelis trakiečių, ir tai išvada, lydinti nostalgišką pasakojimą apie praeitį. V. S. apgailestauja, kad Trakuose „nebėra kam rankos einant gatve paspausti“ (2015). J. L., lygindama praeitį ir dabartį, sako, kad anksčiau einant Karaimų gatve su visais sutiktaisiais sveikindavosi, o dabar reikia tik džiaugtis, kad „sutikai nors vieną žmogų“ (2012). Kitas dalykas – tai visiškai bendruomenės gyvenimą pakeitęs turizmas, dėl kurio mieste nuolat būna daug svetimų žmonių iš įvairių pasaulio vietų.

> Nu, matote, senų laikų nebesugrąžinsi. Čia vienas dalykas. Anksčiau, kai buvo miestelis, tai čia vietiniai gyventojai buvo. Dabar, kai čia eina, tai nepažįsti nė vieno. Labai daug svečių atvažiuoja. Ir sąlygos keičiasi, kaip ten bebūtų. (L. R. 2014)

Naujieji komunalinių, o vėliau daugiaaukščių namų gyventojai dažniausiai siejami su atvykėliais ir būna išskiriami etniniu požiūriu, nurodant, kad ten gyvena lenkai iš kaimų arba lietuviai. Pasakodami apie gyventojų kaitą, trakiečiai paprastai kalba apie tam tikrus etapus, jau įvardytus R. K. tekste: iš pradžių padaugėjo rusų, po to

16 Suprask.

Trakų karaimai Robačevskiai avis į ganyklą veža „Mecedes“ markės automobiliu. 2012 m. A. Baltėno nuotrauka.

atsirado lietuvių ir lenkų. Miesto „sulietuvėjimas“ kai kurių lenkų ir karaimų kilmės trakiečių vertinamas kaip ribinis laikų kaitos ženklas. Anot V. Č., maždaug nuo septintojo XX a. dešimtmečio „prasidėjo lietuviškieji Trakai“. Lietuvių atsiradimas siejamas ir su įvairių naujų įstaigų kūrimusi. Pirmiausia minima Senųjų Trakų Nerūdinių statybinių medžiagų gamykla, į kurią dirbti buvo siunčiami specialistai iš įvairių Lietuvos vietų. Mokyklos-internato įsteigimas paskatino daug lietuvių šeimų iš atokesnių Trakų rajono kaimų ar miestelių siųsti čia savo atžalas įgyti vidurinio išsilavinimo. Vaikai čia mokėsi ir gyveno, o vėliau dalis jų ir liko Trakuose.

> Tutaj Litwinów poczti nie było. Do pierwszej klasy ja szła i potem to była litewska szkoła, to tylko trzech, trzech tylko dzieci było. A potem, w <...> sześdziesiontym roku postawili tam szkoła – internat <...>, i wtedy zwiezli wszystkich litewskich dzieci. Litewski szkoła – internat. Wot wtedy pojawili sia tut Litwini. <...> Rosjan do wojny, nie, nie było. Byli starawiery <...>. Ale oni po polsku umieli rozmawiać. Dużo było. <...> Starawiery to oni kartofla sadzili to to... Wiencej na wsi byli. A takie czysto ruskie, to posle wojny... Nie posle wojny, a jak zaczeli stroić wszystko tut. Mosty, drogi. Inżyniery. <...> Z Moskwy, z Leningradu.[17] (I. Š. 2014)

> Było tak, te emigracje... zostawali domy. <...> Pierwsze to było takie, że Białorusini przyjechali do Trok. Jako tak emigracja z Białorusji była, bo też nie mieli miejsca, nie mieli domów. A później już tam Rosjanie i już kto z wojsku był <...>. I dużo było... wtedy przyjechało i Litwinów też tak samo. Już zaczeło sia Troki, że tak powiem, litewskie.[18] (V. Č. 2012)

17 Čia lietuvių beveik nebuvo. Ėjau į pirmą klasę ir vėliau tai buvo lietuvių mokykla, tai tik trys, tik trys vaikai buvo. O po to, <...> šešiasdešimtais metais ten pastatė mokyklą-internatą <...>, ir tada suvežė visus lietuvių vaikus. Lietuvių mokykla-internatas. Štai tada atsirado lietuviai. <...> Rusų iki karo ne, nebuvo. Buvo sentikiai <...>. Bet jie mokėjo kalbėti lenkiškai. Daug buvo. <...> Sentikiai sodino bulves, tai... Daugiausiai kaime buvo. O tokie gryni rusai, tai po karo... Ne po karo, o kai pradėjo viską čia statyti. Tiltus, kelius. Inžinieriai. <...> Iš Maskvos, iš Leningrado.

18 Buvo taip... Tie emigrantai... palikdavo namus <...>. Pirma buvo taip, kad baltarusiai atvažiuodavo į Trakus. Taip kaip (gal taigi, nelabai gerai suprantu lenkų) emigracija vyko iš Baltarusijos, nes taip pat neturėjo vietos, neturėjo namų. O vėliau jau ten rusai ir jau kas iš kariuomenės buvo <...>. Ir daug buvo... tada atvažiavo ir lietuvių. Jau tada prasidėjo Trakai, pasakysiu, lietuviški.

Lietuvių tautybės žmonės, kurie atsikėlė gyventi į Trakus dar prieškaryje ar po karo, taip pat galėjo matyti besikeičiančią miesto bendruomenės etninę sudėtį. Tačiau jie labiau stebėjosi Trakų rusėjimu ar lenkėjimu, lietuvėjimą vertindami kaip savaime suprantamą reiškinį. Žemiau cituojamų pasakojimų autorės – buvusios Trakų mokytojų seminarijos absolventės O. B. ir V. K., jau nuo 1939 m. ruoštos lietuvybės Trakuose skleidimui.

> Aplamai gyventojų sudėtis labai pasikeitė va tik po karo. Labai daug lenkų, kurie turėjo čia savo namukus <...> išvažiavo į Lenkiją. Ir paskui čia buvo taip vadinami valdiški. Ir va jau tada, paskiau prasidėjo tų valdiškų butų skyrimas. Ir skirdavo daugiausiai, pirmoj eilėj tiem, kurie buvo atkelti čia dirbti rusai <...>. Lenkai išvažiavo, ir pirmoj eilėj atvažiavo rusai. Ir Trakai pasidarė... iš lenkiškų jau pasidarė gana rusiški. Ir labai mokykla pradėjo augti, jau rusiška mokykla. Ir dar pradžioje progimnazija, rusų progimnazija, buvo įkurta, kur senas internatas buvo, kur švietimo skyrius yra buvęs. Ten buvo rusų progimnazija, o tuose kituose pastatuose mokytojų seminarija buvo lietuviška. Kadangi aš ten mokiausi, tai mane prievarta paskyrė mokyt lietuvių kalbą. Kaip man ten buvo sunku! Įsivaizduokit, sėdi pirmo sekretoriaus [Afonino] gana mandagus toks berniukas, bet jis vis tiek atsistojęs sakydavo: „*Učitelnica, začem nam etot litovskij jazyk?*“ Nenori mokytis tos lietuvių kalbos, o aš atėjusi mažai kuom skiriuosi savo amžiumi nuo jų. Tai jis sako: „Eikit jūs pažaiskit su mumis, ir praeis ta pamoka vadinama.“ Vienu žodžiu, va tokie dalykai. Paskiau, gyventojai įstaigose – dauguma rusų. Nueini kalbėti, reikia rusiškai – lietuviškai nesusikalbėsi. Vienas kitas lietuvis dirbo įstaigose, bet ne atsakinguose postuose. [Vardina karininkus, įstaigų vadovus, kurių bijojo, nes vežimai buvo.] Dokumentacija buvo rusų kalba vedama. (O. B. 2013)

> Kai leido lenkams išvažiuoti į Lenkiją, tai išvažiavo nemažai jų čia. Jautėsi tas išvažiavimas. O paskui staigiai vėl atsirado. <...> Liko lenkų labai nedaug, vienas kitas. Bet jeigu atsirasdavo nors vienas lenkas, tai būdavo kam suagituoti, tai ir vienam vaikui duodavo mokytoją. Dirbtinu būdu buvo priauginta lenkų. <...> O lietuvių tai augo. Trakų mokykla, kai aš pradėjau dirbti, tai per dvi klases turėjau aštuonis vaikus. O paskui kasmet ateidavo vis daugiau ir daugiau. Ir paskiau susidarė paralelinės klasės. Pristatė čia tų namų mūrinių, kurių anksčiau nebūdavo. Apsigyveno čia iš pradžių, ir lietuvių iš kažkur atsirado, aš nežinau, iš kur, atsirado jiems darbo, ir paskiau padaugėjo. Ir mokinių padaugėjo mokykloj lietuviškų. (V. K. 2014)

Lietuviškieji Trakai dažnai priešpriešinami prieškario realybei, kai lietuvių čia tebuvo vos vienas kitas, o ir tie patys kalbėjo lenkiškai – taip, kaip visi. Lenkų kalba tuomet Trakuose buvo *lingua franca*, ją mokėjo visų tautybių atstovai. Tie naujieji gyventojai, kurie nejautė diskomforto, bendraudami visomis kalbomis, ir suvokė kalbą tik kaip komunikacijos, o ne tapatybės raiškos formą, tapo Trakų bendravimo kultūros tęsėjais. O tie, kurie akcentavo tik savąją kalbą, pradėjo formuoti tarsi neregimą, bet gerai juntamą ir „girdimą“ ribą tarp etninių grupių. Pirmiausia – tarp lenkų ir lietuvių. Antagonizmą stiprino nesusikalbėjimas, nes nei viena, nei kita etninė grupė, bent jau iš pradžių, nemokėjo viena kitos kalbos arba net sąmoningai vengdavo jos mokytis. Klausiant lietuvių kilmės trakiečių, kokie buvo jų pirmieji įspūdžiai Trakuose, itin dažnai prisimenamas kokio nors nesusikalbėjimo pavyzdys. Ligoninėje dirbusi D. M. pasakojo, kaip jai nemiela ir sunku buvo gyventi nelietuviškoje aplinkoje. Kiekvieną kartą grįžtant iš savo tėviškės į Trakus, jai taip suspausdavo širdį, kad net išsivystė aritmija, nuo kurios ji kenčianti ir dabar. Nepritapimas prie išskirtinės vietos gali sukelti ne tik psichologinę, bet ir fizinę negalią.

Nesusipratimų galėjo atsirasti ir dėl skirtingų kultūrinių tradicijų. Pavyzdžiui, pokaryje į Trakus atvykęs dirbti lietuvis klebonas Vytautas Pranciškus mokėjo kalbėti ir lenkiškai, ir gudiškai. Buvo ištikimas kunigo pašaukimui ir nepaisė tautinių skirtumų. Jis gerbė lenkakalbius parapijiečius, tačiau kai kuriems iš jų lietuvis kunigas kėlė didelį nerimą. Ne dėl politinių ar kalbinių priežasčių, bet dėl religinių motyvų: nuogąstauta, kad kunigas, vardu *Vytautas*, galįs būti pagonis.

> Žinoma, čia taip negalvojo visi, bet buvo tokių parapijiečių, kada mane atkėlė į Trakus... Matai, mano vardas yra Vytautas, bet Pranciškus – antras vardas <...>. Bet mane vadindavo visi Vytautu. Pranciškumi niekas nevadino. Kada aš atvažiavau į Trakus, tai sako: „*Vitold,* tai čia yra *poganska imia*“ <...>. Buvo tokios kalbos. Tai sakė: „*Co bendžie*? Greičiausiai uždarys bažnyčią, kadangi jis pagonis.“ Va, čia naivumas, matai, koks žmonių <...>. (K. V. 2012)

Trakų inteligentai lenkai V. ir Z. Čapkovskiai savo gimtosios sodybos vietoje. Pietinėje Trakų dalyje pastačius daugiaaukščius ją mena obelų ir kriaušių sodas. 2014 m. A. Baltėno nuotrauka.

P. T. ar Z. K. pritapti Trakuose trukdė nukirstos šaknys – prarastas ryšys su gimtine, o štai daugelis lietuvių negalėjo pritapti dėl savo etninės tapatybės ir kilmės sureikšminimo. Tokia nuostata atskyrė juos nuo Trakų lokalinės kultūros, kuri skleidėsi kitokia kalba, kitokia istorijos interpretacija ir kitokiu bendravimu. Naujakuriai lenkai čia jautėsi geriau – dėl kalbinės aplinkos jie nepatyrė psichologinio diskomforto ir nesunkiai pritapo prie Trakų kultūrinės erdvės. Trakai apskritai traukdavo nelietuviakalbius asmenis. Antai karo veteranas iš Rusijos gilumos V. N., tarnavęs NKVD Tauragėje, norėjo atsikraustyti į Trakus būtent dėl to, kad galėtų gyventi lingvistiškai palankioje terpėje ir laisvai bendrauti rusiškai (M. N. 2014). O štai naujakuriai lietuviai patirdavo didelę nuoskaudą, kai su jais atsisakydavo kalbėti lietuviškai. Kad ir kaip būtų, tačiau būtent rusų kalba, pasikeitus valdžiai įgijusi aukštesnį statusą, pokariu pamažu perėmė *lingua franca* kalbos funkciją iš lenkų, suteikdama galimybę susikalbėti įvairioms naujakurių ir senbuvių etninėms grupėms. Net ir lietuviams su lenkais.

Pritapti prie Trakų lietuviams kartais padėdavo senbuviai trakiečiai, kurie taip pat stengėsi prisitaikyti prie naujų istorinių aplinkybių. Visų pirma, karaimai. Keičiantis valdžioms, kultūrinėms aplinkybėms, XX a. daugelyje šeimų net kelis kartus keitėsi namų kalba. Lanksčiai žiūrėta ir į bendrąją miesto kalbos kultūrą. Prioritetas buvo teikiamas bendravimui, o ne konfliktui. Taip pat elgėsi ir Trakuose įsišakniję lenkai. Pavyzdžiui,

S. L. guodėsi, kad lietuvių kalbos jis vaikystėje neišmokęs tik todėl, kad niekas ja nekalbėjo, o ne iš užsispyrimo. Jo nuomone, visos kalbos ir visos tautos yra vienodai vertingos (S. L. 2013). Vadovaudamasis tokiu pat pagarbiu bendravimo modeliu, apie kurį pasakojo M. Z., teigdamas, kad su kitos tautybės asmeniu reikia sveikintis jo kalba, lenkas S. L. per interviu, gerbdamas pas jį atėjusios tyrėjos tapatybę, visą laiką kalbėjo lietuviškai.

IŠVADOS

Senajai Trakų bendruomenei XX a. viduryje teko patirti du didelius sukrėtimus – susitaikyti su prarastais nariais – žydais bei repatrijavusiais lenkais (taip pat karaimais, rusais) ir priprasti prie naujų *kitų* – rusų kareivių ir valdžios atstovų, pabėgėlių baltarusių, rusų bei lietuvių. Iš vietos pasakojimų matyti, kad iš pradžių Trakai buvo daugiau „lenkiški“, po karo „rusėjo“, o vėliau „lietuvėjo“. Naujakuriai rusai, lietuviai ir lenkai nesudarė vieningų bendruomenių, kiekvienam reikėjo pritapti savarankiškai. Socializuotis su „saviškiais“ tautiniu pagrindu visų pirma padėjo gimtoji kalba, kadangi kitų kalbų paprasčiausiai nemokėta arba mokėta prastai. Šioje situacijoje išsiskiria karaimai, kurie kaip lakmuso popierėlis sugėrė, įsisavino ir kūrybingai adaptavo permainingo XX a. kultūrinius pokyčius. Dažnoje jų šeimoje mokama kalbėti visomis kalbomis. Drauge su senbuviais lenkais ir negausiais totoriais jie tapo jungiamąja grandimi tarp praeities ir dabarties Trakų. Vyresnės kartos trakiečių pasakojimai padeda suprasti, kas kuria bendruomenę: kas trukdo, o kas padeda į ją įsilieti svetimiems atvykėliams.

Naujausieji laikai keitė, bet neužgožė tų Trakų, apie kuriuos pasakojo vyresnės kartos tyrimo dalyviai: nauji gyventojai susitiko su senbuviais, naujos statybos vyko istorinio paveldo erdvėje, į daugiabučius kėlėsi gyventi ne tik nauji miestiečiai, bet ir vietiniai. Ir dabar mieste netrūksta tų kasdienės buities elementų, kuriuos pastebėjo XIX–XX a. pradžios liudininkai arba apie kuriuos pasakojo senieji trakiečiai. Pirmiausiai turėtume išskirti centrinę gatvę, tai yra viena kitą pratęsiančias dabartines Vytauto ir Karaimų gatves – ne vieną amžių jungusias du miesto galus ir vietinius gyventojus.

Trakų bendruomenė yra viena iš daugelio nepažintų Pietryčių Lietuvos lokalinių bendruomenių. Jos nepanašios: skiriasi etninė sankloda, dialektai, atmintis. Todėl ir Trakų tyrimas pirmiausia kalba tik apie pačius Trakus. Nepaisant to, kad įvairiose Lietuvos ar kaimyninių šalių vietose vyko panašūs dalykai, kaip holokaustas, repatriacija ar naujų gyventojų atsikėlimas, tų panašumų nederėtų pervertinti. Apie kiekvienos vietos unikalų atvejį liudija gyvenimo pasakojimai, kurių turinys kaskart stebina ir atveria naujų galimybių platesniems vietų ir bendruomenių tyrimams.

LITERATŪRA:

Jonutytė 2008 = J. Jonutytė. Tradicinio žinojimo tyrimas: Paradigmų kaita. Iš: *Tautosakos darbai*, [T.] 35, 2008.

Jonutytė, Būgienė, Krasnovas 2013 = J. Jonutytė. L. Būgienė, A. Krasnovas. *Lietuvos pasienio miestelių atmintis ir tapatybė: Valkininkai, Vilkyškiai, Žeimelis*. Vilnius, 2013.

Kaivola–Bregenhøj 1999 = A. Kaivola–Bregenhøj. Life as narrative: Ingrian-Finns tell about their vicissitudes. Iš: *Ingrians and neighbours: focus on the eastern Baltic Sea region*. Ed. by M. Teinonen [et. al.]. Helsinki, 1999.

Leparskienė 2014 = L. Leparskienė. Trakų erdvė vietos gyventojų pasakojimuose: pasaulis už miesto vartų. Iš: *Liaudies kultūra*, Nr. 6, 2014.

Leparskienė 2015 = L. Leparskienė. Ežeras: dialogas tarp Trakų miesto ir gamtos. Iš: *Liaudies kultūra*, Nr. 4, 2015.

Ryden 1993 =.K. C. Ryden. *Mapping the Invisible Landscape: Folklore, Writing, and the Sense of Place*. American Land & Life, 1993.

Кореневкий 1912 = П. Кореневкий. В царстве теней и призраков. Iš: *Из прошлого и настоящего Литвы*. С.Петербург, 1912.

PEOPLE OF TRAKAI. LOCAL TESTIMONIES ABOUT THE EVOLUTION OF THE TOWN AND COMMUNITY OF TRAKAI IN THE 20TH C.

Lina LEPARSKIENĖ

This is the third article published in *Liaudies kultūra* where the narratives of people of different ethnic backgrounds are utilised for researching the town of Trakai. This time the focus is on experiences from the second half of the 20th c., reflexions of such processes as the Holocaust, forced migration, changes in the demographic and ethnic composition of the community. In analysing and interpreting the narratives of the people of Trakai, it is shown that in human consciousness, change is not perceived as a sequence of facts – rather spiritual experiences from specific events are more important. Trakai is not a large town, all the people living here meet sooner or later; therefore, the fate of one person has much greater significance for the whole community than in a larger city where people do not know each other. In such a community, demographic and related cultural changes, which shift the relationship with the city space, are particularly sensitive.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas,
Antakalnio g. 6, LT-10308, Vilnius,
E. paštas: linute.arch@gmail.com
Gauta 2017-10-25, įteikta spaudai 2017-12-05

IR TULPELĖ, IR DRAMBLYS

Su tekstilės menininke, profesore Egle Ganda Bogdaniene apie profesionaliojo meno santykį su liaudies kultūra ir tautiniu kostiumu kalbasi Juozas Šorys.

■ *Kodėl ir kaip pasirinkote tekstilės specialybę tuometiniame Lietuvos dailės institute (dabar – Vilniaus dailės akademija)? Ar Jūsų apsisprendimui turėjo įtakos mokytojai, tėvai (giminė)?*

Apie tai esu šiek tiek rašiusi pačios sudarytoje knygoje „Absoliuti tekstilė. Nuo ištakų iki XXI a.“ (Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2014). Esu vilnietė, gimusi Vilniuje. Apsisprendimas iš esmės buvo susijęs su asmenybėmis – dailininkais, kurie man dėstė įvairias dailės disciplinas Justino Vienožinskio dailės mokykloje (taip ji buvo pavadinta kiek vėliau, nei įstojau). Tai Povilas Ričardas Vaitiekūnas, Algimantas Švėgžda, Rimtautas Gibavičius, Petras Repšys. Ten vyravo labai kūrybinga ir gerąja prasme laisva atmosfera, kuri mokyklos auklėtinius skatino rinktis meno specialybes. Bendrojo ugdymo mokyklą baigiau su „apvaliu penketu“, ir kai įstojau mokytis dailės, daug kam kilo klausimų, kodėl nepasukau į ekonomiką, mediciną ar teisę. Atsimenu, prieš tai su tėvais, kurie irgi buvo iš meno pasaulio, nuėjome pasikalbėti pas tėvo draugą R. Gibavičių. Mano tėtis Vincentas Aleknavičius yra baigęs tuometinės Konservatorijos Irenos Vaišytės aktorių ir režisierių kursą, jis – buvęs televizijos režisierius, meno laidų redaktorius, daug metų vadovavęs televizijos Kultūros ir meno redakcijai, o mama Milita Bazevičiūtė-Aleknavičienė, taip pat pabaigusi minėtąjį fakultetą, dirbo televizijoje meno laidų režisiere. R. Gibavičius pasižiūrėjo į mano piešinius ir juokais pasakė: „Ta mergina turi kietą užpakalį!“ Tuo metu iškrapštydavau smulkiausias piešinių detales – man atrodė svarbu nuo detalių pereiti prie visumos ir nuo visumos prie detalių. Tai pareikalaudavo daug laiko, bet tame procese matydavau prasmę. Kai dabar į juos pasižiūriu, atrodo, kad peizažus, natiurmortus, portretus tiesiog siuvinėdavau. Kitaip, nei monumentalieji tapytojai ar skulptoriai, kurie pastoziškai kuria formą, ją jaučia, konstruoja, aš kažkodėl maniau, kad piešinį turiu sudėlioti į plokštumą kaip rankdarbį. Matyt, traukė tokia saviraiška. Vis dėlto rankdarbiais jų nepavadinčiau. Tekstilės technologija yra susijusi su rankų darbu, bet šiais laikais jos raiška daug įvairesnė, ne vien tradicinės technologijos.

O P. R. Vaitiekūnas, kuris mokykloje buvo mano tapybos mokytojas, „atrakino“ sugebėjimą

Eglė Ganda Bogdanienė. 2012 m.

jausti spalvas. Jo pastebėjimai, kaip stebėti ir išreikšti gamtą, aplinką, kaip koduoti spalvas, man atvėrė akis. Manau, kad tais laikais tekstilė turėdavo daugiau spalvinių sluoksnių nei tapyba. Juk siūlas gali būti ir melanžinis, jis visas virpa... Panaudojant vien tekstilės galimybes buvo galima pasiekti 3D efektą plokštumoje. Žinoma, iš pradžių labiau norėjau stoti į tapybos specialybę, bet būtent P. R. Vaitiekūnas mane paskatino rinktis tekstilę. Vėl juokais pasakė: „Ką čia, tapyba – ne bobų reikalas! O va, tekstilė yra tikrasis moterų – raganų, laumių, būrėjų – laukas.“

Tad kelias į dailės, tekstilės pasaulį nebuvo toks savaime suprantamas, tiesiaeigis?

Apsispręsti studijuoti menus mane pastūmėjo minėtieji, dabar jau pripažinti meno kūrėjai, juolab kad mokiausi sovietmečio laikų mokykloje, o meno erdvė tada asocijavosi su laisve. Atrodė, kad visur egzistuoja žmones dusinančios taisyklės, o mene jų nėra. Ir tai visuomet labai traukdavo. Iki šiol savo kūryboje laikausi panašios aktyvios pozicijos: į tai, kas manęs netenkina, visada

E. G. Bogdanienės prosenelių šeima. Viduryje – prosenelė Liudvika, kuri Kauno turguje turėjo audinių ir galanterijos parduotuvę. XX a. pr.

bandau pažvelgti kritiškai. Tai padeda „susiverti“ savo menines idėjas ir koncepcijas, susikurti pagrindus savai kūrybai. Turbūt tuo metu meno pasaulis ir buvo laisviausias, jame galėjai reikštis iš visos širdies. Pasitikėjimą kėlė ir ilgais plaukais apžėlę menininkai, kurie dažniausiai kurdavo ne tai, ko reikėjo visoms valdžioms. Atrodė: va, čia tai gyvenimas, čia tikroji laisvė. O mokykloje buvau gera mergaitė, gerai mokiausi, pamokų nepraleidinėjau... Bet visą laiką kirbėdavo, kad šalia yra ir kažkoks lygiagretus pasaulis, daug turtingesnis ir įdomesnis, nei tas, kuriame tada gyvenau – buvau tam tikrų taisyklių ir rėmų įkaitė. Kita vertus, ilgokai svarsčiau, gal mokytis biochemijos, net lankiau paruošiamuosius kursus, nors tuo pat metu galvojau ir apie menus. Tada į menus buvo stojama, rodos, liepos mėnesį, o po jų – egzaminai į kitas aukštąsias mokyklas. Tad įstojau į tekstilės specialybę, nors buvau pasiruošusi ir biochemijai...

Juk ir Jūsų močiutės buvo susijusios su siuvimu, rankdarbiais, tad netiesiogiai – ir su tekstile. Nuo genų nepabėgsi?

Parodykite nors kelias mūsų kartos močiutes, kurios nebuvo susijusios su tekstile... Kaimuose daugelis moterų ausdavo, miestuose – daugiausia siūdavo, užsiimdavo rankdarbiais, galų gale, lopydavo... Tiesiog nebuvo kito būdo išgyventi, nes žmonės tada neturėjo *lindeksų* ar *primarkų* – tų pigių tekstilės *brendų*, kurių rūbus galima kaitalioti nors kasdien, kartais jų ir skalbti neapsimoka. Kita vertus, greita pasiūla ir žudo dabarties pasaulį.

Seniau bent jau kojines numegzti mokėjo kone visos kaimų ir miestelių moterys bei kai kurie mezgimo entuziastai vyrai (nors keistai paaugliams atrodė, bet ir mano draugas Rimantas jas megzdavo)...

Žinoma, o mano močiutės buvo beveik profesionalės tekstilininkės. Promočiutė Liudvika, iš tėvo pusės, Kauno Šančių halės turguje turėjo savo medžiagų parduotuvę. Kita močiutė Julija, iš mamos pusės, Rygoje buvo baigusi siuvimo kursus ir Alytuje turėjo savo verslą, susijusį su tekstile. O kaunietė močiutė visą gyvenimą siuvo, turėjo savo siuvimo artelę. Ir mano mama, kuri buvo menininkė, aktorė, režisierė, nepaprastai gražiai megzdavo. Visi jos gražiausi rūbai būdavo taip meniškai ir kūrybiškai numegzti, kad ir aš bandžiau ją kopijuoti, kartais, norėdama pasipuošti, net slapčia juos nugvelbdavau...

Jūs – vilnietė, tad turbūt gana vėlai susidūrėte su liaudies menu, liaudiškąja tekstile? Vargu, ar turėjote su šia sritimi kokių tiesioginių sąsajų, ar ji jums rūpėjo?

Gerai paklausėte, nes iš tikrųjų aš užaugau klausydama pinkfloidų, kvinų ir bitlų, o liaudies dainos ar tautiniai kostiumai tada man mažai rūpėjo, beveik nekėlė jokių „vežančių“ asociacijų. Buvau miesto vaikas ir dar beveik slapta domėjausi vakarietiška kultūra, kuri mane stebino ir traukė. Palyginti daug apie ją žinojau, skaičiau tai, kas sovietmečiu buvo prieinama, be to, turėjau daugiau galimybių – tėvelis vienu metu dirbo knygų prekybos srityje. O liaudies kultūra, tiesą sakant, sovietmečiu buvo gana keistai traktuojama. Iš vienos pusės, netgi tokia pusiau surogatinė, nemenkai ideologizuota, ji padėjo lietuviams išlaikyti tautinę tapatybę, kita vertus, su ja buvo plaukiama (ar plūduriuojama?) bendrosios kultūros paviršiais. Juk žinome, kad to meto liaudies dainų ir šokių ansambliai labiau siekdavo sceninio įvaizdžio, o ne kokių giluminių etnokultūros studijų. Tikrosios etninės kultūros beveik nebuvo, tad vaizdelis – daugiau fasadinis. Panašiai buvo ir su tautiniu kostiumu, prisimename, su kokiais „tautiniais drabužiais“ savo programas atlikdavo sovietmečio Dainų ir šokių švenčių dalyviai.

Taip buvo ir dėl to, kad tuometinė valdžia kaip velnias kryžiaus vengdavo folkloro ir su juo susijusių refleksijų, o rėmėsi pačių nuliuobtais vadinamaisiais liaudininkais, jų stilizuotais ansambliais. O jų dalyviai įvairiuose pasirodymuose dėvėjo unifikuotus, fabrikiniu būdu štampuotus kostiumus.

Ir tuo buvo savaip manipuliuojama – lyg ir leisdavo kai kuriuos liaudies kultūros elementus, bet tik bendriausiu pavidalu, kaip sakiau, paviršėliais, paribiais, tik tai, kas tiko ne tautos savimonei palaikyti, o „tarybinei lietuvių tautai“ formuoti. O, tarkim, išsiaiškinti, ką reiškia lietuviams tautinis kostiumas, kada ir kaip jis susiformavo, kokie jo regioniniai savitumai, būdingos spalvos ir atspalviai, ornamentika ir kita puošyba, galop, kokia jo nešiosena ir prasmė, buvo beveik neprieinama prabanga. Trūko elementaraus suvokimo, kas yra tautinis kostiumas. O tie unifikuotieji kostiumai buvo ne audžiami, o spausdinami, naudojant marginimo technologiją, tik imituojant tuos rinktinius kaišytinius raštus, *dimus* ar *servetas* – viskas, kaip sakoma, greituoju būdu. Efektas yra, iš tolo žiūrisi gražiai, ir visi galėjome vaidinti liaudį. Man tai niekada nepatiko, tai atrodydavo kaip *feikas,* kaip dabar jaunimas sako.

Kai įstojau į Dailės institutą, atsimenu, pirmoji buvo profesoriaus Vlado Daujoto paskaita. Jis pasisodino mus, merginas (tekstilės kurse buvome vien merginos), ir sako: „Na, tai dabar, mergaitės, pasipasakokit, iš kokių jūs esate regionų?“ Viena buvo iš Druskininkų, kita – iš Panevėžio ar panašiai, o aš pasakiau, kad esu vilnietė, tikra „miesčionė“. Ir profesorius manęs labai pagailėjo, – kad neturiu šaknų. Tais laikais man tai buvo visai neaktualu, bet jau vėliau galėjau drąsiai sakyti, kad ir aš jas turėjau, nes ir mano giminėje nebuvo n-tosios kartos inteligentų, nes mama – tikra dzūkė iš Alytaus, tiesa, tėtis – kaunietis, kelintos kartos miestietis. Pradėjus studijuoti, mūsų senieji profesoriai V. Daujotas ir Juozas Balčikonis ir buvo slaptieji tos žinios nešėjai. Jie sugebėjo mums atverti tautinio kostiumo esmę ir prasmę, – mums nežinomas paslaptis. Ir padėjo įsisąmoninti, koks jis buvo svarbus, kaip padeda suvokti mūsų visų ir kiekvienos studentės atskirai tautinį identitetą. Tiesą sakant, savo asmeninės tapatybės negalėčiau suvokti, net įsivaizduoti, be pažintos tautinės tapatybės, jos savitumo. Save matau taip: aš esu aš, Eglė Ganda Aleknavičiūtė-Bogdanienė, lietuvė. Esu tiems profesoriams dėkinga, kad jie man atvėrė be galo paslaptingą, giluminį, iki tol nepažintą tautinio kostiumo raiškos lauką. Nuo tada ir prasidėjo tikrasis domėjimasis liaudies kostiumu, ir ne tik juo, nes jis buvo tik raktas į daug daugiau aprėpiančią tautiškumo sampratą. Net sovietmečio laikais tekstilė buvo daug laisvesnė nei tapyba ar skulptūra. Žinoma, užsakomieji darbai buvo šiek tiek ideologizuoti, pasitaikydavo ir leninų, ir sovietinių herbų, bet dauguma darbų buvo liaudies meno interpretacijos, ir juose liaudies menininkai ar visa tekstilės menininkų bendruomenė panašių baisybių nekūrė, nes turėjo du minėtus tradicinės tekstilės saugotojus. Tiesa, prieš tai dar šioje srityje veikė Antanas Tamošaitis, bet tai ankstesnis, nepriklausomos Lietuvos laikotarpis, kurio studijų laikais jau „neužkabinau“.

Be A. Tamošaičio, tarpukariu dar veikė ir Zenonas Varnauskas?

Taip, jis Kauno dailės fakultete dėstė tekstilę, bet ten nestudijavau, todėl mažiau žinau, kur jis, kaip dėstytojas, sudėdavo pedagoginius ir dalykinius akcentus. Beje, apie 1962 m. Dailės institute tekstilės padalinys turėjo studijų programą, kuri vadinosi „Kostiumo dizainas“. Joje dvi moterys – Marija Žilevičienė ir Genorata Razmienė – labai daug ir įvairiais aspektais dirbo su tautiniu kostiumu. Šių dėstytojų metodologija buvo paremta

Dailės instituto avangardas. Tekstilės kurso studentės studijoje. E. G. Aleknavičiūtė stovi antra iš kairės.1983 m.

ne pasaulio mados studijavimu, ne bajoriškų drabužių pažinimu ar dar kažkuo, o būtent liaudies kostiumo studijomis. Lietuviškasis kostiumas buvo mados dizaino studijų priemonė. Neseniai parašėme projektą Kultūros tarybai, skirtą M. Žilevičienės atminimui – jai kitąmet būtų sukakę aštuoniasdešimt penkeri. Planuojame surengti jos kūrinių parodą, išleisti nedidelį katalogą. Jos liaudies kostiumų interpretacijos ir dabar yra įdomios, bet kaip pas mus kartais būna – žmonės, kurie mažiau rėkė, kurie buvo mažiau aktyvūs, lyg ir ištirpsta laike, todėl norisi juos prisiminti ir pagerbti, parodyti jų įdirbį.

Ar mokantis rūpėjo išsiaiškinti, koks tas liaudies menas, kokia jo paskirtis ir reikšmė?

Turėjome labai daug užduočių, susijusių su liaudies meno studijomis. Nuo pat pirmųjų – kai tiesiog sėdi prie staklių ir audi linijas. Tuomet galvoji, kaip derinti spalvas, žiūri skirtingų regionų audinius... Linijas austi paprasta, o išausti langus, raštus jau reikia įgūdžių, žinoti, kaip juos išrinkti, iškaišyti. Naudoti žakardinę technologiją – dar sudėtingiau. Pats paprasčiausias audimo piešinys, kurį ausdavome staklėmis su nytimis, buvo linijos arba ritmas. Tai, ko gero, yra liaudies meno pagrindas. Juk ritmas yra visur: diena ir naktis, metų laikai, gamtos ir žmonių gyvenimo ciklai... Mes nuolat gyvename jų veikiami, tik reikia mokėti juos užkoduoti ir iškoduoti meno priemonėmis. Tokią ritmiškumo sampratą nuolat akcentuodavo prof. V. Daujotas, kuris sakė, kad labai svarbu stebėti gamtą, kaip ji per formą, ritmą ir spalvą įprasminama liaudies mene. Tais trimis raktiniais žodžiais tada labai tikėjome. Tad visos technologijos, medžiagų raiškos galimybės buvo pažintos nuolat studijuojant liaudies meną.

O kada ir kaip išmokote austi?

Išmokau austi jau studijuodama Dailės institute. Tiesą sakant, ėjau ne mokytis austi staklėmis, o kurti įspūdingus gobelenus, kurie tais laikais priklausė monumentaliosios dailės sričiai. Atsimename tuos visiems matomus, atvirose viešosiose erdvėse įkurdintus gobelenus. Jie būdavo didžiuliai – tekdavo austi ir kelių šimtų kvadratinių

metrų plotą – nes tokie interjerai tuo metu buvo madingi, pageidaujami. Buvo ir rištinių, taip pat aplikacijos ir siuvinėjimo technika atliktų meno kūrinių – kilimų ir gobelenų. Vėliau pradėta kurti erdvinė tekstilė. Tad kai jau per pirmą paskaitą mus pasodino prie staklių, mane buvo ištikęs lengvas šokas. Maniau, ką aš čia darysiu, juk noriu būti menininke, o iš manęs bando padaryti amatininkę... Bet vis tiek sėdėjau prie tų staklelių. Iš pradžių tas audimas atrodė per daug primityvus, bet dabar suprantu, kad tai buvo tik tuometinis vaikiškas požiūris. Kuo toliau, tuo aiškiau matėsi, kad tos staklės yra kosmosas, begalybė, juk jų išaustuose audiniuose gali surasti ir išskaityti ištisas galaktikas. Juose pilna visokių struktūrų, faktūrų, tekstūrų, spalvų, sluoksnių ir ko tiktai nori...

Audimo staklės, jų konstrukcijos, kaip žinome, per daugelį amžių mažai keitėsi, bet tam tikrą raidą vis dėlto patyrė? Ar tuo domėjotės?

Kai prieš daugiau nei dvidešimt metų mums atsidarė visos sienos ir pradėjau daug keliauti po Vakarus ir Rytus, vienas iš didžiausių mano atradimų buvo tai, kad kur benuvažiuočiau, visur pamatau tas pačias stakles, kurios padarytos panašiu būdu ir yra beveik identiškos konstrukcijos kaip mūsiškės. Tai lyg koks stebuklingas kodas, kuriuo remdamasi tarsi kažkokia nežinoma galia perteikė šią žinią daugeliui tautų ir etnosų – iš esmės visam pasauliui. Jas mačiau Peru, Meksikoje, Indijoje, Vietname, Kambodžoje, Laose, Suomijoje, Švedijoje, Islandijoje... Visur stovi tos pačios staklės, ir be jokio papildomo pasirengimo gali prie jų sėsti ir austi. Ir raštai, tiesą sakant, labai panašūs, skiriasi tik dominuojantys motyvai. Kas ką vaizduoja – kas tulpelę, o kas kupranugarį... Tas bendrų audimo būdų ir priemonių atpažįstamumas...

Laoso audinius pagal raštus esate palyginusi su suvalkiečių kaišytinėmis prijuostėmis...

Jie beveik visiškai tokie patys, tik motyvai skiriasi. Vienur dramblys, o kitur – lelija. Teko aplankyti ir kai kurių šalių senąsias audyklas, pavyzdžiui, turėjau stažuotę Tasaros (Indija) audimo centre. Ten atėjus norisi atsisėsti ir austi. Juk tuos instrumentus, tas stakles gerai pažįsti. Dabar yra ir specialios kompiuterinės programos, su kuriomis gali nuvažiuoti, tarkim, į Ameriką ir, naudodamasis ta įranga, sėkmingai austi. Dar senovėje atsirado staklės su vertikalia ir horizontalia sistemomis, jose yra nytys, yra pakojai, šaudyklės, skietas, rėmas. Ir, tarsi įvykus stebuklui, daugelis

Su Anastazijos ir Antano Tamošaičių sukurtais tautiniais kostiumais „Židinio“ galerijoje Vilniuje. Eglė Ganda Bogdanienė su studentėmis, kurios vėliau susibūrė į tekstilės menininkių grupę „Baltos kandys“. 2003 m.

Iš E. G. Bogdanienės ir Jolantos Vazalinskienės projekto „Paženklinti III“ 2008 m.

pasaulio tautų kažkuriuo metu sužinojo apie galimybę vertikalią giją supinti su horizontalia.

Jūsų sudarytoje knygoje „Absoliuti tekstilė“ publikavote straipsnį „Absoliuti tekstilė. Lietuvos tekstilės meno istorija ir istorija tekstilės mene“. Norėčiau, kad trumpai apžvelgtumėte Lietuvos tekstilės istoriją, o jos kontekste prisimintumėte ir tautinio kostiumo raidą....

Tik kiek ir į kokį gylį, trumpai tai aptardami, galime bristi? Kai pradėjome rengti šį projektą ir parodą, manėme, kad aprėpsime gerokai plačiau – ir drabužių dizainą (tarp jų – istorinius, etnografinius, liaudies ir tautinius kostiumus). Bet kadangi tuo metu Arsenalo (Taikomosios dailės muziejaus) pirmajame aukšte vyko rusų drabužių dizainerio Aleksandro Vasiljevo paroda, mes savosios parodos (tad ir leidinio) apimtį turėjome sumažinti perpus ir iš esmės atsisakėme beveik visos dizaino dalies. Palikome monumentaliąją tekstilę, tai, kas buvo kabinama ant sienų ir klojama ant grindų, o drabužiai atidėti kitai parodai, žodžiu, geresniems laikams. Bet netgi toje parodoje buvo galima įžvelgti tautinio kostiumo, sakykim, netiesioginį buvimą. Panaši ir austų gobelenų stilistika, jiems būdingas paprastumas, liaudiškumas. Tai ypač gerai matyti, palyginus su Briuselio ar Paryžiaus mokyklų gobelenais, kurių virtuoziškas audimas primena tapybą. Lietuviški gobelenai panašesni į liaudiškus audinius: horizontalė, vertikalė, aiškiai matomas ritmiškumas, – tarsi būtų „iššokę“ iš lietuviškų staklių. Kita vertus, XIX a. pabaigos–XX a. pradžios Europoje, pavyzdžiui, Anglijoje, jau buvo prasidėjęs tautinės kultūros atgimimas – tai atėjo ir į Lietuvą. Nuo septynioliktojo šimtmečio Lietuvoje, vietinių didikų manufaktūrose, austi audiniai vėl buvo kitoniški. O Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės laikais, prie dvarų veikusiose manufaktūrose būdavo audžiamos istorinio, herojinio, batalinio pobūdžio, taip pat herbinės, verdiūrinės tapiserijos, kurios reprezentavo valdovų ir didikų siekius bei išdidumą; tai buvo geidžiamiausias pilių ir dvarų dekoravimo būdas.

Liaudiškojo tautinio kostiumo audimo pradžią reikėtų sieti su A. Tamošaičio veikla, nes jis buvo Kauno tautinės tekstilės mokyklos pradininkas. Vienas iš jo tikslų ir buvo suformuoti tautinio kostiumo sampratą, ištyrinėti tautinius kostiumus, jų regionines ypatybes ir atskleisti jų savitumą. Tad jis pradėjo ir tyrinėjimus, ir praktinę

Iš E.G.Bogdanienės projekto „Savianalizė“ II. 2008 m. Nuotraukos iš asmeninio archyvo.

veiklą, nors meninės bendruomenės buvo kaltinamas, kad per daug nukrypo į rankdarbius ir amatus. Jis su tautiniu kostiumu norėjo supažindinti kuo daugiau žmonių, visoje Lietuvoje steigė šimtus artelių ir įvairiausių būrelių, norėjo, kad kuo daugiau žmonių periferijoje patys austų, siuvinėtų, veltų, rištų... Tuo metu buvo pastebimas technologijų bumas, kurį sukėlė būtent pastangos pažinti ir susikurti tautinį kostiumą. A. Tamošaitis buvo protingas vadybininkas ir žmogus, be galo mylėjęs savo kraštą. Patriotiškumas, man atrodo, buvo jo pagrindinė savybė.

Gyvendamas JAV jis sugebėjo ir savaip užkonservuoti tautinį kostiumą, kai kuriuos jo variantus. Išeivijos kolektyvai į Dainų šventes ir kitus renginius vis dar atvyksta su ypač paplitusiais mėlyno atspalvio kostiumais...

Dėl to jis sulaukė ir nemažai kaltinimų, juolab kad melsvo atspalvio tautinį kostiumą, kaip lietuviško kostiumo etaloną, buvo padovanojęs ir Didžiosios Britanijos princesei Dianai. Tokios gražios mėlynės mūsų senajame liaudies kostiume gal niekada ir nebuvo. Manau, kad tai interpretacijos, perteikiančios jo estetinę nuovoką ir skonį. Bet kas atsidavęs dirba, laikosi savaip nusistatytų spalvų derinimo principų, gali padaryti ir klaidų, o vertinant jo nuopelnus, manau, kad jis padarė didžiulį darbą, suformavo mūsų tautinio kostiumo, apskritai drabužių bei kitų taikomųjų menų (kilimų, baldų, aksesuarų, papuošalų) dizaino pradmenis. Jo dėka daug tarpukario Kauno ir kitų vietovių moterų turėjo savo tautinius drabužius. Įdomiausia, kad dauguma jų tuos drabužius darydavosi pačios. Ir dabar lyg užeina tokios mados banga, girdisi, kaip moterys kuždasi: „Oi, kaip noriu užsisakyti savo tautinį kostiumą!“ O A. Tamošaitis su žmona Anastazija stengėsi pasiekti žmonių širdis ir smegenis juos šviesdami, mokydami. Kai išmoksti išsiausti sijoną, kai išsikaišai juostą, pasisiuvi ir išsisiuvinėji marškinius, tai tampa pasididžiavimo šaltiniu ir milžiniška vertybe.

Juk ir sovietmečiu kai kurios moterys (galbūt per motinas ir seneles dar jausdamos gerąją A. Tamošaičio akcijų inerciją?) pačios kūrėsi tautinius drabužius, ypač folkloro ansamblių dalyviai – kartu dainuojantys bendraminčiai... Nemažas jų indėlis į tautinio kostiumo reabilitaciją ir net „dainuojančiąją revoliuciją“.

Dar puikiausiai atsimenu mūsų studijų vasaros praktikas, kurios po 1980 m. vykdavo kaip ekspedicijos – važinėdavome po kaimus. Dabar net stebiuosi, kaip laisvai sovietmečiu lankydavome kaimo žmones ir bendravome su jais įvairiomis dalykinėmis, taip pat ir „neleistinomis“ temomis. Dažniausiai įsiprašydavome pas kokią močiutę į trobą ir ten (iš tikrųjų – daugiausia jų kraičio skryniose) kartais pragyvendavome porą savaičių. Tada nebuvo normalių fotoaparatų, tai sėdėdavome ir valandų valandas paišydavome močiučių audinius, nes praktikoms vadovavęs prof. V. Daujotas sakydavo, kad reikia ne tik audinį, bet ir kiekvieną siūlą nupiešti... Dabar tai atrodytų kone beprotybė, studentų nebepriverstume tokių dalykų daryti, bet tada tai suvokėme kaip darbą, turintį didžiulę prasmę. Tai mums buvo tam tikra meditacija, nes piešdama audinį, jį tiesiog „praryji“, – vieną audinuką kartais paišydavome po dvi paras, apie trisdešimt valandų – kiekvieną siūlelį, kiekvieną struktūrą. Išryškindavome, kas yra persidengę, persikloję, kas išdūlėję, kokia skylutė nuo kandies ar drėgmės atsiradusi... Tiek audinį iščiupinėdavome, kad jis mums pasidarydavo tarsi gyvas sutvėrimas. Ta meilė audiniui taip ir ateina – per daiktą, per lietimą, per išgyvenimą.

Prieš porą dienų buvome nuvažiavę į Paberžę, į tėvo Stanislovo sukauptą sakralaus meno vertybių muziejų pasižiūrėti jo privačios arnotų kolekcijos. Tai irgi nepaprastas patyrimas, nes gali tuos arnotus liesti, o tekstilė, kaip žinia, yra taktilinis menas. Labai svarbu paliesti paviršių ir apčiuopti drabužio tūrį. Kai nuvažiuodavome į praktiką pas tėvą Stanislovą, jis visada tai leisdavo, o mūsų muziejuose to daryti negali – ateini, gauni penkiolika leidimų, užsimauni pirštines ir tik per jas gali liestis prie audinių... Tada kyla klausimas, kam visa tai yra laikoma? Kokiems robotams? Jei profesionalams neleidžiama patirti „sueities“ su dominančiu eksponatu, kūriniu, kultūros paveldo artefaktu, tai kam tada jis reikalingas? Beje, per praktikas matydavome ir XIX a. audinių likučių, nes kraičio skrynios kartais būdavo laikomos šimtmečiais, bet, aišku, mes būdavome ne vienintelės, kurios važinėdavo, domėdavosi, piešdavo, darydavo kopijas, pagal kurias vėliau tos, kurios mokėdavo ir gebėdavo, galėdavo ir austi.

Be galo įdomi buvo ir tautinio kostiumo interpretacijų sritis. Joje reiškėsi ir menininkai, jai skirtinos Dalios Mataitienės kolekcijos. Ir ne tik jie – ir hipiai, „gėlių vaikai“. Kokias egzotiškas skaras, tunikas, nukarusius sijonus jie darydavosi iš kažkokių senų skiaučių, iš močiučių sijonų..! Tai irgi tam tikras atgimimas – per senas medžiagas.

Ir Jūsų, kaip tekstilės menininkės, darbuose kai kur šmėkšteli tautinio kostiumo fragmentai, interpretacijos, atgarsiai...

Ta tema mes su Jolanta Vazalinskiene darėme visą kolekciją. Man rūpėjo ne tik tautinis kostiumas, norėjau kūrinyje sukurti visą meninę situaciją, tad darėme tarsi instaliaciją. Tai ir kilimėlis „Linkiu pabusti kiekvieną rytą“, kurį atsimenu iš nakvynių kaimuose per praktikas. Dar prie tokių kilimėlių dažnai būdavo du balandėliai, o tarp jų sparnų – ypatingas palinkėjimas, pavyzdžiui, būti laimingam, dievobaimingam, sočiam... O šitame paveiksle balandžiai laiko tinklelį, kuriame – kulkos, ir tas kilimėlis vadinasi „Palinkėjimas naujalietuviui“. Su tam tikra ironija, be jos man neišeina kurti... Negaliu pasakyti, kad būčiau gilinusis į kokio vieno regiono tradicijas, tai buvo laisva mano, kaip menininkės, interpretacija.

Nesigilinau ir į konkrečios etnografinės srities tautinio kostiumo ypatybes, nedariau tyrimo, ne toks buvo mano tikslas – norėjau atidžiau pasižiūrėti į spalvų paletę, – juk ir dailininkai arsininkai XX a. pradžioje tapė liaudies audinių spalvyno pagrindu. Taip darė ir Linas Katinas, daug metų mūsų Tekstilės katedroje dėstęs tapybą. Tuo metu buvau katedros vedėja, daug su juo apie tai kalbėdavomės. Savo mintis jis kartais iliustruodavo tėvo Leono Katino, kuris irgi buvo lietuvių tautinės tekstilės mėgėjas, tapyba. Juk iš esmės iš tų audinių ir yra atėjusios mūsų tapybos spalvos, mūsų tapybos mokykla. Tad ir aš „tapau“ tomis spalvomis, kurios buvo mūsų tautiniame kostiume, tik „tapau“ per audinius. O spalvų yra visokių: ir pastelinės, ir ryškios, pavyzdžiui, ryški mėlyna, raudona. Pagal būdingas spalvas priartėju prie aukštaitiškų (geltonos ir pastelinių spalvų atspalviai), žemaitiškų (raudona, žalia, ruda), mažlietuviškų pamario (jos turi toninį gylį – tai graži tamsiai mėlyna, kuri beveik pereina į juodą) spalvų, kurios, beje, priklauso ir nuo apšvietimo. Arba *drabnas* dzūkų raštas, pūkeliai... Gal intuityviai kai kurie fragmentai atsiranda?

Iš kai kurių grupinių parodų pavadinimų atrodytų, kad nedrąsiai žvalgotės ir į senąjį aisčių (baltų) pasaulį?

Labai kryptingai ir giliai gal ir ne, bet kai kurių asociacijų kyla. Rengiau bendrą parodą su profesore Regina Sipavičiūte, su kuria teko daug metų kartu dirbti ir kuri labai gilinasi į baltų simboliką. Be to, mūsų akademijos leidykla yra išleidusi daug baltų kultūrai skirtų turiningų knygų, tarp jų pirmiausia minėtini prof. Adomo Butrimo, kryptingai tyrinėjančio baltų archeologiją ir kultūrą, darbai. O likimas ima ir nuveda menininkus dar kuo nors slėpiningu pasidomėti... Ir negali tam pasipriešinti, nes nuneša net ne srovė, o likimas.

Kiek Jūsų kūrybą veikė sąsajos su liaudies menu, su tradicine kultūra?

Kai mokiausi Dailės institute, mano specialybės disciplinos buvo „pastatytos" ant liaudies tekstilės ir apskritai liaudies kultūros studijų pamatų. Kai baigiau šią mokyklą, man, kaip menininkei, reikėjo ieškoti savojo kelio, bet net jei nubrauki visa tai, norėdama būti kitokia, tos mokyklos tiesos vis tiek lieka tavyje, – to net nebejauti, nes tai savaiminiai procesai. Pabaigiau mokslus ir maniau, kad užskleisiu tą lapą, nesitikėjau, kad galiu būti kaip J. Balčikonis, V. Daujotas, Ramutė Jasudytė, Danutė Kvietkevičiūtė, Zinaida Kalpokovaitė-Vogelienė, nes šie menininkai jau buvo pasiekę tam tikras savirealizacijos aukštumas. Aš norėjau būti kitokia. Ir tai yra baisi kiekvieno jauno menininko drama – nori būti kitoks, bet dar nevaldai tai įgalinančių raiškos instrumentų, dar net gerai nesuvoki, koks kitoks nori būti. Belieka apsikaustyti kantrybe ir dirbti. Mano pirmieji darbai buvo visiškas liaudies tradicijų studijų atmetimas. Tada daugiau dairiausi į modernųjį meną, į postmodernizmą, nes tai man atrodė įdomiau. Bet vėliau pamačiau, kad tarp tų, rodos, antipodinių sričių natūraliai mezgasi dialogas, nes niekur nuo savęs nepabėgsi. Kartais atrodo, kad jei mezgu ar audžiu iš kokių nors makaronų, tai yra šiuolaikiška ir modernu, tai tarsi instaliacijų jungtis su performansais, bet piešinį vis tiek paimu iš senoviško kilimėlio, kurį atsimenu iš savo prosenelės virtuvės. Taip ir atgimsta tos senosios tradicijos – kitoje aplinkoje, kita forma.

Šie metai buvo paskelbti Tautinio kostiumo metais, tą idėją įvairios institucijos, įstaigos, sambūriai įvairiomis formomis bando aktualizuoti. Ką Jūs apie tai galvojate?

Būtina įdiegti jaunimui meilę savo tradicijoms, taip pat ir tautiniam kostiumui, bet svarbu tai daryti ne prievartiniu būdu, ne raginimais ar lozungais, bet kryptinga edukacine veikla. Užsivilkti tautinį kostiumą ne todėl, kad kažkas liepia tai daryti, o iš vidinio poreikio ir įsitikinimo. Turime pavyzdžių iš kaimyninių šalių, tarkim, Norvegijos: ten ir vyresni žmonės, ir jaunimas noriai, ypač per valstybines šventes, dėvi tautinį kostiumą, taip išreiškiamas pasididžiavimas savo šalimi, dvasinis ryšys su protėviais. Beveik kiekviena norvegė yra įsigijusi nuosavą tautinį kostiumą, nes to iš tikrųjų norėjo.

Akivaizdu, kad mūsų visuomenėje tokios edukacijos stinga. Kur išeitis?

Šių metų pradžioje Seime vykusioje konferencijoje akcentavau, kad į nacionalinės mokyklos (kuri iš pradžių Meilės Lukšienės buvo kuriama kaip tautinė mokykla, o dabar vadinama tiesiog gera mokykla) koncepciją įeina beveik viskas: ir pilietiškumas, ir istorinė savimonė, ir tautiškumo apraiškos. Deja, dabar ji dar nėra pajėgi atlikti šio vaidmens, nors Švietimo ir mokslo ministerija yra priėmusi svarbių tai skatinančių normatyvinių aktų. Etninės kultūros kurso mokyklose nėra, manoma, kad tie dalykai turėtų būti integruoti į kitų disciplinų užsiėmimus – istorijos, lietuvių kalbos ir literatūros, dailės, technologijų pamokas. O tokiu atveju labai daug kas priklauso nuo mokytojo, – ar jis suinteresuotas, ar pasirengęs tai daryti savo pamokose. Manau, kad visose valstybės ir visuomenės grandyse turėtų būti žymiai atsakingiau ir rimčiau žiūrima į dabarties (ir ateities) iššūkius tautiškumui ir valstybiniam mąstymui.

A TULIP, AND AN ELEPHANT...

Textile artist, professor at the Vilnius Academy of Fine Arts, Eglė Ganda Bogdanienė shares her thoughts on the relationship between professional art and folk culture and the national costume. Having chosen to pursue textile studies at the then Vilnius Art Institute, she had the opportunity to acquaint herself with traditional textiles, ornaments, features of the traditional national costume, old folk art; she also learned how to weave. Through summer interships at villages in the various Lithuanian ethnographic regions, folk art and textile became second nature to her as she studied and drew old fabrics.
Having become a professional artist, E.G. Bogdanienė freely interprets traditional scenes, sometimes even ironically – this way they are reborn in new forms. On the other hand, becoming acquainted with global textile traditions revealed their versatility and the importance of our own cultural memory. Interviewed by Juozas Šorys.

DALIOS MATAITIENĖS KOSTIUMŲ PARODA LIETUVOS NACIONALINIAME MUZIEJUJE

Miglė LEBEDNYKAITĖ

Dailininkės scenografės D. Mataitienės kostiumų parodos „Mataičių teatras tautos istorijos ir kultūros keliuose“ ekspozicija LNM. 2017 m. Arūno Baltėno nuotrauka.

Lietuvos Respublikos Seimas, siekdamas pabrėžti tautinio kostiumo, kaip vieno iš tautos ir valstybės simbolių, svarbą, 2017 m. paskelbė Tautinio kostiumo metais. Šiuos metus Lietuvos muziejai pažymėjo ypatingomis parodomis[1]. Ekspozicijose buvo pristatyti XVIII a. pabaigos–XX a. pr. lietuvių tradiciniai drabužiai ir XX–XXI a. tautiniai kostiumai, juos papildė fotografijos, rankraštinė medžiaga ir profesionalių dailininkų kūryba. Visuomenei priminta tautinio kostiumo svarba, raida, diskutuota apie tautinio kostiumo kūrimo metodiką.

Lietuvos nacionalinis muziejus (toliau – LNM) 2017 m. birželio 8–lapkričio 19 d. surengė dailininkės scenografės Dalios Mataitienės tautinių kostiumų parodą „Mataičių teatras tautos istorijos ir kultūros keliuose“. Dar 1993 m. Lietuvos nacionaliniam muziejui perduoti 68 kostiumai. Iš jų parodai atrinkti kostiumai, sukurti pirmajai koncertinei programai (1971), spektakliams „Lietuvių gaidos“ (1982) ir „Apgiedokime Prūsijos žūtį“ (1989), geriausiai atspindi dailininkės požiūrį į liaudišką aprangą kaip tautinės tapatybės išraišką. Parodą papildė D. Mataitienės parengti kostiumų eskizai, spektaklių nuotraukos ir plakatai iš Teatro, muzikos ir kino muziejaus rinkinių.

D. Mataitienė scenos drabužių eskizus-projektus kūrė pasiremdama muziejuose sau-

1 LNM pristatė parodų ciklą „Tautinis kostiumas – graži ir nesenstanti mada“ bei „Lietuvių kostiumas senosiose nuotraukose“ Žemaičių muziejuje „Alka“ (2017-09-08–2017-11-08) ir Mažeikių muziejuje (2017-11-13–2018-01-06). 2017 m. LNM svetainės virtualią tautinio kostiumo parodą parengė Danutė Aleknienė ir M. Lebednykaitė. Tautinio kostiumo metams Lietuvos dailės muziejus surengė parodą „Lietuvių tradiciniai ir tautiniai drabužiai: tekstilė, grafika, tapyba“ (2017-05-11–2017-11-05), numatoma išleisti jos katalogą. Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus parengė parodą „Tuojau fotografuoju...“, skirtą 120-osioms fotografo Balio Buračo (1897–1972) gimimo metinėms (2017-08-17–2017-09-17). Prie parodos išleistas atvirukų rinkinys „Balys Buračas: žmonės su tautiniais drabužiais“ (2017).

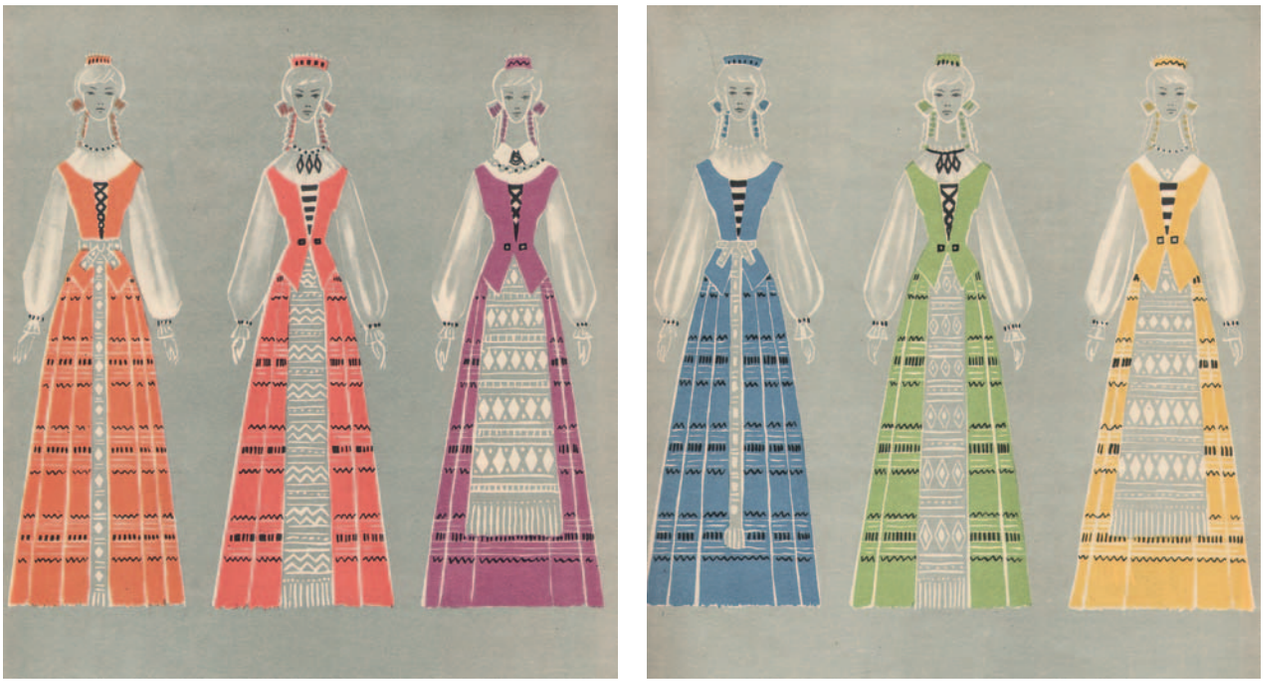
gomais autentiškais liaudies drabužių pavyzdžiais, istoriniais, etnografiniais ir ikonografiniais šaltiniais, pačios užrašytais amžininkų prisiminimais ir surinktomis nuotraukomis. Juose atsispindėjo atskirų laikotarpių, įvairių etnografinių sričių audinių raštai, vyraujančių spalvų deriniai, sukirpimas, puošybos detalės (Mataičių teatras 2017a). 1971 m. parengtai dviejų dalių koncertinei programai „Instrumentinės, šokamos, dainuojamos sutartinės“ ir „XIX amžiaus pabaigos–XX amžiaus pradžios Lietuvos etnografinių sričių (Aukštaitijos, Dzūkijos, Žemaitijos, Klaipėdos krašto) dainos, šokiai, instrumentinė muzika“ bei 1982 m. spektakliui „Lietuvių gaidos“, kuris rėmėsi tautosakos rinkėjo Adolfo Sabaliausko 1916 m. sudarytu rinkiniu „Lietuvių dainų ir giesmių gaidos“, buvo sukurti šio laikotarpio šventiniai lietuvių valstiečių drabužiai, kurių siluetas, būdingi raštai ir spalvų deriniai sustiprino ir paryškino sceninį, teatrinį vyksmo pobūdį.

1989 m. gedulo mišiose karžygiams atminti „Apgiedokime Prūsijos žūtį“ aktoriai skaitė ištraukas iš Petro Dusburgiečio „Prūsijos žemės kronikos“ ir giedojo Mažojoje Lietuvoje užrašytas laidotuvių giesmes. Jiems buvo sukurti saviti lietuvininkų drabužiai, remtasi XVII–XIX a. rašytiniais ir ikonografiniais šaltiniais – Teodoro Lepnerio, Mato Pretorijaus, Johano Arnoldo Brando, Frydricho Samuelio Boko, Eduardo Gizevijaus, Liudviko Rėzos tekstais ir iliustracijomis. Akį traukia liuteronams būdingos tamsios kostiumų spalvos, išskirtinė lietuvininkų dėvėsena, marginė, senovinė nuotakos puošmena – aukštas fetro ar aksomo kykas.

Kaip XX a. 7–9 dešimtmečio dailininkės kūryba įtakojo lietuvių tautinio kostiumo istorijos raidą? Kuo ypatinga dailininkės D. Mataitienės kostiumų meninė raiška? D. Mataitienė kūrė tuo laiku, kai tautinio kostiumo sampratą formavo profesionalių dailininkų scenai pritaikyti stilizuoti tautiniai kostiumai, masiškai gaminti „Dailės“ kombinate. Jie buvo siuvami iš fabrikinių audinių, o jų formas, spalvas, didesnes puošybos detales, komplektų sudėtį ir daugelį kitų bruožų diktavo

Pirmųjų Lietuvių folkloro teatro koncertų Liaudies buities muziejuje dalyviai. Trečioje eilėje viduryje sėdi muziejaus direktorius Vytautas Stanikūnas (g. 1924 m.), greta jo – dailininkė Dalia Mataitienė (g. 1936 m.) ir kolektyvo įkūrėjas, vadovas Povilas Mataitis (g. 1933 m.). Rumšiškės. 1974 m. Ježio Karpovičiaus nuotrauka.

Kostiumų modelių pavyzdžiai 1965 m. respublikinei dainų šventei. Dailininkas Vytautas Palaima. (Dainų šventei 1964: il. 35–40).

respublikinių dainų švenčių Šokių dienų ir valstybinio dainų ir šokių ansamblio „Lietuva“[2] meno vadovai, vyriausieji baletmeisteriai ir scenarijų autoriai. Kostiumai buvo kuriami kiekvienai naujai ansamblio „Lietuva“ programai – jie turėjo būti pavyzdžiu kitiems ansambliams ir tautinių šokių grupėms (Jurkuvienė 2007: 49). Daugumą šių drabužių dažniausiai projektuodavo nuolat „Dailės“ kombinate dirbantys arba užsakovų pakviesti dailininkai, pavyzdžiui, ankstyvuoju laikotarpiu dailininkas, tapytojas ir scenografas Vytautas Palaima. Jis gana laisvai interpretavo istorinę medžiagą, kostiumų projektams buvo parenkama vyraujanti spalva, todėl atskiros aprangos dalys skyrėsi tik tonais ir raštais. Būtent V. Palaima sukūrė kanonizuotą vyrų šokėjų kostiumą, „susidedantį iš ilgesnės, kartais juosta perjuostos liemenės, marškinių, ilgų kelnių su megztomis, ant viršaus užtrauktomis kojinėmis, tautinės juostelės – kaklaraiščio ir šiaudinės skrybėlės“ (Jurkuvienė 2007: 49). Jis parengė 1955 m. respublikinės dainų šventės dalyvių – ir dainininkų, ir šokėjų – kostiumų eskizus, kurie buvo penkių spalvų: raudoni, mėlyni, žali, geltoni ir balti. Audinius, pritaikytus masinei gamybai, suprojektavo dailininkas Juozas Balčikonis. Šiais kostiumų projektais buvo iliustruotas etnografės Mikalinos Glemžaitės 1955 m. parengtas leidinys „Lietuvių tautiniai drabužiai“ (Glemžaitė 1955). Vis dėlto šis sumanymas nebuvo iki galo realizuotas. Pasak J. Balčikonio, „kai kurių audinių raštų fabrikai techniškai negalėjo išausti, todėl nutarta gaminti šilkinius audinius su spausdintais raštais. Vieni audiniai buvo medvilniniai bei štapeliniai, kiti šilkiniai. Taigi audinių liaudiškumas buvo išlaikytas tik sąlygiškai. Kostiumų siuvimas nebuvo centralizuotas. Į parduotuves jie būdavo pristatomi neorganizuotai, paskirstyti ne pagal kostiumų komplektus: kai kurie dzūkiški audiniai pateko į Žemaitijos parduotuves ir atvirkščiai; vieni šventės dalyviai gavo medžiagos tik liemenėms, bet jos negavo sijonams, kiti – priešingai. Taip iš liemenėms skirtos medžiagos pasisiuvo ir liemenes, ir sijonus, o prijuostes, kokias gavo, tokias ir prisijuosė. Žodžiu, kostiumų medžiagos ir detalės buvo sumaišytos tiek regioniniu, tiek spalviniu, tiek paskirties atžvilgiu. Tik labai maža dalis kostiumų buvo pasiūti pagal nurodytus eskizus“ (Balčikonis 1989: 138–139). 1960 m. dainų šventės kostiumų projektavimas ir gaminimas buvo organizuotas jau geriau. Šventės dalyviams pasisiūti kostiumus turėjo padėti ta proga išleisti lankstinukai su V. Palaimos kostiumų projektais ir J. Balčikonio audinių piešiniais (Palaima, Balčikonis 1960). O 1965 m. Respublikinės dainų šventės antrojoje, iškilmingoje šokių programos dalyje šokėjos vilkėjo pagal V. Palaimos projektus pasiūtus vieno modelio, šešių spektro spalvų (raudonos, geltonos, mėlynos, oranžinės, violetinės ir žalios) stilizuotus kostiumus (Dainų šventei 1964).

2 Valstybinis dainų ir šokių ansamblis pradėtas organizuoti 1940 m., o „Lietuva“ ansamblis pavadintas tik 1965 m.

Vis dėlto šios stilistikos tautiniai kostiumai, pasak J. Balčikonio, sulaukė kritikos dėl išryškėjusios tradicinių šventinių liaudies kostiumų niveliacijos, stilizacijos, spalvinio banalumo, etnografinių sričių vientisumo nebuvimo, nedarnios ornamentikos (pavyzdžiui, prijuostėms dažnai buvo naudojami rankšluosčių ar lovatiesių raštai) (Balčikonis 1989: 139).

Menotyrininkė Teresė Jurkuvienė pastebėjo, kad dailininkai tekstilininkas J. Balčikonis ir jo žmona scenografė Regina Songailaitė-Balčikonienė suprojektavo „nemažai kostiumų įvairiems kolektyvams, dažnai įeinantiems į geriausiųjų skaičių“ (Jurkuvienė 2007: 54). Balčikoniai liaudies kostiumus interpretavo laisvai, taikydami juos prie bendro spektaklio stiliaus. Nors dailininkai nesiekė, kad scenos drabužiai maksimaliai priartėtų prie liaudies drabužių kopijų, tačiau jų sukurti projektai šiek tiek dvelkė autentiškumu. Vienas ryškesnių dailininkų Balčikonių darbų – kostiumų projektai ansamblio „Lietuva“ programai „Šventiniai vakarai“ (1968). Pasak T. Jurkuvienės, „septintojo dešimtmečio pabaigoje pasaulyje augo susidomėjimas autentiškomis folkloro formomis, ir, matyt, kažkiek tos krypties naujovių buvo ruošiamasi įsileisti į „Lietuvos“ naująją programą (pavyzdžiui, parodyti regionų skirtumus, kalbėti tarmiškai ir pan.). Projektuodami „Šventinių vakarų“ kostiumus, dailininkai iš tiesų nuosekliau rėmėsi istorine medžiaga, ne tik palyginti negausia literatūra, bet ir savo pačių sukaupta informacija ekspedicijose bei muziejų fonduose, patirtimi, įgyta leidžiant J. Balčikonio knygą „Audinių raštai“ (1961). Vyrų kostiumai jau buvo su sermėgomis, švarkais, skrybėlėmis ir auliniais batais, moterų – su kykais, skaromis. (Eskizus ir pagamintus drabužius peržiūrėjo ir dailininkams talkinusios etnografės Marija Mastonytė, Angelė Vyšniauskaitė)“ (Jurkuvienė 2007: 51).

Dailininkai Balčikoniai buvo pakviesti parengti kostiumų projektus ir 1970 m. respublikinės dainų šventės Šokių dienai. J. Balčikonis prisimena:

> Projektuodami šokėjų kostiumus, jie bendradarbiavo su vyriausiuoju baletmeisteriu ir scenarijaus autoriumi Juozu Lingiu. Scenarijus buvo sugalvotas toks, kad būtų galima plačiau panaudoti pagrindinių etnografinių sričių kostiumų siluetus ir spalvinę gamą. Kostiumai buvo paįvairinti būdingomis detalėmis. Moterų kostiumai buvo skirtingų siluetų, atitinkančių atskiras etnografines sritis. Panaudotos ir skarelės, skaros, padedančios išryškinti šokio plastiką. Vyrai, be liemenių, dar vilkėjo ir švarkus bei sermėgas, o galvas dengė skrybėlėmis. Medžiagos išaustos fabrikuose iš vilnos, lino, medvilnės. Kostiumai siūdinti centralizuotai fabrikuose. Pirmą kartą jie buvo pilnai sukomplektuoti ir išskirstyti reikiamiems kolektyvams, atsižvelgiant į choreografinį šventės piešinį. <...> Pagyvenusių žmonių šokių kolektyvams dar teko apsirengti savais senesniais kostiumais. Be to, jiems buvo išleistas specialus leidinys (Songailaitė-Balčikonienė, Balčikonis 1970 – M. L.), kuriame nurodyta, kaip pasisiūdinti kostiumus iš esamų parduotuvėse medžiagų, teikiamos dailininkų konsultacijos. Reikia pripažinti, kad daugelis šių kolektyvų apsirengė savitais, originaliais kostiumais. (Balčikonis 1989: 140)

Balčikoniai taip pat sukūrė kostiumų projektus 1980 m. respublikinės dainų šventės tautinių šokių grupei ir finaliniam šokiui (Dainų šventės kostiumai 1980).

Šiame kontekste Dalia Mataitienė buvo pirmoji profesionali dailininkė, kuri be specialių perdirbimų ir stilizacijų į teatro sceną perkėlė XVII–XX a. pradžios autentiškus liaudies drabužius. Tai buvo visiškai naujas reiškinys scenoje. Tiesa, anot dailėtyrininkės T. Jurkuvienės, „masyvūs, iš gausių kaimo išeiginės aprangos dalių sudaryti komplektai, menkai tepaveikė stilizuoto folkloro žanrų aprangą, bet stipriai įtakojo tuo laiku dar tik pradedantį įsisiūbuoti autentiško folkloro grupių sąjūdį“ (Jurkuvienė 2007: 54). Lietuvių folkloro teatro spektakliai sovietmečiu laikyti tautinio savitumo raiškos forma ir savimonės versme.

Lietuvių folkloro teatro pradžia galima laikyti 1967 m., kai Valstybiniame jaunimo teatre režisierius Povilas Mataitis su aktorėmis pradėjo repetuoti liaudies dainas, sutartines. Pirmą kartą naujasis kolektyvas – Valstybinio jaunimo teatro etnografinis ansamblis – viešai pasirodė 1968 m. balandžio 13 d. Lietuvos valstybinės konservatorijos (dabar – Lietuvos muzikos ir teatro akademija) Didžiojoje salėje. Koncerte „Instrumentinės, šokamos, dainuojamos sutartinės“ klausytojus ypač sužavėjo sodriais balsais giedamos, iškilmingais judesiais šokamos sutartinės. Jaunų profesionalių atlikėjų – aktorių ir muzikantų – atliekamos unikalios lietuviškos sutartinės į vientisą sinkretinį vyksmą jungė dainavimą, grojimą ir šokį. Skambėjo sutartinės „Kas tar teka per dvarelį“, „Ošai pati martela“, „Išjojo jojo, sėdauto“, „Katinėli, oi dagu“, skudučiuotos sutartinės „Skurdutė“, „Šešios“, Tutu tutu tutis“, šokiu palydėtos „Linėli, linėli“, „Paminrodyk, oželi“ (Nakienė 2013: 22).

Aukštaitės moters tautinio kostiumo eskizas-projektas. Apie 1968–1970 m. Dailininkė D. Mataitienė. (Mataičių teatras 2017: 37).

Aukštaitės moters tautinis kostiumas iš 1971 m. koncertinės programos. Vilkėjo Regina Kazlauskaitė. LNM rinkinys. 2017 m. A. Baltėno nuotrauka.

1971 m. sausio 11 d. Lietuvos valstybinės filharmonijos Didžiojoje salėje įvyko jau dviejų dalių koncertinės programos premjera. 1971 m. Mataičių teatras surengė 21 koncertą Lietuvoje ir užsienyje, koncertą Piotro Čaikovskio salėje Maskvoje atidarant Tarptautinį muzikos tarybos XIV generalinės asamblėjos VII kongresą ir į Vilnių sugrįžo jau pripažinti ir įvertinti (Mataičių teatras 2017: 12, 13). 1974 m. kolektyvo nariai tapo Lietuvos liaudies buities muziejaus Rumšiškėse Liaudies muzikos teatro trupe, kuri tais pačiais metais išvyko į gastroles – Kaustineno folkloro festivalį Suomijoje, kur sukėlė didžiulį susidomėjimą. 1978 m. Rumšiškėse buvo baigti klojimo, primenančio XIX a. pabaigos–XX a. pradžios lietuvių tautinio atgimimo metu rengtų vaidinimų aplinką, pritaikymo teatro reikmėms darbai, įvyko spektaklio „Scenos vaizdeliai“ premjera. 1982 m. buvo sukurtas spektaklis „Lietuvių gaidos“. Nuo 1987 m. kolektyvas buvo vadinamas Lietuvių folkloro teatru arba tiesiog Mataičių teatru. 1989 m. įvyko spektaklio „Apgiedokime Prūsijos žūtį“ premjera. Intensyvus teatro kūrybinis gyvenimas truko daugiau nei dvidešimtmetį (1968–1999) ir dar šiek tiek ilgiau. Už lietuvių folkloro gelmių atskleidimą Lietuvai ir pasauliui, už liaudies tradicijų bei šiuolaikinės scenografijos darną Mataičiai 2010 m. buvo įvertinti Lietuvos nacionaline kultūros ir meno premija.

D. Mataitienės pažintis su autentiškais muziejų fonduose saugomais lietuvių liaudies drabužių pavyzdžiais prasidėjo dar 1962 m., kai dailininkė buvo pakviesta sukurti kostiumus „Lietuvos“ ansamblio programai „Amžių vėjai“ (1964). D. Mataitienė prie šio projekto dirbo net kelerius metus, tačiau tuo metu kurdama kostiumus mažai pasirėmė išstudijuotu paveldu. Dailininkės tuometinio modernizmo dvasia sukurti „Amžių vėjų“ kostiumai buvo drąsiai geometrizuoti ir dekoruoti ne tiek įprastu audimu, kiek gausiomis aplikacijomis. Itin nutolę tiek nuo autentiškų lietuvių liaudies drabužių formų, tiek ir nuo įprastų stilizuotų dainų ir šokių ansamblių kostiumų, jie daug ką nustebino ir sukėlė diskusijų bangą. Anot

D. Mataitienės, buvo siekta interpretuoti spektaklį kaip operą, „kurioje viskas turi būti sujungta į vaizdo, garso, judesio vienovę“ (Jurkuvienė 2007: 52). Būtent „Amžių vėjų“ programa tapo naujos, šiuolaikiškesnės „Lietuvos“ ansamblio meninės krypties pradžia. Greitai dailininkė pasuko visai kita kryptimi – „vis dar traukė ir žavėjo sukaupta gausi medžiaga apie liaudies drabužius“ (Jurkuvienė 2007: 52).

Jos kūrybiniai užmojai buvo glaudžiai susiję su Lietuvių folkloro teatru, kuris XX a. antroje pusėje gaivino istorinę atmintį, skatino vertinti ir branginti tautinę kultūrą, tradicijas. Teatro įkūrėjas, vadovas, kompozicijų autorius, programų ir spektaklių režisierius buvo P. Mataitis, o scenografijos ir kostiumų dailininkė – D. Mataitienė. Didelės reikšmės spektaklių įtaigai turėjo ne tik kalba ar vaidyba, bet ir scenografija, aktorių ir dainininkų bei muzikantų drabužiai. Didžiulį dėmesį dailininkė skyrė kostiumams: „Jie buvo kuriami konkretiems aktoriams, žinant jų išvaizdą ir numatant vaidmenis. Kiekvienas kostiumas buvo komplektuojamas tarsi aukštosios mados kūrinys – audžiamas ir siuvinėjamas rankomis, siuvamas iš natūralių medžiagų, naudojant senovines technikas. Aktoriams išėjus į sceną pamažu atsiskleisdavo visas kruopščiai suderintų spalvų bei ornamentų grožis“ (Nakienė 2005: 171). Mataičių teatro repertuaras buvo grindžiamas tautosakos, etnografijos, mitologijos, istorijos, ikonografijos šaltiniais. Spektakliuose žiūrovai girdėjo autentišką instrumentinę muziką, lietuvių liaudies dainų melodijas, sutartines, giesmes, matė liaudiškus šokius (Mataičių teatras 2017a).

Aldona Žemaitytė knygos „Mataičių teatras“ pratarmėje rašė:

> Povilas Mataitis muziejų archyvuose ir ekspedicijose rinko ir studijavo tautosakinę bei etnografinę medžiagą apie XIX a. pabaigos–XX a. pradžios Aukštaitijos, Žemaitijos, Mažosios Lietuvos liaudies kultūrą, iš savo studijų kruopščiai parengė būsimų spektaklių repertuarą. D. Mataitienė gilinosi į šių regionų ano laiko žmonių buitį, papročius, elgseną, apran-

Sutartinių giedotojos. Aukštaičių tautiniai kostiumai iš 1971 m. koncertinės programos. (Mataičių teatras 2017: 46)

> gą ir jų dvasinio pasaulio tradicijas. Ji atkūrė spektaklių dalyvių (aktorių) tipažus per subtiliai pajaustas to meto tradicijas su tokiu kostiumų autentiškumu, kad žiūrovams tiesiog užgniaužda kvapą iš susižavėjimo ir nuostabos. Tuo pačiu metu ji drauge su Mataičių idėjos rėmėju, tada Liaudies buities muziejaus direktoriumi Vytautu Stanikūnu ėmėsi milžiniško darbo – įrengti Rumšiškėse klojimą (pirmiausia reikėjo jį pastatyti), kuriame vyktų spektakliai, primenantys XIX a. pabaigos–XX a. pradžios teatro vaidinimus. (Mataičių teatras 2017: 10)

1967–1968 m. Mataitienė tęsė įvairiapuses istoriografijos, ikonografijos ir etnografijos studijas ir koncertinei programai rengė pirmuosius kostiumų projektus. Apie kūrybinio kelio pradžią Mataitienė kalbėjo: „Kiekvieno rimto darbo pagrindas yra idėja, aiškiai apibrėžta, kompromisų nepripažįstanti idėja, kuri tampa gyvenimo tikslu. Pagarba tautos istorijai, nuostatos dėl etnografijos, folkloro autentikos grožio ir vertės buvo tie svertai, kurie vėrė perspektyvas naujam žvilgsniui ir keliui į tautos lobius. Ilgos įvairiapusės studijos atvėrė neįtikėtinai gražų pasaulį. Amžių tėkmės nugludinta originali valstietiškoji kultūra spindėjo kaip nepaprastas turtas. O kas toliau? Nagi – idėjos įgyvendinimas. Kiekvieno kūrybinio darbo atraminiai taškai – turinys ir forma, sudarantys nedalomą visumą, yra būtini. Tuo labiau scenos mene“ (Mataičių teatras 2017: 47). Pasak dailininkės, „dainos, giesmės, tekstai buvo kupini naivaus nuoširdumo ir grožio“, o jos pagrindinis darbas buvo „šį paveikslą perteikti savomis priemonėmis“. Drabužius scenai ji kūrė „ne šiaip sau apsirengti“, bet siekė „atspindint laikmetį kurti spalvingus paveikslus. Dailininkė puikiai pažinojo aktorius ir kostiumus kūrė kiekvienam pagal jų individualias savybes, ne tik pagal vaidmenį. Daliai Mataitienei buvo svarbi kiekviena detalė: „Mūsų teatro scenoje niekas negalėjo išeiti į sceną kaip pakliuvo. Artistai jautė ir vertino to, ką aš jiems daviau, svarbą ir discipliną“ (Mataičių teatras 2017: 59). Parodų rūmuose Vilniuje 1969 m. vasario mėnesį vykusioje konferencijoje „Tradicijos ir dabartis lietuvių tautiniuose drabužiuose“ lietuvių tautiniai drabužiai pirmą kartą susilaukė tokio nuoseklaus ir turiningo aptarimo. Pabrėžta tautinių drabužių specifinė paskirtis – scena ir masiniai renginiai: „Pirmiausia, su jais yra susiję liaudies ansambliai ir kiti meno saviveiklos kolektyvai; tautinis drabužis yra būtina dainų švenčių, festivalių ir įvairių kitų švenčių dalis“ (Ozolas 1969: 41). Konferencijoje susidūrė kelios nuomonės apie tautinio kostiumo interpretaciją: „Vienu atveju

Ansamblis „Lietuva“. Programos „Amžių vėjai“ (1964) kostiumų projektų dailininkė D. Mataitienė.
Nuotrauka iš D. Mataitienės asmeninio archyvo.

Žemaitės moters tautinio kostiumo eskizas-projektas. 1970 m. Dailininkė D. Mataitienė. Saugoma LTMKM.

Žemaitės moters tautinis kostiumas iš 1971 m. koncertinės programos. LNM rinkinys. 2017 m. A. Baltėno nuotrauka.

kūrybinis palikimas (liaudies menas) suprantamas kaip medžiaga individualiajai kūrybai. Kitu – jis yra absoliuti vertybė, o individualios menininko pastangos suprantamos kaip priemonė, įgalinanti tą vertybę padaryti prieinamą klausytojui ir žiūrovui. Todėl ir senąjį tautinį drabužį ir galima, ir reikia suprasti kaip savarankišką vertybę. Tik tuo būdu mes pajėgsime atstatyti jo istorines formas, kurių pagrindu galėsime sukurti apibendrinantį modelį, tampantį išeities tašku jo individualiam traktavimui“ (Ozolas 1969: 44). Taigi konferencijoje vykusi diskusija apie „drabužius, paremtus etnografiniu tikslumu, kurie reikalingi autentiškam repertuarui ir gali būti alternatyva šiuolaikinei tautinio kostiumo kūrybai <...> padėjo pagrindus lietuviško tautinio kostiumo, kaip tikslios liaudies drabužių kopijos, interpretacijai. 1969 m. vienintelis tokios aprangos pavyzdys buvo Dalios Mataitienės kuriami kostiumai dar tik gimstančiam Folkloro teatrui“ (Jurkuvienė 2017: 47). Jurkuvienės teigimu, „Dalia Mataitienė į lietuvių tautinio kostiumo istoriją įėjo ir kaip viena pirmųjų dailininkių, kūrusių kostiumus – liaudies drabužių kopijas, tapusias klasikiniu pavyzdžiu ne vienam folkloro grupės vadovui, ir kaip dailininkė, sukūrusi radikaliausiai stilizuotus kostiumus 1964 metų „Lietuvos“ ansamblio programai „Amžių vėjai“. (Galima ginčytis, ar jie iš viso dar vadintini tautiniais). Todėl 1969 m. vykusioje konferencijoje „Tradicijos ir šiuolaikiškumas lietuvių tautiniame kostiume“[3], kurioje buvo aptarta lietuvių tautinio kostiumo raida, dviejų priešingų koncepcijų šalininkai tą pačią autorę iš karto galėjo ir girti, ir peikti“ (Jurkuvienė 2003: 52).

D. Mataitienės žodžiais, jie abu su P. Mataičiu nuosekliai studijavo ir folklorą, ir liaudies meną:

3 „Svarbiausias to laiko įvykis buvo 1969 m. vasario 17–18 d. Vilniuje surengta konferencija „Tradicijos ir dabartis lietuvių tautiniuose drabužiuose“ (rengėjai – LTSR Kultūros ministerija, LTSR Mokslų akademija, Liaudies meno rūmai ir Dailininkų sąjunga)“ (Jurkuvienė 2007: 44).

Žemaičių tautiniai kostiumai iš 1971 m. koncertinės programos. Nuotraukoje: Regina Putnaitė, Zenonas Žemaitis, Juozas Miseliūnas, R. Kazlauskaitė. 1976 m. Vlado Uznevičiaus nuotrauka.

> <...> Man, aišku, nepakako vien Istorijos ir etnografijos muziejaus Vilniuje fondų, kurie tuo metu buvo išblaškyti po kelis miesto kampelius. Važinėjau, kiek galėdama aprėpti, po įvairius Lietuvos miestų ir miestelių kraštotyros muziejus (tuo metu gal ir ne taip jie buvo vadinami), susipažinau su turtinga Kauno M. K. Čiurlionio muziejaus kolekcija. (Mataičių teatras 2017: 47)

D. Mataitienė „dėl akiračio praplėtimo ir aiškesnio užduoties suvokimo“ išstudijavo ne tik Lietuvos muziejų fondus, bet peržiūrėjo ir kaimyninių šalių muziejų rinkinius: Lydos, Gardino, Peterburgo, Rygos, Talino ir Lenkijos lietuviškojo pakraščio – Seinų, Baltstogės. O kiek įdomybių, pasak D. Mataitienės, besidomėdama kostiumo istorija ji atrado bibliotekų retų spaudinių skyriuose:

> Tai, ką suradau, surašyta jau senaisiais laikais, tik po daugelio metų pasirodė viena kita publikacija sovietinėje spaudoje. <... > Muziejuose buvo tik saugyklos, kuriose surinktos ir saugomos drabužių detalės, bet nė vieno kostiumo komplekto. Taigi prieš akis – ne tik etnografinės medžiagos kruopščios studijos, bet ir medžiagos apibendrinimas. O jau tik tada – projektų ruošimas ir įgyvendinimas. Niekada nepamiršiu, kad didelė parama man buvo ir pokalbiai su kaimo žmonėmis, pažintis su jų išsaugotų drabužių detalėmis ir vertingomis nuotraukomis. (Mataičių teatras 2017: 48)

P. Mataitis prisimena, kad „1969 m. Kultūros ministerija informavo, kad kostiumų gamybai bei muzikos instrumentams įsigyti ministerija skiria dešimt tūkstančių rublių, kurie po Naujųjų metų būsią pervesti į Valstybinę filharmoniją, ir per ją galėsime imtis darbų. Taigi, visus 1970 m. vyko mano surinktos XIX a. pabaigos–XX a. pradžios Lietuvos etnografinių regionų (Aukštaitijos, Žemaitijos, Klaipėdos krašto) dainų, šokių, muzikos programos repeticijos, Dalios Mataitienės išstudijuotų ir parengtų kostiumų gamyba“ (Mataičių teatras 2017: 12). D. Mataitienė projektams įgyvendinti subūrė rankinėmis staklėmis audžiančias geras audėjas. Jas padėjo surasti ir sukvietė iš visos Lietuvos vieno Liaudies meno draugijos suvažiavimo proga muziejininkas Pranas Gudynas. D. Mataitienė prisiminė, kad tuomet ji audėjoms suorganizavo ekskursiją

po Istorijos ir etnografijos muziejaus (nuo 1992 m. – Lietuvos nacionalinis muziejus) fondus, kur audėjos galėjo iš arčiau pamatyti tikruosius kaimo audinius, pajausti tvirtą audimo būdą:

> Audėjų netrūko, bet jos audė iš minkštų, švelnių siūlų, kurie visai netiko mano sumanymui. Man reikėjo tikro kaimiško audinio faktūros, tikrų kaimiškų siūlų. Pulkelis audėjų apsiėmė pagal mano duotą pavyzdį išausti po vieną sijoną. Toli gražu ne visoms pavyko. Pasisekė toms, kurios gyveno Vilniuje ar arčiau jo ir kartu su manimi ne vieną kartą galėjo užsukti į muziejų. Pamažu susiformavo visas būrys mano pagalbininkių: Gudonytė, Zaronskienė, Kriukelienė, Ptakauskienė, Aleliūnienė, Kudabienė, Domijonaitienė, Blaževičiūtė, Racevičienė, Bistrickienė, Jurėnienė, Barkauskienė, Buizinienė... Čia vardiju viso kūrybos laikotarpio nuolatines bendradarbes ir bijau, kad gal kurią nors būsiu pamiršusi. (Mataičių teatras 2017: 48)

D. Mataitienė pasakojo, kad ir ji talkino audėjoms tautodailininkėms – pati namų sąlygomis dažė siūlus, o tikro milo audinių ieškojo ir dar rado kaimuose“[4]. Pasak dailininkės:

> <...> Kai buvo išausti pagrindiniai audiniai, suieškotos įvairios medžiagos medžiagėlės, mezginiai mezginėliai, tuzinai reikalingų sagų ir t. t.[5], teko suieškoti siuvėjus. Kiek prisimenu, pirmuosius kostiumus sutartinių giedotojoms siuvo Filharmonijos siuvėjai. Kitus siuvėjus dar reikėjo susirasti. Mano laimei, tais laikais buvo tokia uždara eksperimentinė siuvykla, kurioje dirbo aukštos klasės meistrai pagal individualius užsakymus – gal parodoms, o gal išskirtiniams asmenims. Neatmenu, kaip susipažinau su siuvyklos direktoriumi ir kokiais keliais įsiprašiau. Siuvėjams tai buvo gana sunkus uždavinys, bet susidraugavau su jais ir jie mielai siuvo. Čia jau buvo ne tik moteriški, bet ir vyrų kostiumai. Reikia tik įsivaizduoti – kiekvienas drabužis skirtingas, sudėtingo kirpimo, su aibe įvairiausios apdailos, kaspinų, sagučių, mezginėlių... Vos ne visą dieną būdavau kartu su jais, siuvome kiekvieną siūlę aptardami, todėl išėjo puikiai, ir aš buvau devintame danguje iš džiaugsmo, kai jau ėmė ryškėti rezultatai. (Mataičių teatras 2017: 51)

Reikiamus drabužius galinčioms sukirpti ir pasiūti siuvėjoms, siuvinėtojoms talkino ir teatro artistės, kurios pačios siuvinėjosi marškinius, nuometus, mezgėsi nėrinius: „Nepamiršiu mūsų pirmųjų sutartinių giesmininkių – aktorių Nijolės Gelžinytės, Reginos Kazlauskaitės, Idalijos Krikščionaitytės, Vandos Marčinskaitės, Apolonijos Matkevičiūtės, Birutės Didžgalvytės, kurios ėmėsi siuvinėti bliuzelių apykaklėles ir rankogalius, o Regina Kazlauskaitė net nuometą sau papuošė, kai jai daviau piešinį ir pasiūliau išsisiuvinėti savo pačios inicialus. Kadangi joms pirmosioms buvo labai reikalingi kostiumai, tad nepagailėjo nei laiko, nei pastangų pasipuošti“ (Mataičių teatras 2017: 51).

1968–1970 m. D. Mataitienė realizavo pirmuosius kostiumų projektus minėtajai dviejų dalių koncertinei programai, kurios premjera įvyko 1971 m. sausio 11 d. Lietuvos valstybinės filharmonijos Didžiojoje salėje. Dailininkė prisiminė: „Po dviejų atkaklaus darbo metų pagaliau turėjome kostiumus“ (Mataičių teatras 2017: 51).

Pirmojoje koncerto programos dalyje skambėjo instrumentinės, šokamos, dainuojamos sutartinės (papildyta pirmą kartą 1968 m. rodyta programa), antrojoje – ir XIX a. pabaigos–XX a. pradžios folkloras: aukštaičių, dzūkų, žemaičių, lietuvininkų dainos, šokiai, instrumentinė muzika, tarmiškai porinami pasakojimai iš įvairių Lietuvos vietovių. Aktoriai vilkėjo etninėms grupėms būdingus individualius drabužius. Vizualiai išsiskyrė aukštaičių sutartinių giedotojų apranga – balti marškiniai ir lininės prijuostės, ryšėta nuometu, vienu seniausių ištekėjusių moterų galvos apdangalu.

D. Mataitienė prisiminė, kad premjera sukėlė didelį susidomėjimą:

> Dainininkes aprengėme aukštaitiškais apdarais. Pasirėdę trijų rauktų sijonų eilute, lininėmis dvipalėmis prijuostėmis, išsiuvinėję baltos drobulės marškinius, su raštuotomis lininėmis kojinėmis, naginėlėmis, riešinėmis, tikro milo sermėgomis, galvas ryšėdamos sniego baltumo nuometais – kaip gulbės plaukėme į sceną, šokiruodamos ne vieną istorinių šaltinių nestudijavusį žiūrovą. Tikro liaudiško silueto, tikrų spalvų ir raštų apdarais, mūsų moterys „kaip kupetos“ daug kam atrodė dyvų dyvai. <...> Publikos audringų plojimų taip pat netrūko.

4 Pokalbis su D. Mataitiene jos dirbtuvėje Arklių g. Vilniuje. 2017 m. rugpjūčio 24 d. Užrašė M. Lebednykaitė. Iš autorės asmeninio archyvo.

5 Pasak Mataitienės, „šiandieniniam jaunam žmogui gali būti visai neįtikima, jei papasakosi apie sovietmečiu buvusias pustuštes parduotuves. Reikėjo atkakliai ieškoti man reikalingų daiktų. Dešimtis kartų apeidavau visas komiso parduotuves (taip vadinosi panešiotų drabužių krautuvės), turgus (tuo metu į Vilnių dažnai užsukdavo lenkai, pardavinėdami įvairius apdailos niekučius, o ir šiaip daug ką, nes Lenkijoje vis dėlto visko buvo daugiau)“ (Mataičių teatras 2017: 51).

> Bet buvo ir abejojančių ar nustebusių. Vien nuometas, kuriuo pirmą kartą pasipuošėme scenoje, kai kam kėlė pasipiktinimą: esą kaip galima subjauroti tokias gražias moteris (tai vieno kolegos man išsakytas priekaištas). O nuometas originalumu prilygsta sutartinėms. Tai ypač vertingas istorinis paveldas, bylojantis apie tautos istorijos gelmę... (Mataičių teatras 2017: 25, 52).

Dar 1971 m. etnografė Angelė Vyšniauskaitė Lietuvių folkloro teatro spektaklius vadino gyvu muziejumi scenoje, o spektaklio recenzijoje rašė:

> Scenoje matome pagrindinių Lietuvos etnografinių sričių – Rytų Aukštaitijos, Dzūkijos, Žemaitijos ir Pamario atstovus būdingais atitinkamo laikotarpio drabužiais. Be įprastų, vadinamojo tradicinio lietuvių liaudies kostiumo dalių – languotų ir dryžuotų keturpalių rauktų sijonų, dvipalių prijuosčių, drobinių marškinių, liemenių, sermėgėlių ir nuometų, dailininkė Dalia Mataitienė išvedė į sceną daug tokių autentiškų liaudiškojo kostiumų detalių, kurių ligi šiol žiūrovas nebuvo matęs. Tai puošnios riešinės, megztos iš vilnonių siūlų, padabintos spalvotais stiklo karoliukais, mūvimos ant rankos riešo tarsi rankogalio užbaigimas. Dar XX a. pradžioje Suvalkijoje jas dėvėdavo ne tik moterys, bet ir vyrai. Tai įvairi moterų galvos danga – kepurėlės, užsisupamos gėlėtos skaros, vyrų juodos veltinės skrybėlės, ant kaklo ryšimos spalvotos skarelės (Vyšniauskaitė 1971: 17).

Iš D. Mataitienės prisiminimų sužinome, kad gėlėtas kaklaskares prie vyriškų kostiumų jai atsiuntė teta iš Amerikos, kuriai ji išdrįso parašyti laišką: „Nebuvau nieko prašiusi, bet čia neištvėriau. Tokių skaryčių, kokių man reikėjo, nė su žiburiu tėvynėje negalėjau rasti. Ir atsiuntė. Už siuntinį teko sumokėti pasakišką muitą, bet turėjau tai, ko reikėjo“ (Mataičių teatras 2017: 51). Pasak A. Vyšniauskaitės, „dailininkė prisiminė ir baltas linines, ažūriniu raštu megztas moterų bei raštuotas vilnones, užtraukiamas ant kelnių vyriškas kojines. Pastarąsias ypač mėgo žemaičiai ir suvalkiečiai. Neturėjome ir vėlyvųjų, XX a. pradžios, tamsiame fone įvairiaspalvėmis gėlytėmis siuvinėtų prijuosčių“ (Vyšniauskaitė 1971: 17). Tokių dzūkiškų prijuosčių pavyzdžių D. Mataitienė rado LNM rinkiniuose. Prie jų silueto derino sijonus. A. Vyšniauskaitė recenzijoje atkreipė dėmesį į įvairų apavą: naginėles, medines klumpes, odinius aulinukus. O didžiausia naujovė, pasak etnografės, buvo „pilkos ir juodos, įvairių baltų ir juodų siūlų ir juostelių siuvinėtos visokio sukirpimo vyriškos ir moteriškos sermėgos, būdingas viršutinis liaudies drabužis“ (Vyšniauskaitė 1971: 17). Tiesa, reikia pastebėti, kad kai kurie dailininkės D. Mataitienės kostiumų projektai pasižymėjo laisva puošybos interpretacija. Pavyzdžiui, LNM aprangos rinkinyje saugomos žemaičių pusilgės natūralaus milo sermėgėlės apykaklės. Siuvinėtais krūtinės ir rankovių atvartų motyvais dailininkė papuošė aukštaičių moters sermėgą. Neišvengta netikslumų ir aukštaičių sutartinių giedotojoms parenkant plačias rinktines juostas, kurios nėra būdingos Aukštaitijos regionui. Kaip įdomų pavyzdį galima paminėti Klaipėdos krašto jaunos merginos apsiaustą, kuris, remiantis autentišku LNM rinkinio XIX ir XX a. sandūros eksponatu, itin kruopščiai pasiūtas ir dekoruotas. Pasak A. Vyšniauskaitės, „vykusiai parodomas keleto sijonų vienu metu dėvėjimo būdas: po viršutiniu margu sijonu segima lengvesniu vienspalviu vilnoniu, o po šiuo – baltu, lininiu, žičkais užaustu ar baltų siūlų kiauraraščiu siuvinėtu sijonu. Eidamos keliu ar šokdamos, moterys viršutinį sijoną pasikaišydavo, t. y. pasikeldavo, ir tada apatiniai sijonai atsiskleisdavo visu savo grožiu. Vienas ant kito dėvimi sijonai padėdavo pabrėžti moters kūno formą: moteris turėjo būti kaip bačkutė. Koncerto pirmosios dalies atlikėjų drabužiai tradiciniai, aukštaitiški. Antroji koncerto dalis – XIX a. pabaigos–XX a. pradžios folkloras. Tuo metu Lietuvos kaimo buityje vis labiau ryškėjo socialiniai skirtumai. Tai atsispindėjo ir to meto aprangoje: viena vertus, nepasiturinčių valstiečių naminės medžiagos ir tradicinis pasiuvimas, kita vertus, stiprėjančio kaimo buržuazijos fabrikinių medžiagų naujo silueto drabužiai“ (Mataičių teatras 2017: 28, 30). Pavyzdžiui, miesto mados įtaka išryškėjo siuvant prigludusio silueto švarkelius – jų liemens linija pabrėžiama ir priekyje, ir nugaroje. Grakštumu pasižymi į apačią platėjančiai sukirpti sijonai, puošnumu – ant pečių gobiamos gėlėto kašmyro skaros ir įmantrūs galvos papuošalai. D. Mataitienė vėliau dar ne kartą publiką stebino įspūdingomis dekoracijomis ir atkurdama istorinius kostiumus – „senovinėse graviūrose ar fotografijose pavaizduotų asmenų įžengimas į sceną, piešiniuose įamžintų siluetų atgijimas, pajudėjimas, prakalbėjimas būdavo vienas iš Lietuvių folkloro teatro stebuklų“ (Nakienė 2005: 171).

Apie spektaklio „Apgiedokime Prūsijos žūtį“ (1989) veikėjų kostiumus D. Mataitienė kalbėjo:

> Mano pagrindinė misija spektaklyje – atkurti prūsiškus drabužius, vieną šio krašto materia-

linės kultūros dalį, kuri, mano manymu, labai ryškiai byloja apie išskirtinį prūsų savitumą ir aukštą dvasinę kultūrą. Prūsijos lietuvių apdarus mini dauguma ankstyvųjų šaltinių. Tokių žinių aptinkame XVI a. rašytojų Aleksandro Gvaninio, Kasparo Henenbergerio, Jono Lasickio raštuose. Vertingos, įdomios informacijos pateikia XVII a. autoriai Johanas Arnoldas Brandas, Matas Pretorijus, Teodoras Lepneris. Ryškų puslapį lietuviškų drabužių istorijoje atskleidė XVIII a. profesoriaus Frydricho Samuelio Boko Rytų ir Vakarų Prūsijos karalystės ūkio istorijos tyrinėjimai. Ypač vertingų etnografinių duomenų paliko XIX a. Tilžės mokytojas Eduardas Gizevijus, apie lietuvininkus rašęs ne tik su pagarba, bet ir su meile.

Visi autoriai mini pagrindinę moterų drabužių sudedamąją dalį – margines, įvairius jų vilkėjimo būdus. Pasinaudojau dviem šaltiniais – tai Teodoro Lepnerio graviūra ir Liudviko Rėzos, H. Mintelio aprašymais. Marginė – labai neįprasta apdaro forma, atėjusi iš labai tolimų laikų ir galbūt suteikianti dar vieną progą pakalbėti apie mūsų protėvynę. Ne veltui daugelis mokslo vyrų, aprašiusių Prūsijos moterų nešioseną, lygina ją tai su Balkanų tautų žalvario laikotarpio ar pietinių slavų drabužiais, tai su antikos laikų („tarsi egiptietiškai papuoštomis galvomis“) ar su „orientališku apdaru, primenančiu graikus ir romėnus“. Arba sieja su Bitnijos (antikinės Mažosios Azijos šiaurės vakarų dalis) krašto gyventojų kultūra. Arčiau susipažinusi su Indija, savo įspūdžius siečiau su sariu – indiškąja drabužio forma. Atkurdama šiuos originalius prūsiškus drabužius, norėčiau tikėtis, kad pažadinsiu ne tik estetinį įspūdį. Gal šis įspūdis paskatins mokslininkus skverbtis gilyn į praeitį ir ieškoti mūsų istorinių šaknų.

Esame laimingi, kad sulaukėme nuostabių laikų – menininkui būtinos laisvės mąstyti ir spręsti, galėjome įgyvendinti šį savo darbą, ilgai ir skaudžiai nešiotą širdyje. Prireikė dvidešimties metų tikėjimo. (Mataičių teatras 2017: 123)

Lietuvių folkloro teatro spektaklio premjeroje išsiskyrusius lietuvininkų tradicinius drabužius išsamiai aprašė ir etnografė A. Vyšniauskaitė recenzijoje „Requiem broliams prūsams“:

> Ypač įdomūs veikėjų kostiumai: asketiškas evangelikų kunigo drabužis, išplatintais pečiais juodi ordino metraštininkų apsiaustai, tokios pat plačiakraštės, plokščios, viduramžiškos mados skrybėlės – tai svetimos etninės kultūros išraiška. Naujumu, originalumu padvelkia kitų iškilmės dalyvių – lietuvininkų – tradiciniai drabužiai. Tai dėl jų atsisakymo kadaise savo parapijiečiams priekaištavo Kristijonas Donelaitis. Lietuvininkų tradiciniai drabužiai tikrai „dvelkia grožiu“, kaip juos yra apibūdinęs XVIII a. rašytojas F. Bokas. Koks netikėtas reginys – dar niekur ligi tol nematytas lietuvininkių merginų ir moterų drabužis: dvejopai dėvima archajiškoji marginė, labai savitas apsiaustas – pamuštinė, itin išsiskiriantys galvos apdangalai. Iškilmės dalyvės merginos apsivilkusios ilgais drobiniais marškiniais, virš jų apsivyniojusios per vieną petį ir juosmenį storo vilnonio margaspalvio audinio gabalu. Tai marginė. Apytikrį jos vaizdą randame viename Kristupo Hartknochto veikalo „Senoji ir Naujoji Prūsija“ (1684 m.) piešinyje. Beje, šis autorius pabrėžia proistorinį tokio pobūdžio drabužio charakterį, nes, kaip senovėje „moterys audeklu apsivyniodavusios, taip šitai daro dar ir mūsų laikų lietuvės“. Patraukia dėmesį prie puošnaus odinio diržo kabantys odiniai krep-

Kostiumo eskizas spektakliui „Apgiedokime Prūsijos žūtį“ 1989 m. Dailininkė D. Mataitienė. Iš D. Mataitienės asmeninio archyvo.

Scena iš spektaklio „Apgiedokime Prūsijos žūtį“ 1989 m. Vlados Inčiūtės nuotrauka (Mataičių teatras 2017: 125).

šeliai įvairioms smulkmenoms bei maldaknygei įsidėti. Tiesa, F. Boko piešiniuose parodyta, kad lietuvės mėgdavusios maldaknyges neštis rankoje drauge su rūtų ir kitokių žolynų puokštele, kokią vyrai segėdavo prie skrybėlės. Labai savitos aukštos, juodo cilindro pavidalo aksominės merginų kepurės (tai vėlesniųjų galionų prototipas), papuoštos spalvotomis juostelėmis bei aplink graižą viršuje žalių rūtų vainiku. Tokia merginų galvos danga, sprendžiant iš XVII–XVIII a. ikonografijos, kai kuriose Mažosios Lietuvos apylinkėse buvo tikrai populiari. Beje, F. Bokas „Rytų ir Vakarų Prūsijos tyrinėjimuose“ (1782 m.) prie piešinio nurodo, kad tai būdingas nuotakos papuošalas. Moterų sakytojų marginės – jau sijono tipo, tačiau audeklo palos, nors ir užkištos už diržo, dar tebėra nesusiūtos. Tai gerai matyti pro pamuštinę – savito kirpimo storą viršutinį apsiaustą. <...> Moterų galvos apdangalas – kykas – labai savita ištekėjusios kepuraitė, pabrėžianti moters skirtingą nuo merginos padėtį. Tokia galvos danga aprašoma įvairių XVII a. autorių veikaluose, pavaizduota Teodoro Lepnerio knygoje „Prūsų lietuvis“ (parašyta 1690 m., išleista 1744 m.). Oriai atrodo ir į iškilmę susirinkę lietuvininkai: storo pilko ir juodo milo sermėgomis, Mažosios Lietuvos papročiu puoštomis spalvotu aksomu, blauzdas apsitempę (jau vokiečių mados įtaka!) baltomis kojinėmis. Iš po sermėgų trumpų to meto kelnių beveik nesimato. Susijuosę odiniais diržais su žalvarinėmis sagtimis. Galvas puošia skeltais ir atverstais kraštais juodos veltinės skrybėlės – *magierkos*. Panašius vyrus matome ir T. Lepnerio veikalo iliustracijoje. Matyt, tai būdingas XVI–XVIII a. lietuvininkų apdaras. <...> Galima drąsiai teigti, kad dailininkė scenai atkūrė autentiškus vaizduojamojo meto vyrų ir moterų drabužius, kurie, kaip pabrėžia daugelis senųjų autorių, per ištisus šimtmečius mažai tepasikeitė. <...> Audiniai taip pat ne pramoninės gamybos: juos išaudė liaudies meistrė Veronika Zaronskienė. Kaip tik todėl šis atkurtasis kostiumas – patrauklus ir visiškai nematytas. <...> Kruopščiai išnagrinėta P. Dusburgiečio „Prūsijos žemės kronika“ ir kiti istoriniai dokumentai, važinėta po dabartines dar užsilikusių lietuvininkų sodybas, dalyvauta jų šventėse, pamaldose, įrašyta giesmių, muzikavimo pavyzdžių. O kiek peržiūrėta eksponatų, graviūrų, piešinių Lietuvos ir kitų valstybių muziejuose! Visa tai liudija, kad dabartinei premjerai buvo visą dešimtmetį ruoštasi tikrai atsidėjus. (Vyšniauskaitė 1989: 7)

Tad kurdama kostiumus Lietuvių folkloro teatrui D. Mataitienė rėmėsi muziejų fonduose saugomais autentiškais liaudies drabužių pavyzdžiais. Atkurti XVII–XX a. etnografiniai kostiumai teatro scenoje gyvavo ir skleidė praeities dvasią. Prabėgus beveik trims dešimtmečiams pagal D. Mataitienės parengtus scenos drabužių eskizus-projektus sukurti kostiumai pateko į Lietuvos nacionalinio muziejaus rinkinį. Tautinio kostiumo metais LNM surengta D. Mataitienės paroda „Mataičių teatras tautos istorijos ir kultūros keliuose“ yra priminimas visuomenei, kad tautinio kostiumo idėja nebuvo užmiršta ir tada, kai tautos kultūrinis palikimas buvo suvokiamas kaip praeities reliktas. Mataičių teatras ją puoselėjo ir skatino grąžinti į valstybės ir žmonių gyvenimus kaip tautinės savasties išraišką. Tad D. Mataitienės kūriniai liudija lietuvių tautinio kostiumo tradicijas ir raidą, leidžia įvertinti svarbius pokyčius, yra XX a. antrosios pusės sceninio kostiumo meninės estetikos tyrinėjimų šaltinis.

SANTRUMPOS:

LNM = Lietuvos nacionalinis muziejus; EMA, EMO, IMik, GRD, SATV, TK – šio muziejaus eksponatų šifrai.

LTMKM = Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejus; A, AD – šio muziejaus eksponatų šifrai.

ŠALTINIAI:

LNM Etninės kultūros skyriaus aprangos rinkinys.

LNM Ikonografijos skyriaus fotografijos ir negatyvų rinkinys.

LITERATŪRA:

Balčikonienė, Balčikonis 1970 = Regina Songailaitė-Balčikonienė, Juozas Balčikonis. *Tautiniai drabužiai: Pagyvenusių žmonių šokių kolektyvams*. Vilnius: Vaga, 1970.

Balčikonis 1989 = Juozas Balčikonis. Dainų švenčių kostiumai. Iš: *Liaudies kūrybos palikimas dabarties kultūroje: Mokslinės praktinės konferencijos medžiaga*. 1987 m. gegužės 6–7 d. Sudarė Vida Šatkauskienė, Teresė Jurkuvienė. Kaunas.

Dainų šventei 1964 = Dainų šventei: *Kostiumų modelių pavyzdžiai*. Sudarytojai Vytautas Palaima, Pranas Gudynas. Vilnius: Mintis.

Dainų šventės kostiumai 1980 = *Dainų šventės kostiumai*. Sudarytoja Giedrė Puodžiukaitytė, įžanginį straipsnį parašė Pranas Gudynas. Vilnius: Mokslas.

Jurkuvienė 2003 = Teresė Jurkuvienė. Tautinio kostiumo kūrimo ir gamybos problemos. Iš: *Liaudies kultūra*, 2003, Nr. 6 (93).

Jurkuvienė 2007 = Teresė Jurkuvienė. Lietuvių tautinis sceninis kostiumas 1940–1970 m.: idėja ir forma. Iš: *Menotyra*, 2007, t. 14, Nr. 3.

Jurkuvienė 2017 = Teresė Jurkuvienė. Lietuvių liaudies kostiumo rekonstravimas ir gamyba XX amžiuje. Iš: *Liaudies kultūra*, 2017, Nr. 4.

Glemžaitė 1955 = Mikalina Glemžaitė. *Lietuvių tautiniai drabužiai*. Vilnius.

Mataičių teatras 2017 = *Mataičių teatras*. Sudarė Aldona Žemaitytė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2017.

Mataičių teatras 2017a = *Mataičių teatras tautos istorijos ir kultūros keliuose: Parodos lankstinukas*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2017.

Nakienė 2013 = Austė Nakienė. Kaip išliko lietuvių polifoninės giesmės sutartinės? Iš: *Liaudies kultūra*. Vilnius, 2013, Nr. 3 (150), p. 18–39.

Nakienė 2005 = Austė Nakienė. Lietuvių folkloro teatras: autentiškas dainavimas, metaforinė raiška ir įspūdingas scenovaizdis. Iš: *Tautosakos darbai*, 2005, t. XXII (XXIX).

Ozolas 1969 = Romualdas Ozolas. Tautinio drabužio tradicija. Iš: *Kultūros barai*, 1969, Nr. 4.

Palaima, Balčikonis 1960 = Vytautas Palaima, Juozas Balčikonis. *Lietuvių tautiniai drabužiai* [24 lankstinukai su V. Palaimos kostiumų projektais ir J. Balčikonio audinių pavyzdžiais]. Vilnius. Vyšniauskaitė 1971 = Angelė Vyšniauskaitė. Scenoje – gyvas muziejus. Iš: *Švyturys*, 1971, Nr. 9.

Vyšniauskaitė 1989 = Angelė Vyšniauskaitė. Requiem broliams prūsams. Iš: *Literatūra ir menas*, 1989, Nr. 32.

THE EXHIBITION ‘THE MATAITIS THEATRE ON THE PATHWAYS OF NATIONAL HISTORY AND CULTURE’ AT THE NATIONAL MUSEUM OF LITHUANIA

Miglė LEBEDNYKAITĖ

At the dawn of Lithuanian national revival, the Lithuanian Folklore Theatre spread the ideas of national identity, traditions and continuation of Lithuania’s statehood, which encouraged people to turn to their folk art, culture and history. Established on 1968 as the Lithuanian Ethnographic Ensemble of the State Youth Theatre, it was renamed as the Folk Music Theatre Company of the Open Air Museum of Lithuania in 1974 and, in 1987, it became the Lithuanian Folklore Theatre. The founder of the theatre, its programme and production director, author of compositions and folklore researcher, was Povilas Mataitis, while Dalia Mataitienė was the costume and set designer. That is why the theatre was most often simply called the Mataitis Theatre.

Dalia Mataitienė was the first professional artist to bring the traditional 17th–20th c. costume to the theatre stage at the time when stylised national costumes made at art production factories after artist designs prevailed. Referring to authentic examples of folk clothes found in museums, historical and ethnographic sources, memoirs of contemporaries that she had written down herself, and photographs, she created stage costumes that reflected patterns, colour combinations and decoration details from different periods and various ethnographic regions. Another collection – unique costumes of the 17th c. residents of Lithuania Minor – she created according to written and iconographic sources.

In 1993, the National Museum of Lithuania received a collection of 68 costumes.

ATSIGRĘŽIMAI IŠ VIENKIEMIO. MAŽOSIOS BATAKIŲ ISTORIJOS. 3 D.

Egidijus GAIDAUSKAS

Vaikystėje kartą vakare kieme radau šviečiančią pliauską, parsinešiau ją ir pasikišau po pagalve. Keletą naktų ji švietė panašiai, kaip dabar šviečia mano išmanusis telefonas. Tada stebėjausi ir džiaugiausi, kad pagaliau pavyko pagauti žiburinį, atklydusį iš mėlynosios *priūdų* žemės. Dabar nuoširdžiai stebiuosi, kad ta kiemo pliauska vis dar mano galvoje tebeguli...

Tęsiame Batakių istorijas. Pirmosios dalys skelbiamos „Liaudies kultūros“ trečiajame ir ketvirtajame numeriuose.

SIENIKS

Negaliu įlipti į savo lovą. Net užsikoręs ant krėslo, neįstengiu jon įsikabaroti. Vakar močiutė prikimšo *sieniką* šviežių šiaudų, todėl čiužinys dabar toks aukštas, kad beveik siekia švento Jurgio paveikslą ant sienos. Kovoju, kiek galiu, bet rankos smegte smenga į purų šiugždantį kraštą, žemyn slysta drobinė paklodė, ir man, ne taip, kaip tam *ricieriui* paveiksle, šiandien labai nesiseka – negaliu įsikepurnėti į tą liulantį šiaudų patalą, nors verk.

Šiaudus keisdavome kartą per metus. Senieji, jau sugulėti, sučiurinti, keliaudavo gyvulių kraikui, o jų vietą užimdavo kvepiantys, purūs. Geriau už šiaudus tikdavo saidriai, kurie ne taip greitai susidėvi, nedulka. Tačiau saidriai augdavo tik nedideliame plote antrapus Ūkio, prie pilkojo akmens, todėl didžiuliam *sienikui* ne visada jų pakakdavo. Kol buvau trejų ketverių, į ką tik atnaujintą guolį turėdavau būti įkeliamas ir iškeliamas. Vėliau, dienoms bėgant, šiaudai pamažu sukrisdavo, susigulėdavo. Vienas iš įprastųjų ritualų vakare, einant gulti – įkišti ranką į *sieniką* ligi alkūnės ir gerai iškedenti šiaudus. Pagaliau guliu įkeltas į aukštą it laivas geležinę lovą, po manimi krebžda, šiugžda, traška kvepiantys šiaudai, kurie, verčiantis ant šono, liula, ir jei ne siena, atrodo, visa lova apsiverstų lyg perkrautas šieno vežimas. Priešais mane kojūgalyje kabo musių nutupėtas šventas Jurgis, užsimojęs ietimi į keistai susirangiusį, persikreipusį sparnuotą drakoną. Paveikslo kamputyje, ant akmens – karalaitė, šviesos spindulių apgaubta, su karūna ant galvos. Kažkodėl mano žvilgsnis labiau užsilaiko ties jos geltona karūna ir ilgu mėlynu drabužėliu, o ne ties švento Jurgio spindinčiais šarvais. Naujai pakeista patalynė kvepia vėju ir *persyliumi*. Didžiulė, vištų ir žąsų plunksnų kietai prikimšta pagalvė pūpso po galva, menkai tejusdama mano svorį, todėl veikiau sėdžiu, nei guliu. Pagalvės impilas pasiūtas bobutės Rozalijos iš vokiško parašiuto. *Amžins*, – sako močiutė apie tvirtą, tankaus audinio, plunksnų nepraleidžiantį impilą. Neabejoju jos žodžiais. Amžina man atrodo viskas, kas aplinkui: ir geležinė lova, ir už sienos tiksintis laikrodis, ir etažerė, prikrauta senų skudurų, knygų, kepurių, šalikų, ir lubas siekiantis lanktis didžiojoje, kur tebestovi Rozalijos lova ir senovinis veidrodis juodais raitytais rėmais. Turbūt amžinas atrodau ir aš pats sau. Jei apskritai vaikas ką gali suprasti apie amžinybę.

Rozalija mirė anksčiau, nei gimiau aš, bet apie ją tiek daug mūsų namuose kalbama, kad atrodo, jog pažįstu ją, jog ji tebėra kažkur netoliese – gal didžiojoje už fikuso, gal *triuobikie* ant krėsliuko ar užsilindusi už *šiepikes* prie kamino, gal daržinėje už pasoginės skrynios, į kurią rudenį pilame *griūdus* ir kur neseniai į *kapkanus* pakliuvo šeškas. Krėslas prie lango irgi yra jos. Rankų darbo, sunkus, raudonai dažytas, storomis kojomis, aukštu atlošu. Rozalija mėgdavusi ant jo sėdėti, o aš užsikoręs atsistoju ir, kaip sykis, labai gerai galiu matyti, kas darosi lauke. Su šiuo krėslu susijęs ir vienas ankstyvųjų vaikystės atsiminimų: stoviu ant krėslo, prilipęs prie stiklo, ir įtemptai žiūriu į tolumą, ten, kur Trepo patvorys, kur bombos išmuštoje duobėje tankiai sužėlęs tamsuoja krūmas. Vakaras. *Jau čyst žlieja, uo senuole da nier.* Tamsoje slenka rūko tumulai, lyg kruta kas, bet ne – nekruta. Dar po kurio laiko viską praryja pažeme slenkanti rudeninė dulksna – klampi ir gili, lyg ką tik prikimštas *sienikas*. Baisus, širdį draskantis liūdesys. Virš laukų ir arimų, virš tvorų, ganyklų, vieškelio – nė vieno žiburėlio, nė jokios gyvos dvasios.

KALNAS

Nuo Rinkiaus kalno atsiveria tolumos. Matyti Maco daržinės stogo statgalis, Jurgaitinė, *priūdai*, ganyklos su gyvuliais šalia Skiriaus, vieškelis, Motiejyčio troba tarp juodų eglių, Daujoto ūkis

su gandrine ant stogo ir taip tolyn ligi Ančios, Gryblaukio, Šilerio miško. Kalno apačioje tarp saidrių lyg kokia *gežiniki gyvati* žybčioja Ūkis. Kitame upelio šlaite jau ir mūsų budinkai: gelsvai *numaliavuota triuoba, vasarini, skleps* ir dar Mendelio *kartuoke* pjautomis lentomis apmušta daržinė. Ji kartu su *staldu, daržinikes bertainiu* ir *pašiūtre* sujungta į vieną kerėplišką statinį, panašų į nerangų žoliaėdį dinozaurą, po nakties išropojusį iš Ūkio slėnio ūkanų į slidų, molingą, paskutinio ledynmečio apčiulptą krantą.

Kai išsikraustėme iš sodybos į Batakių miestelį, vis sapnuodavau tą patį sapną: atsistoju pievelėje už daržinės, įtempiu kojų raumenis ir lengvai be garso imu vertikaliai kilti aukštyn. Pats stebiuosi, kad iki šiol nežinojau tokio paprasto triuko. Įtempiu dešinę koją – lekiu dešinėn, įtempiu kairę koją – skrieju kairėn. Tik saugausi, kad neužkliūčiau už elektros laidų. Matau, kaip apačioje po kiemą vaikšto vištos, prie būdos tupi Meškis, ganykloje stovi Pūkė, o prie krygyno pririštas buliukas Maušis bėga ratu. Matau, kaip geltoni jurginai duoda ir duoda galvomis į pravirą didžiosios langą, o už jų, močiutės daržiuke, baltai rausvomis rankelėmis man moja *panikes*. Prasklendžiu virš *karincų* krūmo, vyšnyno, girinės obels, virš *tuopelyna*, kur kažkada buvusios mano motinos ir jos seserų sūpynės. Skrieju stačiomis taip, kaip vaikštau. Pats sau nesu panašus nei į vabzdį, nei į paukštį, nei į angelą. Esu toks, kaip visada, o skrendu paprasčiausiai todėl, kad visai netyčia atradau galįs tai daryti, kaip vaikas vieną dieną atranda galįs vaikščioti. Netgi atrodo, kad dabar galiu pamokyti bet kurį. Ir bet kuris galės be jokio vargo ir jokios baimės skraidyti. Tačiau man pačiam, kad ir kaip stengdavausi, sapne niekad nepavykdavo nuskristi toliau Rinkiaus kalno ir Durpynės, kur žmonės skandindavo šunyčius ir kačiukus. Turėjau nerėgėtą ikarišką laisvę ir vis dėlto buvau pririštas nematomu *lenciūgu*. Kaip ir tas dinozauras, neapdairiai trumpam išropojęs į molingą krantą, užklimpęs ir visam laikui likęs.

PAPRŪSĖ

Suėmęs Raudę už pavadžio, stumiu ją atbulą *kripių* link ir raginu: *Curiuk, curiuk*! Raudė – protingas gyvulys, ji, įsidėmėjusi šį arkliams suprantamą, o man magišką žodį, klusniai atbulomis prieina prie vežimo.

Nuo Batakių ligi Lauksargių, kur anksčiau prasidėjo *uokyte krašts* – maždaug dvidešimt penki kilometrai, o iki Tilžės, artimiausio didelio miesto, – apie penkiasdešimt. Žinojau, kad nebėra to krašto. Nebėra nei vokiečių, nei lietuvininkų, tačiau Prūsijos Paprūsė mano vaikystėje dar tebesaugojo savo kaimynų atminimą. Kalboje, daiktuose, žmonių atmintyje dar tebebuvo juntamas foninis užgesusio laužo švytėjimas. Širdinius blynus vis dar kepdavome *panėje* su išliedintu ant viršaus receptu vokiečių kalba, topolių pumpurus pavasarį rinkdavau ir berdavau į juodo stiklo butelį, ant kurio tamsavo išspaustos raidės *Tilsiter Actien Brauerei*. Močiutės *kantičkos* taip pat buvo išleistos Tilžėjė, H. Schoenke's spaustuvėje.

Mūsų kalboje apie 1980-uosius dar būta daug germanizmų, šiandien tikriausiai jau mažai kam girdėtų. Mums parduotuvėje stovėjo ne prekystalis, o *šliuobanka*, šieną vežėm su *kripėm*, avėjome *ševelius*, ant galvos dėjome *mučę*, daržą kasėme su *spatu*, vandenį sėmėm *rundeliu*, lapus smulkinome su *liuode*, gyvulius kreikėm *akseliu*, ginėm su *kliūbu*, o rišom prie *štempelio*. Kasdieniai, daugiausiai iš vokiečių žemaičių atėję žodžiai buvo ir tokie: *bankieris*, *blieka*, *bunts*, *dišlius*, *juksas*, *įdiktūti*, *grabi*, *keselys*, *klemeriuks*, *krebi*, *muter, puoder, parikt*, *pertik*, *pieli*, *rui (iš ruhig)*, *stalds*, *stel'* (turbūt iš *still*), *stuba, šiūpelis*, *štikiets*, *venzyti*, *vindūti* ir t. t. Buvusį Prūsijos artumą liudijo ir didelė liuteronų, Batakiuose vadinamų *priūsais,* bendruomenė. Ištisi kaimai miškuose šalia Batakių buvo ir iki šiol tebėra *priūsiški*: Molupis, Balčiškė, Juodpetriai, Lapurvis, Pužiškė. Intensyvią gyventojų migraciją ne tik iš Žemaitijos į Prūsiją, bet ir priešingai – iš Prūsijos į Žemaitiją liudija vokiškos vietinių batakiškių pavardės: Alvikis, Armons, Ašmons, Bendiks, Bikneris, Brins, Gydi (vėliau susilietuvino į Gydas, nors žmonės vadino Yds), Dykmons, Kancleris, Kinderis, Knyzeris, Kyzlingis, Liuksas (susilietuvino į Liuksaitis), Liorančas, Mejeris, Mileris, Neumans, Nėvs, Osvalts, Okneris, Pikelis, Šileris, Šperbelis (mano suolo draugas), Treps (artimiausias kaimynas), Vencelis, Zėringis, Zybarts. Nors Batakiai niekad nepriklausė Prūsijai, bet netolima Tauragė visą aštuonioliktą šimtmetį buvo Prūsijos karalystės dalis – tuomet vietiniai žemaičiai ir priėmė liuteronų tikybą bei gavo vokiškas pavardes, kiti, tikri vokiečiai, ilgainiui sužemaitėjo.

Jaunystėje močiutė tarnavo Klaipėdos krašte pas lietuviškai kalbančius ūkininkus, o jos brolis Pranciškus tarnavo pas vokiškai kalbančius, tad visai gerai pramoko *uokyte šnektą*. Po karo į Tilžę bei Ragainę močiutė su sviestu, sūriais, žąsimis, aviena keliaudavo nuolat. Įsiminė jai dideli mūrai, daug kur išdaužyti, plačios akmenų gatvės. 1948-aisiais, susikūrus Norkiškės tarybiniam ūkiui, važiuodavo ji kartu su Batakių

kaukuozninkų brigadomis į tuščius paliktus namus kažkur prie Pagėgių ir šienaudavo savaitėmis, gyvendami *apleistūs anų žmonių gyvenimūs*. Sodai lūžo nuo vaisių, o jų nebuvo kam skinti. Karo metu kurį laiką gerajame stubos gale gyveno vokiečių karininkas, gražiai kalbantis lietuviškai. Jis pasakojo, kad visą vaikystę pravažinėjęs dviračiu mažame Rytų Prūsijos miestelyje, nedirbdamas jokių žemės darbų. Nuo aušros iki sutemų besiplūkiantiems Žemaitijos žemdirbiams tai atrodė paika ir poniška. Pokariu kurį laiką pas senuosius Gaidauskus besiglaudusi prūsaitė Anikė pasakojo apie baisius prievartavimus, užėjus Raudonajai armijai, ir savo dvi seseris nusiskandinusias šuliny Papelkiuose (Popellkenn). Batakiuose taip pat daugelis žinojo, kad kaip anksčiau žydų, taip dabar vokiečių tai pas tą, tai pas aną slepiasi alkani apiplyšę vaikai. Daugelis žinojo, kad net visų gerbiamas provizorius Pužauskas yra priglaudęs našlaitę iš Prūsijos, bet tylėjo.

Laikui bėgant man kilo kažin kokia keista trauka pažinti tą, čia pat esantį, lyg ir artimą ir kartu tokį kitonišką kraštą. Vėliau, jau po 2000-ųjų, skaičiau senąsias Petro Dusburgiečio, Vygando Marburgiečio kronikas, Johanesą Bobrovskį, Birutę Baltrušaitytę, Albrechtą Ditrichą, Giunterį Grasą, Eleną Grigolaitytę ir vis labiau norėjau ten nuvykti pats. Nuo 2003-ųjų keletą metų intensyviai važinėjau po buvusią Rytų Prūsiją, lyg smalsaudamas, lyg bandydamas, anot Marcelijaus Martinaičio, „pažvelgti baisybei į akis“. O tos akys pasirodė bedugnės. Fotografavausi Argininkuose su jezidų, ugnies garbintojų vaikais iš Kaukazo, viešėjau pas armėnus Balėtuose, vaikščiojau su ožkomis po Abelio Vilio Pabėtų bažnyčią tarp lietuje ir šaltyje yrančių viduramžiškų freskų, stovėjau krūmynais apžėlusiame Heiligenkroice – sūduvių kampe, Semboje, ant jūros kranto, kur 1520 metais įvyko paskutinės prūsų pagonių apeigos – Luko Davido ir Romualdo Granausko aprašytas jaučio aukojimas, žiūrėjau pro tvoros plyšį, kaip Karaliaučiaus centre, notangų Tvankstės vietoje, po atkastus prabangiuosius „Blutgericht“ rūsius plauko mėlynakaklės antys ir grakščios mažosios gulbės, skrendančios iš Vakarų Sibiro per Kuršių neriją į žiemojimo vietas Didžiojoje Britanijoje, Įsrūtyje, greta Šernupės, klupinėjau po išdaužytas kapines, kažkada palikusias didelį įspūdį Baltistanan susiruošusiam Antanui Poškai – ten dabar virš kapinių koplyčios kabojo užrašas БОЙНЯ – Černiachovsko miesto gyvulių skerdykla.

Čia gyvenusių žmonių pasaulis nuniro po ledu kartu su pabėgėlių vežimais į Aistmarių dugną 1945-aisiais. Sudegintų, subombarduotų, apleistų sodybų ir miestų vietoje atsivėrė barbariškas pirmykštis dangus. Šiurkšti, raji pagonių gamta sugrįžo į pamestus krikščionių maldos namus. Įstrigo tai žemei būdingas vaizdas: Lichtenhagene, už septynių kilometrų nuo Karaliaučiaus, tarp krūmų ir dilgėlių, iš paskutiniųjų laikosi sugriuvusios miestelio bažnyčios arka, ant kurios tebeįskaitomas užrašas: *Der Gerechte wird aus Glauben leben* („Teisusis gyvens tikėjimu“). Lochšteto (Laukstyčių) pilies vietoje, kur Povilas Pakarklis 1945-aisiais metais surado tūkstančius senųjų lituanistikos rankraščių, tarp jų – Mato Pretorijaus „Prūsijos įdomybes“, atverčiau žolėje gulinčią vienintelę likusią akmens plokštę ir atšokau: po ja rangėsi susipynusios į kamuolį gyvatės. Septynetą šimtmečių uitos, jos sugrįžo į galingojo Fišhauzeno (Žuvininkų), – Sembos vyskupo, kurio valdžia siekė net šiauriausiąjį Prūsijos pakraštį – Mėmelburgo miestą ir pilį, į tą pačią vietą, kur 997-aisiais metais iš jūros išlipo prahiškis vienuolis Adalbertas Vaitiekus, prūsų krikštytojas, čia žalčių ir gyvačių garbintojų nužudytas, taip tapdamas katalikų šventuoju, būsimosios krikščioniškosios Prūsijos patronu.

Įstrigo Birutės Baltrušaitytės nusiskundimas viename iš tekstų apie Prūsiją: labai norėjusi aplankyti Herkaus Manto žūties vietą, bet žiguliuko vairuotojas buvęs nekantrus, skubėjęs, tad jos daug kartų mąstyta, įsijausta, net sapnuota senosios Prūsijos didvyrio ir 1260-ųjų Didžiojo prūsų sukilimo lemtingoji vieta likusi nepamatyta. Važiavau keletą kartų į Narkyčius ir žiūrėjau tarsi už ją: Prieglius, išplatėjęs, besiruošiantis pro Arnavą ir Karaliaučių įplaukti į Aistmares. Statūs, medžiais apaugę šlaitai su senais dvaro ūkiniais pastatais. Pats dvaras, garsios didikų Desau giminės, suvaidinusios svarbų vaidmenį ir carinės Rusijos istorijoje, lizdas, jau nugriautas, bet iš paskutiniųjų dar laikosi jų funduotos ovalinės barokinės bažnyčios suskilinėjusios bestogės sienos. Už dviejų kilometrų į pietus nuo miestelio, Auksinės, dabar vadinamos Golubaja, kilpoje, tarp aukštų medžių pasislėpęs Narkyčių piliakalnis. Įspūdingesnio piliakalnio man nebuvo tekę matyti. Šio įtvirtinimo net piliakalniu negalima vadinti – veikiau pylimu ar pilimi, nes kalno kaip ir nėra, tik milžiniškos, gigantiškos sampylos, ratu apstojusios dauboje tūnančią aikštę ir svaigus Auksinės skardis iš kitos pusės. O aukštuose, plačiai išsikerojusiuose medžiuose ant Mantegarbio – daugybė žiemą vasarą žaliuojančių amalų, it vainikų čia kritusiam Herkui Mantui.

Kas kartą grįždamas iš Karaliaučiaus krašto su pilnomis fotojuostelėmis kišenėse, vis dairyda-

vausi pro automobilio langą, bandydamas ką nors užčiuopti iš praeities, iš Prūsijos ir Paprūsės. Ir iš savųjų. Sovietske, buvusioje poeto romantiko Šenkendorfo aikštėje, ieškojau akimis Rozalijos, sėdinčios su savo negudriomis žemaitiškomis prekėmis: sviestu, kiaušiniais, sūriais. Ragainėje, važiuodamas plačia gatve *Krasnoarmeiskaja,* tolumoje lyg mačiau prosenelį Kasputį su kontrabandinės indiškos arbatos maišu ant pečių pro alaus daryklą, baldų parduotuvę, kur kažkada buvusi senovinė kirchė ir kur palaidotas Martynas Mažvydas, kryžiuočių pilies griuvėsius, Vorpilį, grafičiais išpaišytą *kazernę* keliaujantį pas pačią į namus, į Palteniškę. Prie Lauksargių tarp mirgančių uosių bandžiau įžiūrėti caro armijos belaisvį, Rozalijos *diedi* – aukštaūgį mėlynakį gražuolį, carienės gvardijos kareivį, besivaduojantį mirtimi, išalkusį, nuplyšusį, basą besėdintį aptvare už spygliuotos vielos. Keliaudamas automobiliu per Nadruvos lygumas, XIV amžiuje kryžiuočių kelių aprašymuose vadintas *Wildnis*, tai yra dykrą, jaučiau ją vėl sugrįžusią, vėl besiplečiančią. Skaičiau dar įžiūrimus traukinių stočių pavadinimus ant sienų: *Noragehlen, Tollminkehmen, Skaisggiren, Stalluponenn* ir gal dėl kelionės nuovargio, o gal dėl šio užmiršto krašto ore tvyrančio liūdesio nenorėjau nieko, išskyrus užmigti pačiu kiečiausiu pasaulyje miegu, lyg tai galėtų išgelbėti ir mano kraštą, ir mane patį nuo akistatos su ana baisybe, kurios bedugnį, beprasmį žvilgsnį jautė karta po kitos visą XX amžių.

Trečiajame kurse po vienos paskaitos Birutė Baltrušaitytė priėjo prie manęs ir paklausė, ar tikrai esu iš Batakių, apsidžiaugė, pakvietė apsilankyti namuose, parodyti savo biblioteką. Dabar, praėjus tiek laiko, galvoju – ką aš tada praleidau? Žodžiai „proga“, „galimybė“, „šansas“, manau, netinka. Tik iš tolo, apgraibomis tuomet pradėjau nutuokti, koks platus buvo poetės ir rašytojos Birutės Baltrušaitytės akiratis – mums anuomet dėstė naują Baltijos kraštų, baltarusių ir ukrainiečių literatūros kursą, – deja, visai nieko nežinojau apie jos kūrybos temų susitelkimą ties Prūsija ir Paprūse. Laikui bėgant pats sau atradau, kad vieta, iš kurios abu buvome kilę (Treinosios kaimas nuo Batakių nutolęs vos per keletą kilometrų) pati savaime prašėsi kalbinama. Šį kartą jau negalėjau neatsiliepti.

RAUDĖ

Raudė, Šimaičio gyvulys, nuo svilinančios saulės slepiasi po kuplia *gūbas* laja ant Rinkiaus kalno. Jokio kito medžio nematyti ligi pat Paglūnio, ligi Giržiaus ir Vaičio trobesių. Tik milžiniškas dobilų laukas siūruoja, liula, visas pritvinkęs medumi. Tūkstančių tūkstančiai bičių dūzgia dobilienos jūroje. Maži padarėliai skuba kaip įmanydami rinkti brangią vasaros dovaną, tarsi žinodami, kad ryt poryt atropos Kastinkeliu nuo Akstinų pusės savaeigės kolūkio *pjuovelkas* ir nurėš viską *gruzai*, kaip tada *diedis Antans* nurėžė mano apniktas garbanas prieš pirmąją klasę. Dešimtys ZIL'ų išveš žalia mase virtusį lauką į du siloso bokštus Fermos kaime, kur numelioruotas pro pat naująsias karvides bėga Taurupis, plukdantis srutomis atmiežtą vandenį į nusekusią Ančią ties Lankininkų dvaru.

Prisisiurbusios geltono lipnaus skysčio, prisikabinusios prie kojų žiedadulkių kamuoliukus bitės lekia pro guobos šakas, Raudei viršum galvos, link Jagmino ir Jurgaitinės, kur ant kalniuko obelyne geltonuoja Kubiliaus aviliai. Kitos, priešingai, suka link Agluonos – ten antrapus plento močiutės brolio Antano bitynas. Kiek mažesnės laukinės bitės, kaip ir drūtos raudonosios bei geltonosios kamanės, velka medų į *papriūdžius,* neišartas ežias, visokius *juksynus*, *kibižynus*, kaišydamos į požemines savo slaptavietes. O Raudė dobilienos pakraštyje tarsi bičių motinėlė. Ji po vienišu medžiu vieniša stovi laukų platybėje, kinkuodama galvą, apgaubta medaus aromato ir tūkstančių sparnų gaudesio.

Pavasarį akėdamas dirvą Šimaitis ir man duoda pavaikyti Raudę. Žemės ūkio darbus ji moka mintinai, žino, kada ir kur pasukti, kokiu tempu žingsniuoti, kada kokį skanesnį kuokštelį grybštelėti. „*Ta tai tikra jiedramants*“, – sakau Šimaičiui. „Nuje“, - pritaria gyvulio šeimininkas, mėlyną milo beretę šauniai užsimaukšlinęs ant pakaušio. Ir mes kažkada turėjome arklį. Senolio tėvas Augustas laikęs net du *bajevus* eržilus – sekmadieniais abu pasikinkęs važiuodavęs į bažnyčią su gražia *brika* ant *risuorių*. Nežinau, tie ar kiti rūdžių ir balandžių plunksnų nugulti *risuoriai* visą vaikystę tįsojo ant *balkio* daržinėje, maždaug toje vietoje, kur į sieną įkaltas keturbriaunis rusiškas durtuvas, atstojęs *vanšą* vadžių *buntuliui*. O šalia vadžių dar kabojo jau pažaliavusios ir nupilkėjusios *plieškes*, *brizgils, paprūgs, brankts*, stovėjo dvikinkio vežimo *dišlius*, dvejos *karklubas* ir keli išklerę tekiniai.

Raudė buvo protinga, atsargi, niekada nepamesdavo *purmuona,* net jeigu tas po dienos darbų jau kiek nuvargęs palikdavo ant pasostės tik savo *kerzais* apautas kojas, o pats, patogiai prigulęs ant dugninės, skaičiuodavo žvaigždes, ji pati viena parbėgdavo namo. Būdama tik paprastas

keturkojis gyvulys, ji gerai išmanė eismo taisykles, laikėsi visad dešinės kelio pusės, nesibaidė mašinų, vežimo ratais neužkliūdavo už medžių, stulpų ir kelio ženklų. Kartais *pamislydavau*: o jeigu aš turėčiau tokią Raudę... Kiek darbų mudu nudirbtume! Arklys – tai ne karvė. Arkliai protingi ir jie nedvesia, kaip kokios avys, o miršta. Panašiai kaip žmonės.

Tądien saulei pakilus ėmė spiesti Vertelio bitės. Iš pradžių kūlys susimetė šalia avilio obels viršūnėje. Medžio šaka linko, siūbavo, bet nelūžo. Įpykusios bitės it kulkos zvimbė aplink močiutės brolių Kairių, pokario partizanų, Gerviečiuos statytą, sovietų atimtą, į Batakius pargabentą, daugiabučiu paverstą trobą, lakstė po Daukinčio kiemą, Gylio tvartą, Bartusevičiaus sodną, mokyklos veją, kultūros namų pastogę, kol galiausiai pakilo lyg juodas nuodų pritvinkęs debesis, apsuko ratą aplink nušiurusią senąją Pužauskio vaistinę, dilgėlynu virtusią klebonijos vietą, sudegusios bažnyčios pamatus, bulvių daržą, kur būta žydų *škalos,* užtvanką, kur ūžta Mendelio malūno, aplink siuvėjo Boruko, vadinto Rudbarziu apleistą, išpuvusią, nudriskusiais skelbimais apklijuotą namo sieną ir galiausiai pro Lengvinus, Kubilius, Blinstrubą, Stirbienės tvartą nusileido į Šimaičio klevą prie beždžionių tilto, kur pririšta ganėsi Raudė. Kas buvo toliau, niekas nematė. Gyvulį rado dar gyvą, bet kad ir kaip veterinaras stengėsi, sugelta bičių Raudė krito.

Kai po kurio laiko, jau ketvirto kurso studentas, aplankiau Šimaitį, radau besėdintį patamsyje prie televizoriaus – pritilęs, smakras apaugęs savaitės ilgumo šeriais, galva visiškai balta. Susėdom prie stalo, prisiminėm Raudę. Tai būta gyvulio! Tokių dabar nebėra. Ir žmonių tokių nebėra. Už tvarto galo apkrautas visokiausiais *babakais*, susmegęs subliuškusiais žiguliniais ratais spalio purvynėn, iškėlęs dvi pažaliavusias ienas į viršų, lyg pasiduodantis, riogsojo Raudės vežimas. Kitą vasarą toje pačioje pievoje po klevu rado ir Joną Šimaitį. Gulėjo lyg *parpytes* prigulęs, lyg sapnuodamas ką atviromis akimis – gal šuoliais prabėgusį savo gyvenimą, gal būsimą jau mūsų dienų lėtą žinginę.

Kaip neseniai man papasakojo senas batakiškis Jonas Meškauskas, Rinkiaus kalnu tą vietą prie mūsų imta vadinti dėl kažkada ten buvusios arklių rinkos. Iš visos apylinkės: Batakių, Akstinų, Gerviečių, Minkštpaučių, Paglūnio, Gryblaukio, net iš Norkiškės ir Santakų susieidavo turgaus dieną vienon vieton arkliai ir žmonės. Visi atginti būtinybės, ūkio reikalų, naudos, nerimo dėl ateities ar paprasčiausio smalsumo grūdosi čia vienon vieton klaidžiųjų Tamošinių pakraštyje. Visas kalnas trinksėdavo, ūždavo, bildėdavo daug smarkiau nei pakalnėje nuolat rūkstanti Gydės kalvė, smarkiau nei Kubiliaus bitynas medunešio įkarštу.

*Gūb*a – ji vienintelė tebestovi. Kartais nueinu ten, *pavamplinėti*, kaip tada sakydavom. Kartais išgirstu kaip iš Durpynės gailiai klykaudamas pakyla gervių pulkelis. Kartais pamatau, kaip tolumoje Kastinkeliu pravažiuoja vienišas traktorius.

INDIJA

Uždusęs lekiu pro Jurgaitinę. Gilus sniegas trukdo bėgti, tamsoje vis nepataikau į taką, todėl mano guminiai jau pilni stingdančio sniego, o lininiai autai ant *pančekų* nusmukę ir nemaloniai susigarankščiavę. Pribėgęs Karoso trobą, beldžiu į langą nuo sodniuko pusės. Netrukus stikle išvystu užsimiegojusio šeimininko veidą. Jis tik linkteli, ir aš jau skuodžiu per tamsą, per pusnynus į kitą pusę link Petraičių, – jau kuris laikas su kaimynais esame sutarę, kad jeigu reikės, kelsiu kad ir vidurnaktį, o jie, nesvarbu, pusnys, speigas ar *palaidoji*, ateis.

Senąją mūsų Juodmargę stangos pradėjo imti jau gerokai po dvyliktos, o dabar jau visai išaušę. Vyrai ir moterys sėdi virtuvėje prie stalo, kerta kiaušinienę su spirgais, užgerdami šiuo bei tuo stipresniu. Visi, nors ir neišmiegoję, klega, šneka, džiaugiasi, kad, *pamislyk, matai, gyvuolis kuoks stipras da, ka ir sena jau, ale dikta, i kaip laimingai pasiturieja.* Man paliepta nunešti šilto saldinto vandens Juodmargei ir didelį duonos apsukinį. *Stalde* dega musių nutupėta, voratinkliais vainikuota elektros lemputė, visur prikreikta šviežių, šiugždančių šiaudų, po kuriuos plonomis lyg voro kojytėmis jau stripinėja veršelis, toks pat juodas, kaip ir motina, tik su baltu *ciekiu* ant kaktos ir baltu uodegos galiuku. „*Tebūny Pūki*, *kaip ir juosias buobuti buva*, – sako močiutė, – *užsiaugysma puo biški, puors metu i būs karvi.*“ Tada paima iš manęs duonos riekę, permelžia kryžmai pirmąja krekena ir duoda suėsti Juodmargei.

Šįryt atsikėliau anksti. Iki pusės nusiprausiau *šaltenyje*, paskui baigiau skaityti Tagorės „Sodininką“, – pieštuku pribraukytą knygą, pasiskolintą iš klasės vadovo Česlovo Vaupšo. Palesinau vištas, pašėriau Meškį, palakinau Prunkų, pamelžiau Pūkę, pieną iškošiau, supyliau į *kanę* ir pamerkiau šulinikėje. Mūsų ūkis jau smarkiai ištuštėjęs – belikęs tik vištų pulkelis, du katinai, šuo ir karvė, kuri ir yra visų mūsų maitintoja. Aš

pats – jau trečio kurso studentas, didžiąją dalį laiko praleidžiantis toli nuo namų dideliame, svetimame mieste Vilniuje. Močiutės jėgos akivaizdžiai senka, tad esame nusprendę kraustytis į miestelį, arčiau žmonių.

Nors dar rugpjūtis, bet rytas žvarbokas. Išskridus gandrams stojusi didelė tyla lenda į namus, *staldą,* daržinę ir į širdį. Dangus pasidaręs erdvus ir neįtikėtinai aukštas. Aukštesnis netgi už Rinkiaus kalną, netgi už beržų viršūnes durpynėje, kur žmonės skandina kačiukus ir šunyčius. Nešinas sietu žengiu per tilčiuką, kopiu į gegutės ašaromis apaugusią kalvelę, kur po plačiai išsikerojusiu *kaštanu* tebestovi Pūkė. Ji iš tolo seka mane, tyliai gromuluoja, o kai priartėju, ištiesia šlapią snukį ir lyžteli ranką. Paglostau jai kaktą, patapšnoju kaklą, pakedenu *gugę*. Išsitraukiu iš kišenės duonos *braką* ir sušeriu. Tada ant ragų užneriu sietą, atsegu spragą ir mudu lėtai, koja už kojos, žemuogyno pakraščiu patraukiame link vieškelio. Paūkiais mėlynuoja gervuogės, kabo žali apynių spurgai, o šalia *tuopelyna*, kur per karą buvo vokiečių bunkeris, jau raudonuoja šermukšnis. Ties Kubilių keliuku, ten, kur šulinikėje sumerktos Trepienės pieno *kanės,* dar kartą kertame Ūkį. Bauža Briužienės karvė atbėga iš kito ganyklos galo ir smalsiai seka mus iki aptvaro kampo, kur pievoje lyg koks viską stebintis prieštvaninis gyvis pūpso surūdijęs pokarinio malūno motoras. Kai nutolstame, baužė kelis kartus sumūkia, tarsi prašydama, kad pasiimtumėme kartu, tarsi kviesdama nutolstančią Pūkę atgal į erdvią savo ganyklą. Ties Petraičiais įsukame į vieškelį. Traukiame pro laukus, sodybas link tolumoje ryto migloje dulsvuojančios Zybarto guobos. Pūkės kūnas didelis, siūbuoja, linguoja kaip sunkiai pakrautas laivas. Juodas kailis žvilga ryto atšvaituose, didelis rausvai baltas tešmuo ritmingai teliūskuoja į šalis. Nelygiame kelyje gyvulio kojos klaiposi panašiai kaip ir mano kiek didoki guminiai, tad pėdiname lėtai, o kartais ir visai stabtelim, jei pamačiusi dobilą ar vikių kuokštelį, Pūkė užsinori jį nusiskinti. Leidžiu jai tai daryti ir visai neskubinu, lyg iš tiesų, tik šiaip sau būtume išėję pasiganyti, pasigėrėti ankstyvo ryto šviesa ir tyla. Nuo Ančios pusės, kur nuo visų atsiskyręs vienas gyvena Vengraitis, pakyla dvi gervės ir gailiai trimituodamos nuplasnoja Gryblaukio pusėn. Aiškiai gali justi artėjantį rudenį. Visur pasklidęs pilnas liūdesio, besibaigiančios vasaros graužaties, nei dieną, nei naktį nesitraukiantis kuliamų javų kvapas. Pievos ir laukai, lyg drėgmėje perlaikytas instrumentas, pakeitę tembrą – garsas neklusniai atšoka nuo žemės, žmonių, gyvulių, daiktų, medžių, augalų ir sklinda aukštyn, kažkur į miglele apsitraukusią begalybę.

Praėjus Bakšo *staldus* ir įžengus į mišką padvelkia drėgnais kiminais, paparčiais, puplaiškiais, eglių sakais, pūvančiais juodalksnio lapais. Pūkė pirmą kartą eina per mišką, bet būdama šalia manęs nė kiek nesibaimina, jai šitas nuotykis, atrodo, netgi patinka. Jos šlapias snukis, vadinamas veidroduku, blizga, žalia seilė tįsta nuo žabtų, krenta į kelio dulkes, kurios pajutusios drėgmę akimirksniu lyg magneto traukiamos šokteli, susisuka ir virsta tobulai apvaliais karoliukais. Abipus minkšto smėlio keliuką melsvas galveles vis dar kelia čiobreliai, raudonas uogeles tiesia katpėdėlės ir bruknės, o peržydėjusių raskilų taurės vis dar sklidinos krištolinės rasos. Saulė jau glausto medžių viršūnes, bet apačioje žvarboka. Dar ankstyvas metas, o mudu, pamanyk, jau beveik atėję. Buvo sutarta, kad būsim devintą, o dabar dar ir aštuonių nėra.

Įsimetu į burną keletą svaigių vaivorų ir apsisprendžiu – eisim mudu į Indiją. *Sansukoje* laikomės dešinės, leidžiamės pamažu stačiais *atšlaiteis* žemyn, palei nusvirusias liepyno šakas. Dauboje baltuoja grikių laukas, krenta migla, kyla rūkas. Aplinkui nė vieno gyvo sutvėrimo. Braukdami grikių rasą netrukus prieiname upę. Ančia nusekusi, vanduo žalsvai geltonas, kai kur kyšo akmenuotos, žolių priaugusios salelės. Pūkė žengia per baltą smėlį, įsibrenda į vandenį ir lėtai pasimėgaudama sriūbčioja. Matau, kaip apie jos vandenin panardintą snukį susirenka pulkelis smalsių kilbukų, bet tik gyvuliui krustelėjus maži padarėliai išsilaksto kas sau. Sietuvoje ajerų pakraščiais gąsdindami dusias ir vandens čiuožikus vaikšto keli vandens verpetukai, antroje upės pusėje, karklyne pažįstamą skardžią giesmę kartoja ir kartoja pečelinda. Sėdžiu ant kranto ir mėtau vandenin akmenukus. Nežinia kodėl, nežinia kada ši gauromečiais, gegužraibėm, jonažolėm apaugusi lanka imta vadinti Indija. Kažkada, dar caro laikais, čia buvęs didelis turtingas vienkiemis, su greta prisišliejusiomis Lankininkų dvaro ir burliokų, atkeltų po 1864-ųjų, šienaujamomis pievomis. Dabar Indija, kaip ir anksčiau, laisva, laukinė, svaigiai kvepianti, žydinti. Atrodo, galėčiau čia sėdėti visą amžinybę. Matau ant stataus Norkiškės kalno tarp medžių kyšantį Rakauskio dvaro stogą, kiek toliau dešinėje tamsuoja aukšti Mažintų *priūskapių* uosiai, o už jų netoliese jau ir Rozalijos Palteniškė. Pūkė stovi įklimpusi smėlyje, gaivūs vandenys jai srūva tarp kojų, skalauja spenius ir baltą uodegos galiuką, jos sunkus kūnas atsispindi vandenyje, mainosi, šokinėja tarp raibulių lyg lengvučio

jauno veršelio. Karklavijų raudonos uogelės nukarusios nuo meldų pinasi virš vandens ir jos ragų. Matau kaip mėlynas laumžirgis nutupia gyvuliui ant nugaros. Didelės žalsvos mozaikinės akys, keturi smaragdo sparnai žėri saulėje. Paskui pašoka lengvai ir pradingsta liaunų nendrių miškelyje it dvasia. Ančia, nors ir nusekusi, bet per vidurį vis dar smarki. Pro krūmus netoliese matyti kabantis beždžionių lieptelis, toks pat, kaip ir Batakiuose prie Šimaičio tvarto.

Laikas. Paraunu kelias saujas mėlynų vikių iš Indijos ir duodu Pūkei suėsti, tada paimu už sieto ir lėtai patraukiame atgal į kalną. Grandinė skimbčioja lyg varpelis, grikių lauke krenta rasa, dūzgia pirmosios nerangios bitės. Užkopę sukame prie Gerulio tvarto. Keletas ryto saulėje besišildžiusių driežiukų mitriai šmurkšteli tarp kieme kūgin sukrautų malkų. Po pusvalandžio atvažiuoja mašina su didele metaline apdulkėjusia būda. Viduje jau grandines žvangina ir kanopomis bilda jauna telyčaitė ir pora palšų buliukų. Prie Gerulių yra specialiai iš žemių supiltas trapas, kuriuo patogu gyvulį įvesti mašinos vidun, tad Pūkė žengia klusniai, pasitikėdama. Pririšu sietą prie kilpos, o pats sėduosi į kabiną šalia vairuotojo.

Stoviu su savo gyvuliu prie betoninės sienos šalia Bijotų kelio. Niekas į mus nekreipia dėmesio, atrodo, eitume sau ir pamažu paplente pareitume tuos septynis kilometrus atgal namo – ji į ganyklą, o aš *stubon*, kur *brūkštlyje* dar tebekvepia sviestu, tebekaba ant gembių sūrmaišiai ir tebemirksta šulinikėje rytinio pieno *kanė*. Tačiau ne. Netoliese baubia, grūdasi į gardus varomi galvijai, bliauna avys, žviegia kiaulės. Cementinis grindinys trenkia mėšlu ir šlapimu. Vyrai su guminėmis prijuostėmis, ilgaauliais batais, su elekrošoko prietaisais rankoje varo visus čia patekusius po vieną į geležinį gardą ant svarstyklių.

Žmonės, pridavę gyvulius ir gavę čekį, eina sau namo, o aš stoviu. Tik aš stoviu vienui vienas gyvulių supirkimo punkto kieme šalia milžiniškos „Kolchidos“. Pro geležinio vagono tarpus matau Pūkės snukį. Jos juodos drėgnos akys žvelgia į mane kaip visada romiai, be priekaišto ir be reikalavimo. Kai po pusvalandžio pasirodo vairuotojas, vikriai užsikabaroju ant galinio rato ir įkišęs ranką pro virbus paglostau jos kaktos baltą *ciekį*. Daugybė galvijų viduje trypia, baubia, spardosi, o ji būna tyliai visu kūnu prigludusi prie geležinės sienos. Išsitraukiu paskutinį duonos apsukinį ir neskubėdamas sušeriu. Vairuotojas, pasilipęs ant kabinos laipelio, tylomis žiūri ir nieko nesako.

Grįžtu pėsčiomis pro Pužus, Gryblaukio mišką. Ties Geruliu pasuku pakalnyn. Grikių laukas dūzgia visu smarkumu. Kvepia vašku ir medum. Ančios vanduo, jau įgavęs dangaus atspalvį, atrodo dar skaidresnis ir tyresnis, tarsi tekėtų ne iš Žemaitijos aukštapelkių, o iš Himalajų kalnų sniegyno. Ant plieninio liepto lyno tupi violetinis laumžirgis ir savo didelėmis žaliomis akimis atidžiai mane stebi. Pakrantės smėlyje matau jau aptirpusias, pilnas vandens karvės pėdas. Prieinu artyn, atsitupiu. Keli vandens čiuožikai išsigandę iššoka iš pėdos ir pasileidžia link ajeryno, kur žolių pakraščiais tebeklydinėja klastingos verpetų akys. Šalia manęs smėlyje įstrigęs pailgas, gelsvas belemnito akmenėlis – laumės spenys – tokių mūsų Ančioje daug. Paiimu jį, kietai sugniaužiu, palaikau saujoje, tada įsimetu į kišenę, kurioje ir Skaudvilės gyvulių supirkimo punkto kvitas. Po savaitės galėsiu nueiti į taupkasę ir atsiimti pinigus.

KAPAI

Į kišenę prisidėjęs žvakigalių ir degtukų, vakarop išeinu į kapus. Vėlinės. Laukai ištuštėję, nutilę, tik mano žingsniai bilda, barška paspirti sušalę grumstai, traška plonas lyg popierius pirmasis ledukas. Virš Jurgaitinės aukštai iškilusi kupli pušis. Jos žalias vainikas juodai baltame peizaže kėpso, lyg koks jokio gruodo neįveikiamas gyvybės *rakibaldas*. Tačiau žinau, Jurgaitinė tuščia – surūdijusi *bliekini* spyna kabo ant durų. Žinau, kad senasis Šiaulys, Jurgaičio žentas, jau niekad nebeatmins dviračiu iš Skaudvilės. Pernai rudeniop buvo užėjęs pas mus, atnešė *griūšių*, buvo kažko nelinksmas: *ruokū, gegužie* jam iškukavusi, *musie,* jau paskutinę vasarą. Močiutė dar *pasisprečijo*: *„Kan tu, Juonel, šneki daba. Tuokia dikta visuo kaimuo nesurasi, kaip tu.“* Šiemet Šiaulio išpuoselėtas sodnas vėl lūžo nuo vaisių, bet visi jie, niekieno nepaliesti, sukrito į Jurgaitinės žemę, iš kurios buvo gavę viską, ko reikia kievienai šio *svieto* gerumą patiriančiai gyvasčiai: žydėjimą, kvapą, saldumą, sultis.

Už Jurgaitinės, ten, kur baigiasi Trepo dirva, stovėjo aplaukėjusi saldinė obelis. *Uobūleliai* nedidukai, bet ankstyvi ir saldūs, o svarbiausia – niekieno. Prisirenki jų pilnas kišenes, užsikari ant bertainio ir, žvelgdamas į pražydusių vengrykščių jūrą, trauki į save svaigų vasaros aromatą. Šalia saldinės dar pūpsojo keli dilgėlėmis, kibišais ir vėdrynais apžėlę akmenys, kyšojo kažkokie gelžgaliai ir vielos. Žinojau, kad ten seniau, dar prieš karą, gyventa Laugalio Antano. Siauru takeliu perėjus saulėtą žemuogių pievelę, kur prie storo dvišako klevo glaudėsi kelios *krygės* – buvęs

Batakių senosios kapinės su įstrižai miestelio pusėn pasuktais kryžiais – aną dieną visi turėjo keltis veidais į rytus, į Jeruzalę, į tolumoje kyšančią bažnyčią. Tik kunigai palaidoti atvirkščiai – jie turėjo keltis žvelgdami į klystančias savo avis – į Akstinų kaimo ir klaidaus Bijotės miško pusę. Vėliau, pastačius zomatą, *kapai pradėti lygiuoti su mūro siena, ir dabar tik keletas metalo kryžių dar vis teberodo senąją kryptį. Nuotraukoje antrame plane matyti* siratkapiai *su Batakių kapuose tuo metu prabangiausiu akmens kryžiumi – Tomkievičių (Tomkiewicz) giminės amžino poilsio vieta.*

Nuotrauka iš: Adomas Varnas. *Krzyże litewskie*, praca zbiorowa pod red. Joanny Ostaszewskiej-Nowickiej, aut. J. Ostaszewska-Nowicka, A. F. Majewicz, Z. Žemaitytė. Poznań: Księgarnia Św. Wojciecha, 2005, p. 143; pirmą kartą skelbta: Adomas Varnas. *Lietuvos kryžiai*, 1 dalis. Kaunas, 1926.

Kirkickio g*yvenims*. Rugsėjį grįždamas iš mokyklos prisiskindavau saują melsva miglele aptrauktų uogų ir atsisėdęs ant Ūkio kranto spjaudydavau kauliukus vandenin klausydamasis šaltinių gurgėjimo bei tolimo duslaus kombainų gaudesio Durpynės pusėje. Už Jurgaitinės patvoryje dar vienas *krygynukas*. Ten, pasak močiutės, gyvenę Nėvai, o už jų dar vieni Nėvai, matyt, giminės. O palei keliuką, vedantį link kapų, kur dabar iki pat Pikelienės tvarto plyti kurmių išknaisiotos pievos, gyvenęs Tverjonas, Globys, Zakaras, Atkočaitis, Laugalys, pravardžiuojamas Augustyčiu, Kubilius, Balsys, Gumbas, Paulauskis, Račkauskis, Liekis, Skrodenis, Šedbaras, Švoba, Venskaitis ir dar vienas, o gal ir du ar trys Laugaliai. Ten, kur dabar tik kurmių išknaisiota pieva, anksčiau būta nemenko *ulyčinio* kaimo, pradėjusio nykti po 1923-ųjų žemės reformos. Batakių miestelis – kairiajame Ūkio krante, ant kalvos, o Batakių kaimas – dešiniajame, lygumoje, šiek tiek nutolęs nuo centro, nutįsęs Gryblaukio pusėn palei išsiraizgiusią upelio vagą.

Kurmiai! Jų neginčijamos, jų teisėtai atsikariautos valdos. Pavasarį, saulei pradžiovinus pievas, kurmiai imdavo energingai atstatinėti ir perstatinėti savo patamsių rūmus. Pievoje už Jurgaitinės visur ūmai pradėdavo dygti per vieną naktį iš požemių išnyrantys bokštai, kurių viršūnėse šen bei ten lyg vėliavos rangydavosi riebūs, plėšrūnų nesužiūrėti naktiniai sliekai. Kartu su kurmių išrausta žeme į šviesą virsdavo molio, stiklo, kartais porceliano šukės, surūdijusios vinys, sagos, smulkūs prūsiški pinigėliai, švino plombos, alaviniai medalikėliai su perverta Jėzaus širdimi arba Švenčiausios panelės *abruozdu*. Apsiavęs guminius, maklinėdavau, rankiodavau šį turtą ir vilkdavau palovin į kakafonišką, sudužusio laiko nuolaužų mauzoliejų. Jaučiau, kad kažkas didelis, gal net milžiniškas glūdi po žeme. Mūsų trobesiai, beržas, *kaštan*s, Pūkės ganykla, bulvių dirva, vengrykščių *priūdai*, bebrynas, *šulinie, šuliniki su šalteniu* – viskas priklausė tai praeities *kurmiausynei*. Viskas stovėjo ant painaus dar niekieno neištirto požemių labirinto.

Pušies šakos it paveikslėlyje. Apšarmoję spygliai apmirę, nekruta. Gerai, kad nėra vėjo – žvakės ilgiau degs, pagalvoju. Praeidamas Nėvienės ganyklą, girdžiu netoliese gurgančius Ūkio vandenis – už jų jau Klebono lanka, seniai virtusi pelke su vilkdalgiais ir per žiemą besiplaikstančiomis sniego baltumo švylių *galvenikėmis*. Jau matau, kaip virš Pikelienės trobos, įsitvėręs žemo dangaus, stovi milžiniškas šakotas klevas. Mūsų *numai*, man gimus, jau buvo supaprastinti, sumoderninti, *apipieryti*, o Pikelių *budinkai*, kaip ir Jurgaitinė – laiko nepaliesti inkliuzai, paskutinieji autentiški Batakių *ulyčinio* kaimo statiniai, šalia neaprėpiamos kolūkio obelyno jūros.

Kartais grįždami su močiute iš laukų, kur, kaip ir visi, per dienas „vykdėme normas“, tai yra neatlygintinai ravėjome kolektyvinius runkelius, užsukdavome pas Pikelienę, visad smagią, sąmojingą, gražiai pasirėdžiusią, lyg ne užkampyje, o pajūrio vasarnamyje gyventų. Trobos durys sunkios, iš eglute sunertų lentelių, su kalvio

darbo *klemka* ir apvalia rankena, panašia į dalgio *šunkojį*. Iš lauko žengus vidun per iki blizgesio nuzulintą akmenį, pasitikdavo platus pūstašonis *gaubtūrs* su iš aukštybių nusileidžiančiu *lenciūgu* ir surūdijusiais *vanšais*. Pasieniais *kresčiai, bankieriai*, ližės, kubilai, *viedrai* ir šiaip visokiausi *babakai*. Antrapus kamino prietemoje sugrabaliojus durų rankeną ir ją patraukus į save tvoksteldavo šiluma, šviesa, vakarykščio *kugelio* ir pelargonijų kvapas. Didžiojoje ant langų *krakmuolytas gardinkas*, margi pintiniai takai ir milžiniškos *mereškūtas puoduškas*, sukrautos siauroje lovoje su žaliu *divuonu*. Viršum lovos kabėjo šventi paveikslai ir pablukusi, smarkiai retušuota Pikelių vestuvinė nuotrauka. Pikelio neatsimenu, o gal ir visai nesu matęs. Tik žinau, kad jis jau senokai ant kalno po aukštais medžiais. Jam duobę kasė senolis – paskutinė kaimyniška paslauga. O senoliui duobę kasė Trepas. Kas kasė Trepui, jau nežinau, nes kai jis mirė, jau buvau išvykęs studijuoti į Vilnių.

Praėjęs Pikelienę atsisuku – bandau įsivaizduoti trobesius visoje toje erdvėje, tarp Jurgaičio ir Pikelienės, tarp Karoso ir Gydo: *stubas*, *butus* prie jų, gatves, daržus ir ūkinius pastatus, pilnus klegesio, ūžesio, žmonių, gyvulių, daiktų. Bet už manęs tolumoje tik paprasta, sušalusių bitkrėslių ir motiejukų kuokštais pasišiaušusi pieva. Jokia vaizduotė, joks sendaikčių rankiotojas jau nebeatkurs šios vietos istorijos, kurią užkasė laikas. Nebent pati žemė pavasarį išspjaus kokią anų žmonių gyvenimo nuoplaišą, ar koks persenęs medis, paūkyje virsdamas, atidengs sukultūrinto juodžemio plotelį.

Batakių kapų medžiai. Apie juos reikėtų rašyti atskirai. Jau vien todėl, kad jų nebėra. Arba todėl, kad buvo neapsakomai dideli ir *dikti*. Jeigu rašoma apie žmones ir jų gyvenimus, reikia rašyti ir apie medžius. Net ir nupjovus, jų šaknys lieka mirtinai apsikabinusios su tais, kurie juos sodino. Jei paskutiniojo teismo dieną kelsis mirusieji, tai turės keltis ir medžių šaknys – išvartys sunkius akmenis, geležines tvoras*, zuomatą* ir neseniai iškilusią cinkuotą šiuolaikišką vielinio tinklo tvorą iš „Senukų“ prekybos centro. Susodinti į alėją palei pagrindinį taką augo klevai – seni, dideli, aukšti. Ant kalvelės, kur senkapiai, būta keleto uosių, naujuosiuose kapuose, prie tvoros, visą mano vaikystę giles nokino ąžuolai, o kankorėžius – eglės. Jos vienintelės tebestovi iki šiol. Atsimenu sutręšusį kelmą *siratkapiuos*. Čia augęs medis pražuvo, bet mano *augime* kelmas vis dar ženklino vietą, kur palaidoti Rozalijos dvynukai, mirę netrukus po gimimo. Man tada atrodė, kad jie turėtų būti laimingi, turėdami savo kelmą, nes *siratkapiuos* buvusių medinių kryželių jau seniai nebebuvo nė ženklo. Tik kauburiuota nelygi pieva. „*Visur čia žmuonis gul'. Kaps pri kapa. Vaikai i mergeles. I ty, kan nuoglas smertis ištika, i pasitempen, i nuskenden. Visi gul sau i lauk, kada ainiuols sutriūbys iš dangaus*.“ Ir tikrai, tarsi laukdami ano su *triūba*, abipus *siratkapių,* kur ne kur iš metalinių kryžių, rūdžių apgraužtais sparnais, plasnojo angeliukai, kiti angelai ilgomis *šlebėmis* vaikščiojo ant granito paminklų. Panašus, tik šiek tiek liūdnesnis angelas, betiesiantis dešinę ranką, stovėjo ir netoli Rozalijos kapo, naujuosiuose kapeliuose. O už Rozalijos, kitoje eilėje, jau *senuolis* su galvugaly lyg sparnais augančiomis dvejomis tujomis. Jose kasmet perėdavo mažas geltongūžis paukštukas. Kartais, norėdamas sužinoti, ar jis vis dar ten, prieidavau, perbraukdavau ranka per tujos šakas. Ir kai šis nusigandęs, čirpsėdamas išlėkdavo iš savo žalio rūmo, pasidžiaugdavau, kad ir čia yra kas gyvas.

Senuoliui mirus močiutė netrukus susapnavo sapną: bepareinąs *Jūzaps* ir sakąs: „*Akše, Mariki, pamatysi kaip aš daba gyvenu*.“ Ir nusivedąs ją į kapus, bet ne į tą vietą, kur jis guli, o ten, kur senieji kapai, ten, kur šalia storo uosio, netoli *zuomata pakavuots* močiutės tėvelis *Kazymiers*, miręs iškart po Pirmojo pasaulinio karo, kai jai tebuvo devyneri. Žiūri ji, kad ten po tuo medžiu besanti skylė. Iš pradžių reikėję pasilenkti, bet juo gilyn, juo erdvyn. Toks gražus, platus *taks, medei, pyva su gieliums, paukšteis*. Jokių grabų, jokių kaulų. Tik palei visą taką iš abiejų pusių tokios lyg šieno, lyg šiaudų, lyg gyvulių mėšlo krūvelės. Taip pamažu pro senuosius kapus ir *siratkapius* senolis ją nusivedęs iki pat *sava vytas*, kur pats paskutinis naujoje eilėje jojo kapas. O ten, pasirodo, besąs gražus kambarys ir visokių daiktų, ir indų, *i kuortikių*, *i tuorielkų su videlčiais,* ir patalynės. „*Tai, ve*, – sakąs *Jūzaps*, – *kaip baguotai gyvenu, i tu ateik pri munes, vytas abidvims užteks*.“

Netoli tos vietos, kur palaidoti Rozalijos dvynukai, stovėjo toks žaliai dažytas suoliukas. Viena iš močiutės draugių, neįsidėmėjau, lyg Lekutienė, lyg Lengvinienė, turėjusi tokią didelę, gražiai aptaisytą šventą knygą, ne šiaip sau kokią maldaknygę, o panašią į tą, kurią turi kunigas per mišias – tikrą, *šalteninę*. Tai ji nueidavusi, atsisėsdavusi *an tuo siūla* ir imdavusi nepakeldama akių skaityti. Ir taip jai ilgai tą *šalteninę* knygą beskaitant galiausiai iš po žemių pasigirsdavęs giedojimas – šimtai balsų traukdavę kažin kokią lyg pažįstamą, bet lyg ir negirdėtą šventą giesmę. Močiutė vis *baudėsi* sykiu su manimi nueiti tos giesmės paklausyti, bet taip ir nenuėjome.

Nors augau vienui vienas, stebėdavausi, kad tiek daug giminių močiutė vardindavo: Armonai, Kaspučiai, Kairiai, Meškauskiai, Bačinskiai, Paulauskai, Lopečiai, Žalandauskiai, Žiurkai, Ivoškiai – visi giminės! Vėliau pasirodė, kad giminių turiu dar daugiau, tiek, kad nebeįstengiau jų atsiminti. Tas vedęs aną, o anas – tą. O jų vaikai vėl vedę, tekėję, gyvenę ir mirę. Vaikščiodamas dabar tarp kauburių, skaitydamas vardus tų, kuriuos pažinojau ar tik tariausi pažįstąs, budinu savo atmintį. Antkapių užrašai įvairiais šriftais, kartais paauksuotomis raidėmis, primena knygos puslapius. Ant geležinių kryžių įspausti vardai, kai kur užrašyti lenkiškai arba žemaitiškai su lenkiškomis literomis. Kai kurie kapeliai seniai niekieno nelankomi, apleisti, apžėlę krūmais. Tačiau netgi tie *siratkapių* kauburėliai, be jokio ženklo ir raidės, vis tiek, žinau, turi savo puslapį Amžinojoje knygoje. Turi ir tie vokiečių kareiviai, 1944-aisiais paskubomis negiliai užrausti kairiajame kapinių kampe, ir žydai netoli Pilaitės su girnapusėje įmuštais hebrajiškais nepaskaitomais rašmenimis, ir *priūsai* Mažintuose, vieną dieną žengsiantys pro nugriautą Rakauskio dvarą dangun, nešini gotiškuoju raidynu, ir rusų pilotas, pakastas tarp nepašventintų dilgėlių netoli švento Roko statulos, antroje šventoriaus pusėje. Ir tie, gal iš skalviško, gal žemaitiško senkapio aukaimiškiai, dar nepažinę rašto, manau, turi kažką savo – bent kraujažolės karpytą lapą, bent laukinės našlaitės arba čiobrelio žiedelį. Vartydamas savo knygos puslapius Viešpats juos ras ir apsidžiaugs.

Pačioje *siratkapių* dauboje, apjungti vientisa akmens, metalo ir neįžengiamo dilgėlyno tvora, stovėjo trys atskiri kapai su dideliais įspūdingais paminklais. Vienas, kairysis, ypač gražus, juodo šlifuoto granito, su lenkišku užrašu. Įstengdavau perskaityti tik pavardę – *Tamkiewicz* ir *lat 26*. Močiutė buvo girdėjusi, kad po tuo juodu paminklu palaidotas jaunas vaikinas, caro generolo sūnus. Įsimylėjęs tarnaitę. Tėvai griežtai pasipriešinę nelygiai santuokai, tad jaunuolis nusišovęs tėvo ginklu. Nė vienas iš senųjų kryžių pašventintuose kapuose neprilygo šiam, esančiam nekrikštų ir savižudžių žemėje. Tėvai, matyt, sielvartaudami ir atgailodami, irgi gulėsi už ribos, bet šalia vienturčio sūnaus.

Žengus keletą žingsnių, netoli to prašmatnaus kapo, *siratkapių* žemumoje, stirksojo pasviręs menkutis metalinis kryželis, be jokio užrašo, be gėlytės. Sustoju, imu pačią ilgiausią žvakę ir smeigiu į pastirusią velėną. Čia viename kape palaidoti *senuolia strujai* ir penkios jų dukterys, mirusios skarlatina. Jos gimė, gyveno ir išėjo iš ten, kur vėliau, lyg atsitiktinai, lyg ne laiku atėjau aš. Vėlinių vakarą, kada, žinojau, visa *pamilija* per kalną, per kolūkio obelyną, pro Jurgaitinę, saldinę Laugalio obelį, tilčiuku per Ūkį traukia taku namo, turėjo pareiti ir jos, – Lopečių *mergeles*. Vėlyvo rudens tamsoje apgraibomis strėlės pavidalo metaliniu peštuku iš bertainio traukdamas kietai *susislogenusį* šieną vis stabtelėdavau įsiklausyti į vėjo šniokštimą senolio sodintame berže, tolimą šunų skalijimą, gurgantį vandenį bebryno užtvankoje.

Žengiu klupinėdamas traktorių – milžiniškų geležinių kurmių – išrausiotu keliuku. Grįžtu jau kitu keliu pro medinį kolūkio *sodnų majaką*. Jo viršūnė įsmigusi į juodą bežvaigždį dangų. Pro obelis netoliese matau tamsuojant kažką didelį, žvakių šviesoje traukuliuojantį, lyg kokį stimpantį priešistorinį juodą žvėrį, lyg rudens purve užklimpusį traktorių ar kolūkio kombainą. Tačiau nesibijau. Žinau, kad ten ne kas kitas, tik usnių, *kibišų* ir dilgėlių apstotas, vienišas kūpso senolio statytas betoninis *skleps,* arkinėmis lubomis ir sutręšusiomis buvusių *mygų* lentomis – viskas, kas liko iš Liekių, išvežtų Sibiran, ūkio. O už Liekio stovėjusios Margiškės iš viso nebėra nė žymės. Nei steigiamojo Seimo nario Skiriaus didelių *budinkų*, kur vykdavo mašinavimai ir patalkiai, ir šokiai *ligi vynuos plūdes*, iki paryčių. Ilgomis lygiomis eilėmis susodintos kolūkio obelys patamsyje klupinėjant stvarsto man už skvernų, rankų ir veido, gaudo mane savo išsiraizgiusiomis šakomis. Jų kreivi juodi kamienai ilgomis *ulyčiomis* bėga kažin kur tolyn link Paglūnio ir Tamošinių. Virš kapų tolumoje plevenanti blausi šviesa baikščiai šmirinėja obelų kamienais, šokinėja ir rangosi ant šarmotų majako rąstų. Esu įsidėmėjęs vieną *didei* skanią *zėringinę*. Praeidamas stabteliu, pačiupinėju leduku aptrauktus nusvirusios šakos metūgius – pavasariop reiks ateiti pasipjauti įskiepių girinukei prie tilčiuko.

PUSĖ KETURIŲ

Striūgs. Prabundu, naktis, nežinau, gal jau paryčiai. Galvoje sukasi žodis, staiga iššokęs gal iš sapno, gal iš pasąmonės, kažkokio nerealaus paralelinio pasaulio, išmirusios genties, išgalvoto tolkieniško entų žodyno. Išnyra iš prieblandos, ūmai ima kalti, tvinkčioti, skambėti ausyse. *Striūgs*. Dvi lyg ragai riestos medinės rankenos, lenkta, aštri, rūdimis apibėgusi geležtė, ir viskas – tobulai paprastas nežinomo kalvio darbas, pakabintas *pašiūtrieje* ant gembės šalia *staliuoriaus šiepas*,

kur sukrauti senolio *čyžuokai*, *vedegas*, *kūgeliai*, *pielyčias*, *tvieres*, *apcūgas*, senos *tules* sulai leisti, *knipeliai*, *štangeliai*, *ylas*, *špykiai*, raitytos *likternų* dalys, *gyres*, *bezmienai*, ratelių *šunkuojikes*, audimo staklių *rakibaldai*, mediniai grėblio dantys, *lenciūgų* suktukų plunksnos ir liežuvėliai. Žodžiai iš ten. Nakties prieblandoje pasirodantys it bekūnės praeities šmėklos, vagiančios ramybę ir miego valandas. Susigrabalioju popieriaus skiautę, pieštuką, nedegdamas šviesos užsirašau. Jeigu neužsirašysiu, ryte nebegalėsiu prisiminti nė vieno: *lygmalis*, *primdielie*, *muči*, *burnuosas*, *padargiti*, *skliuts*, *ilgdegynis*, *nuopersks*, *lytuota*, *skybuliki*, *manarkis*, *risuoriai*, *paplasta*, *vaukšlis*, *sarvaliūti*, *raguoželis*, *kaukius*, *šyša*, *dvigruti*, *vytūti*, *pakybra*, *siūlbraukis*, *rundelis*, *statmals*, *žymilžie*... Jie tūno *primirštyje*, ties nakties ir dienos, ties sapno ir tikrovės riba. Kad ir kaip stengčiausi, nebegaliu jų iš ten atšaukti. Ilgainiui pastebėjau, kad ir jie, žodžiai, kaip ir žmonės, ilgainiui prikursta, suvaikėja, pradeda užsimiršti, žaisti slėpynių. Kartais netikėtai juos aptinku tolimos praeities tekstuose: Donelaičio laiškuose, „Metuose“, Daukanto, Valančiaus, Stanevičiaus raštuose. Apsidžiaugiu – aha, tikrai, juk mes irgi taip sakydavome – juokas! Senose knygose jie geriau išsilaiko nei mano galvoje. Žinau, kad nebešneku taip, kaip anksčiau, nevalingai pradedu *leišiūti* arba *laukinaičiūti*. Dvi dešimtis pragyvenau mieste ir kuo toliau, tuo labiau esu *laukinaitis*.

Kai dar buvo visai jauna, močiutė vieną pavasarį įsidarbino Tauragės *kartuoke* – lentpjūvėje ant Jūros kranto. Kiekvieną rytą, pasiėmusi gerai išgaląstą *striūgą*, per Vilkduobę, Molupį, Lapurvį bėgdavo dvi dešimtis kilometrų į darbą. Ta lentpjūvė priklausė stambiems medienos pirkliams Gitkinui ir Beichovičiui. Sielininkai su ilgomis kartimis, darbininkai su aštriais blizgančiais kabliais, peikenomis, jauni vikrūs pagalbininkai su virvėmis, *lenciūgais*, ir ji, kaimietukė, su skudurais apvyniotu *striūgu*. Vyrai gaudė ir arkliais vilko slidžius kaip gyvatės rąstus, o moterys ir paaugliai lupo žievę. Į nuogai nurengtą medį darbininkas įkaitinta geležim mušė raides G ir B. ir jau paruoštos popiermalkės toliau keliavo į Tilžės ar net Karaliaučiaus malūnus. Verslas sukosi kaip pašėlęs, sieliai ir vežimai su rąstais dieną naktį plaukė į medienos ruošos kiemą. Atrodė, kad dar metai kiti, ir visa senoji Karšuvos giria kris pagraužta pjūklo dantų. Į *kartoką striūgininkais* įsidarbino ir močiutės jaunesnieji broliai Antanas su Jurgiu, ir kiti Gerviečių, Akstinų, Antegluonio jaunuoliai. Visi norėjo užsidirbti. Bet po Klaipėdos krašto aneksijos reikalai pašlijo. O kai dar po metų užėjo sovietai, visus „darbo žmonių išnaudotojus“ išgrūdo taip toli, kad jokiais sieliais nebepriplauksi. Iki pasikeičiant pinigams močiutė iš susitaupyto uždarbio Tauragės žydo krautuvėje spėjo nusipirkti *bačiukus* ir *pusupkikes*. Kai po keleto metų tie odinukai suplyšo, ji keturiasdešimt aštuntųjų rudenį jau stovėjo Sovietsko turguje, apsiavusi pačios pasisiūtomis naginėmis, stebinusiomis net rusų kareivius. Apie pirklius Gitkiną ir Beichovičių niekas nieko daugiau negirdėjo. Karšuvos giria, išvengusi žiauraus likimo, tapo miško brolių namais, o *striūgas*, pamirštas ir visų apleistas, ėdamas rūdžių, kantriai kentė dešimtmetį po dešimtmečio *pašiūtrės* kampe, lyg vildamasis, kad vieną dieną bus paimtas į išmanias rankas ir jo geležtė vėl sublizgės ryto saulėje.

Nebegaliu užmigti, vartausi. Esu lyg koks *snučas, blandantis padierusiomis* akimis. Pro įkypą *dubaltavą* langą matau, kaip viršum beržyno lyg koks baltas ašmuo per debesis bėga *saulabruolis*. Bėga ir nepabėga. Galvoju, kad gal ir nėra taip blogai nubusti su mirusiu žodžiu galvoje. Tai ne kokia nakties *baisielie*. Tai ne *pačaiža* panagėje, sopanti, neduodanti *selsietys*. Mano sąsiuvinyje jie netvarkingai sugriuvę, suvirtę vienas ant kito, surašyti ne pagal abėcėlę ar kokią lingvistinę logiką. Jie lyg glūdumų žvėrys, iššokę iš tamsos į lekiančio automobilio žibintų šviesą. Stovėti pakelėje, *gandintys* gęstančių gyvio akių, jaustis kaltam, kramtyti lūpą, tylėti.

Atsikeliu, nedegu šviesos, prisikišu prie ciferblato – ar nesakiau – pusė keturių! Prieinu prie lango – beržai prieblandoje šviečia baltai, tarsi būtų be nieko, apstulbę, tarsi *striūgu nuangti*. Vasaris dar tik prasidėjęs – pati *žmuogšala*.

LOOKING BACK FROM THE HOMESTEAD. LITTLE STORIES FROM BATAKIAI. PART 3.

Egidijus GAIDAUSKAS

Continuation of publication from volumes 3 and 4 of this journal. In this essay the author ponders on the experiences of his childhood, spent in Batakiai village (Tauragė d.): in the 1970s–80s, his grandmother's household still fostered the old traditions, the usual farm work was done, stories about the past are told and life wisdom subtly taught.

Over time, childhood memories are replaced by teenage adventures and the inevitable feelings of guilt, separation, death. The surrounding world expands, and the lives and fates of neighbours become increasingly more important. As he travelled through East Prussia (Kaliningrad Region), no longer were traces of family, tribe searched for, but rather the nation's past, its history. The still-emerging old dialect words in the storyteller's memories become signs of a long-lost time.

RAGANŲ KALNAI MOLĖTŲ RAJONO JONIŠKIO APYLINKĖSE

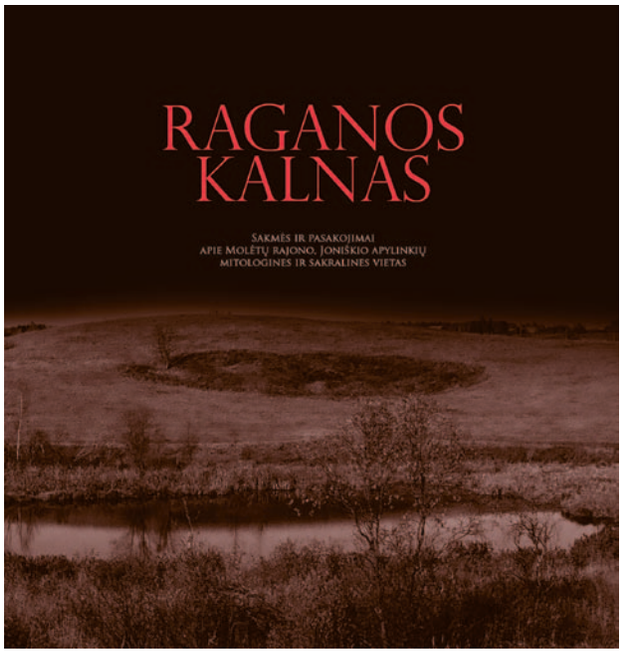
Nijolė LAURINKIENĖ

2016 m. pasirodė Ritos Balkutės sudarytas tautosakos rinkinys „Raganos kalnas: sakmės ir pasakojimai apie Molėtų rajono Joniškio apylinkių mitologines ir sakralines vietas“ (Balkutė 2016).

Taip jau susiklostė, kad Lietuvoje šventosioms mūsų krašto vietoms skiriamas nemažas mokslininkų – istorikų, etnologų, mitologų – dėmesys. Turimi omenyje Vykinto Vaitkevičiaus Žemaitijos, Aukštaitijos, Joniškio rajono šventviečių sąvadai su apibendrinimais, Rimanto Balsio mūsų senųjų šventviečių, šventyklų tyrimai (Vaitkevičius 1998, Vaitkevičius 2006, Vaitkevičius 2017; Balsys 2015, Balsys 2017). Mūsų sąmonėje, matyt, dar išliko poreikis, būdingas tradicinių visuomenių žmogui, skaidyti supančią erdvę į šventą ir pasaulietišką, kitaip tariant, į sakralią ir profanišką. Nuo seno būdavo telkiamasi apie šventvietes, kurios buvo ne tik religinių ritualų, aukojimų dievams inscenizavimo vietos, bet ir tie centrai, kurie mus sutelkdavo kaip tautą, etnosą ar bent jau kaip bendruomenę, sustiprindavo mus dvasiškai. Todėl tie šventviečių tyrimai, galbūt ir vaizduotėje vykusių mitinių įvykių, susijusių su tam tikromis vietomis, fiksacijos, kaip kad kalbamu atveju, turi nemažą reikšmę.

Aptariamoje knygoje skelbiama pačios R. Balkutės surinkta tautosaka, kurią ji kaupia jau kelintas dešimtmetis ir su dideliu entuziazmu. Kai kurie į rinkinį sudėti tekstai užrašyti kartu su kolegomis (I. Grigelevičiūte, V. Musteikiu, I. Umbrasaite, N. Baniūnu ir kt.) įvairiose ekspedicijose. Ši knyga – ne pirmasis autorės užfiksuotos tautosakos, atrinktos ir parengtos spaudai medžiagos rinkinys. Tačiau aptariamoji knyga pranoksta ankstesnes profesionaliu parengimu, yra tinkama naudoti moksliniais tikslais. Be to, leidinys iliustruotas pačios R. Balkutės knygoje minimų vietų, kulto objektų, pateikėjų, kaimų ir juos supančio landšafto nuotraukomis. Knyga parengta su meile, suvokiant savo veiklos prasmę ir vertę.

Autorės pasirinktas regionas komplikuotas, kadangi jis yra dvikalbis. Be lietuvių kalbos, čia vartojama *po prostu* – lenkų kalbos pagrindu susiformavusi kalba (dar vadinama paprastąja lenkų kalba). Dėl tos kalbiniu požiūriu sudėtingos situacijos menkai rinkta tautosaka apie Vilnių, Švenčionių, Šalčininkų rajonuose. Ši spraga seniai

Raganos kalnas: *sakmės ir pasakojimai apie Molėtų rajono Joniškio apylinkių mitologines ir sakralines vietas*. Sudarė R. Balkutė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis kultūros centras, 2016.

jaučiama ir greitai neištaisoma, nes vyresnės kartos gyventojų mažai belikę. O žodinė tradicija čia įdomi, vertinga, neretai atspindinti gana gilius ir senus šio regiono žmonių mąstymo, mentaliteto klodus.

Rinkinyje pateikiama nelietuviška tautosaka slavistės Jelenos Konickajos išversta į lietuvių kalbą ir skelbiama po teksto originalo kalba. J. Konickaja yra ir šios tarmės tekstų redaktorė. Lietuviškus tarminius tekstus redagavo kalbininkas Aloyzas Vidugiris. Rengiant knygą talkino Vykintas Vaitkevičius, padėjęs sudaryti Joniškio apylinkių svarbesnių mitologinių, sakralinių objektų ir vietų žemėlapį.

Knygoje publikuojama tautosaka rinkta ne tik Molėtų rajono Joniškio apylinkėse, bet ir Švenčionių rajono Labanoro ir Pabradės apylinkėse. Renkant medžiagą aplankyti 48 kaimai, aprašyti daugiau kaip 33 sakraliniai objektai. Skelbiami tekstai atrinkti ir grupuojami pagal kaimus. Tekstai pateikti dialogo forma, tad atspindi tautosakos rinkėjo ir pateikėjo gyvą ir autentišką pokalbį.

Knyga ne be reikalo pavadinta „Raganos kalnu“. Ragana šiose apylinkėse – itin pamėgtas

mitinis personažas. Ji siejama su kalnu keliose skirtingose vietovėse. Pavandenės kaime prie Pravalo ežero yra Raganos kalnas. Bendžiukų kaime, prie Narakio ežero, taip pat yra Raganų kalnas. Savidėnų kaime trys kalnai (Paąžuolių, Vaidulų, Pasiekos), prie kurių driekiasi Baltramiejaus bala, taip pat laikoma raganų buveine. Galiausiai Sosnuvkos kaime yra vietovė pakalnėje – Raganautiškė, kur, kaip tikėta, raganos gyveno ir čia kas nors vaidendavosi. Sakoma, kad kalną jos prijuostėmis supylusios (6–8). Raganos vaizduojamos su šiose vietovėse joms būdingais atributais – pasišiaušusiais plaukais, skrendančios piestoje, su raudonu liežuviu (83, 133). Be to, jos pasižymi kanibalizmu – gaudo ir kepa vaikus (83). Nieko stebėtino, kad ragana čia turi ir laumės bruožų. Jos neretai painiojamos. Tos paslaptingos moteriškos esybės vienose Lietuvos vietovėse pavadinamos laumėmis, kitose – raganomis (Rytų Lietuvoje), o dar kitur – laumėmis raganomis. Reikšmingas yra knygoje atsiskleidžiantis raganų ryšys su kalnais ir vandens telkiniais. Pastarieji neretai atlieka tarpininkų tarp skirtingų mitinio pasaulio lygmenų funkciją. Pačios raganos, kaip sprendžiama iš mūsų tikėjimų, matyt, buvoja tai vienoje, tai kitoje mus supančio pasaulio zonoje – danguje, ant žemės, vandenyje ir požemyje. Taigi, raganų sąsaja su kalnais ir vandens telkiniais pagrįsta jų prigimtimi ir polifunkcionalumu, pasireiškiančiu glaudžiu santykiu su priešingais pasaulio poliais. Be to, kaip sakoma R. Balkutės ir I. Gigelevičiūtės surinktoje ir publikuojamoje medžiagoje, jos pasižymi maginiais gebėjimais – gali paversti žmogų varle ar žalčiu (83). Viena knygoje pateiktų sakmių nusipelno išskirtinio dėmesio: joje pasakojama apie raganas, kurios ant trijų čia minėtų Savidėnų kaimo kalnų, saulei leidžiantis, lenkiškai giedodavo giesmę apie baltą žasį su raudonom kojom, vaikščiojančią po balą (132). Žąsis čia asocijuojasi su pačia ragana (plg. Mato Pretorijaus laumės, kaip vandens nimfos, interpretaciją, kuri, anot istoriko, nadruvių įsivaizduota panaši į moterį, „tiktai rankų plaštakos ir kojų pėdos esančios kiek plokščios“; žr. BRMŠ III: 229). Ši sakmė yra panašaus siužetinio tipo, kaip iki šiol unikalia laikyta kažkada Dubingių apylinkėse (Molėtų r.) užrašyta sakmė „Laumių sutartinė“, pasakojanti apie laumes, kurios viena nuo kitos nutolusios per kelis kilometrus, dainuoja tą pačią sutartinę (žr. LTR 4106/22; Vėlius 1977: 96). Taigi, ragana Joniškio apylinkių žmonių vaizduotėje yra įtakinga, ant kalno prie ežero ar balos gyvenanti, žemės reljefą formuojanti būtybė, kerėtoja, magijos žinovė.

Norėtųsi pasidalinti mintimis ir aptarti knygoje skelbiamus naratyvus apie būdingą Lietuvos senųjų šventviečių medį – ąžuolą, augusį Alkūnų (Baliūniškių) miške, kuris driekiasi per Joniškio ir Inturkės apylinkes. Tai buvo galingas medis: kamieno apimtis – 1,3 m, aukštis – 29 m (Balkutė 2016: 16). Vietos gyventojai jį ir vietą prie jo laikė šventais (115). Aiškinama, kad ąžuolas mena pasaulio pradžią, tvaną, jo amžius gal 800 ar 1000 metų (108, 111, 114). Dėl to sekmadieniais ar per gegužines vakaroti prie jo susirinkdavo žmonės iš apylinkių – Alkūnų, Kertadalės, Žydavainių, Paąžuolių, Savidėnų, Inturkės, Dubingių. Prie ąžuolo buvo aikštelė, kurioje buvo kūrenama ugnis, kartais šokama, grojama (109, 111, 112). Nekyla abejonių, kad kažkada šis ąžuolas turėjo religinę reikšmę. Ir nors jis – senovės baltų kulto vietų šventenybė, bet pasikeitus laikams ir jau seniai priėmus krikščionybę, ąžuolas žmonių sąmonėje išliko apgaubtas šventybės auros. Todėl ir dabar prie jo tebesimeldžiama (112, 116), ant šio medžio pakabintas Dievo Motinos paveikslas (108,114). Buvo kalbama, kad prie jo pasirodydavo Dievas senelio pavidalu ir Marija (115). Viena pateikėja pasakojo, esą ji girdėjo, kad ąžuole kažkas šnekėjo: „Prie Baliūniškio miško ąžuolo matydavo, girdėdavo, kad šneka kas, o nemato, kas šneka, bet šneka šventus žodžius <...>“ (115). Tai primena ąžuolo, kaip jungties su dievais, funkciją, paliudytą M. Pretorijaus Mažojoje Lietuvoje dar XVII a. (plg. su istoriko pasakojimu apie tai, kaip krivis prie ąžuolo kalbėdavosi su dievais – BRMŠ III: 240).

Būdingas knygą sudarančių sakmių veikėjas – velnias. Atsiskleidžia jo ryšys su akmeniu (neša akmenį, akmuo ištrūksta iš rankų, jame lieka pirštų žymės žr. 66, 67) ir vandenimis (170–172), ir tai yra esminiai, pirmapradžiai šio mitinio personažo bruožai. Jutonių kaime net vienas ežeras pavadintas Velniuko ežeru. Jame velnias ir plaukioja ar irstosi valtimi (171, 172). Sąsaja su akmenimis ir su kalnu atsispindi ir perkūno, kaip gamtos reiškinio, vaizdinyje. Sakmėje „Vaidulų kalno akmuo“ pasakojama apie „labai aukštą kalną“, ant kurio gulėjo akmuo. Į tą akmenį trenkdavo griaustinis: „kiekvienais metais tą akmenį daužo griausmas“ (130). Tad žmonių sąmonėje išliko archajiškus mitinių būtybių ar gamtos reiškinių ypatumus atspindintys vaizdiniai.

Kitos mitologinių sakmių temos: ežere skambantys varpai, nuskendusi bažyčia, ženklai danguje, degantis auksas ar pinigai, lobiai, klajojančios *dūšios*, vaiduokliai, keisti nutikimai. Dauguma sakmių atspindi žinomus sužetinius sakmių tipus, tačiau konkrečios turinio detalės yra iškalbingos, papildančios žinomų mitinių veikėjų, kitų realijų ar jų konteksto būdingus bruožus.

Norėtųsi paminėti dar vieną faktą: lietuviški tekstai apie kurią nors šventvietę ar mitologiniu požiūriu reikšmingą vietą šiame rinkinyje eina pramaišiui su lenkiškais (*po prostu*) ir sudaro vienovę. Apie tą patį objektą vienų pateikėjų pasakojama lietuviškai, kitų – lenkiškai. Tačiau išlaikoma ta pati semantinė sistema, varijuoja to paties tipo siužetas, nėra esminių skirtumų. Tai rodo, kad vietiniai šio arealo gyventojai, nepaisant kokia kalba jie kalba, galvoja ir įsivaizduoja panašiai, kad juos jungia tas pats pasaulėvaizdis, ta pati iš lūpų į lūpas perduodama žodinė tradicija.

Ne visi rinkinį sudarantys tekstai yra vienodai vertingi. Kai kurių pasakojimų galima buvo ir neįtraukti į knygą. Jei tekstas pernelyg striukas, o pasakojimas nelabai sklandus, jo nebūtina skelbti. Toks naratyvas, be abejo, gali likti archyvo rankraštyje, o publikacijai atrenkami geriausi tautosakos kūriniai.

Tačiau galiausiai norėčiau pasidžiaugti, kad dar atsiranda žmonių, pasišventusių tautosakos rinkėjo darbui. Po vieno kito dešimtmečio vis skurdesnė darysis mūsų žodinė tradicija. Todėl pastangos laiku užfiksuoti tą dar gyvuojančią tradiciją yra prasmingos. Ritos Balkutės knyga „Raganos kalnas“ neabejotinai praturtins kraštotyros ir apskritai kultūros lobyną.

SANTRUMPOS IR LITERATŪRA:

BRMŠ III 2013– *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. Sudarė Norbertas Vėlius, t. III: *XVII amžius*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.

Balkutė 2016 = Rita Balkutė. *Raganos kalnas*: *sakmės ir pasakojimai apie Molėtų rajono Joniškio apylinkių mitologines ir sakralines vietas*. Sudarė R. Balkutė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis kultūros centras.

Balsys 2015 = Rimantas Balsys. *Lietuvių ir prūsų pagonybė: alkai, žyniai, stabai*. Klaipėda: Klaipėdos universitetas.

Balsys 2017 = Rimantas Balsys. *Lietuvių ir prūsų religinė elgsena: aukojimai, draudimai, teofanijos*. Klaipėda: Klaipėdos universitetas.

Vaitkevičius 1998 = Vykintas Vaitkevičius. *Senosios Lietuvos šventvietės: Žemaitija*. Vilnius: Diemedžio leidykla.

Vaitkevičius 2006 = Vykintas Vaitkevičius. *Senosios Lietuvos šventvietės: Aukštaitija*. Vilnius: Diemedžio leidykla.

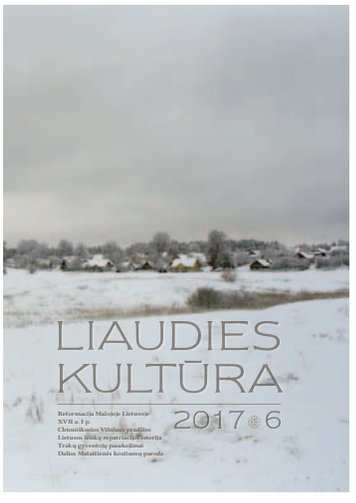
Vaitkevičius 2016 = Vykintas Vaitkevičius. Senosios *Lietuvos šventvietės: Joniškio rajonas*. Šiauliai: Liucijus.

Vėlius 1977 = Norbertas Vėlius. *Mitinės lietuvių sakmių būtybės: laimės, laumės, aitvarai, kaukai, raganos, burtininkai, vilktakiai*. Vilnius: Vaga.

WITCH HILLS IN THE VICINITY OF JONIŠKIS IN MOLĖTAI D.

Nijolė LAURINKIENĖ

Ethnologist Rita Balkutė's accumulated and published folklore collection *Raganos kalnas: sakmės ir pasakojimai apie Molėtų rajono Joniškio apylinkių mitologines ir sakralines vietas* ('Witch hill: tales and stories about the mythological and sacred sites of Joniškis in Molėtai d.') is reviewed. In collecting material, 48 villages were visited, more than 33 sacred objects described, particularly highlighted are stories about witches, fairies, the Devil, memories on the holy Oak tree. The texts were written down and published in Lithuanian and the local Polish (*po prostu*) tongue.

Sveikiname su Šventėmis!
Šviesių, viltingų, prasmingų metų
ir iki malonių susitikimų
2018-aisiais!

„Liaudies kultūros“ redakcija

LIETUVOS RESPUBLIKOS
KULTŪROS MINISTERIJA

LIETUVOS NACIONALINIS
KULTŪROS CENTRAS

PASAULIO LIETUVIŲ DAINŲ
ŠVENČIŲ FONDAS

Liaudies kultūra. 2017 Nr. 6 (177)

Žurnalas leidžiamas nuo 1988 metų,
kas du mėnesius

Redakcijos adresas:
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Vyriausioji redaktorė
Saulė MATULEVIČIENĖ, tel. 261 34 12
e. p. liaudies.kultura@gmail.com

Skyrių redaktoriai:
Dainius RAZAUSKAS – bendrieji kultūros klausimai, mitologija, tel. 261 31 61,
e. p. liaudies.kultura@lnkc.lt
Juozas ŠORYS – etnologija, tautodailė, etninės veiklos realijos, tel. 261 31 61,
e. p. jsorys9@gmail.com
Lina LEPARSKIENĖ – bendrieji kultūros klausimai, istorija, tel. 261 31 61,
e. p. linute.arch@gmail.com
Dizainas VARIO BURNOS
Santraukas į anglų kalbą verčia
Elena TREČIOKAITĖ
Stilistė-korektorė Asta ŽŪKAITĖ

Redakcinė kolegija:
Prof. habil. dr. Audrius BEINORIUS, Vilniaus universiteto Orientalistikos centras, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius
Prof. habil. dr. Kazimieras GARŠVA, Lietuvių kalbos institutas, Antakalnio g. 6, LT-2055 Vilnius
Doc. habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius
Habil. dr. Nijolė LAURINKIENĖ, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius
Dr. Alė POČIULPAITĖ, Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius
Prof. habil. dr. Daiva RAČIŪNAITĖ-VYČINIENĖ, Lietuvos muzikos ir teatro akademija, Gedimino pr. 42, LT-01110 Vilnius
Irena SELIUKAITĖ, LR Kultūros ministerija, J. Basanavičiaus g. 5, LT-01118 Vilnius
Doc. dr. Krescencijus STOŠKUS, Vilniaus universitetas, Didlaukio g. 27, LT-08303 Vilnius
Dr. Žilvytis ŠAKNYS, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius
Vida ŠATKAUSKIENĖ, Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius
Dr. Vykintas VAITKEVIČIUS, Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Tilžės g. 13, LT-91251 Klaipėda, e. p. vykintas.vaitkevicius@gmail.com
Dr. Marija ZAVJALOVA, Ленинский проспект 32-а, Институт славяноведения, Российская Академия Наук, Москва 117334, Россия, e. p. marija_z@mtu-net.ru

TURINYS:

500 metų Reformacijai

Ingė LUKŠAITĖ. Reformacija ir lietuviškų bažnyčių kunigai Mažojoje Lietuvoje XVII a. pirmojoje pusėje | **1**

Atmintis

Marcelijus MARTINAITIS. Didžioji priartėjimo šviesa | **6**

Supratimai

Antanas GUDELIS. Chtoniškosios Vilniaus pradžios. I d. | **18**

Moksliniai tyrimai

Priverstinis lenkų išvykimas: iš Lietuvos į Lenkiją ar iš Lenkijos į Lenkiją? Pokalbis su dr. Vitalija STRAVINSKIENE | **32**

Lina LEPARSKIENĖ. Trakiečiai. Vietinių liudijimai apie Trakų miesto ir bendruomenės kaitą XX a. | **45**

Pažintys

Ir tulpelė, ir dramblys... Pokalbis su prof. Egle Ganda BOGDANIENE apie profesionaliojo meno santykį su liaudies kultūra ir tautiniu kostiumu | **57**

Parodos

Miglė LEBEDNYKAITĖ. Dalios Mataitienės kostiumų paroda Lietuvos nacionaliniame muziejuje | **66**

Atmintis

Egidijus GAIDAUSKAS. Atsigręžimai iš vienkiemio. Mažosios Batakių istorijos. III d. | **76**

Knygos

Nijolė LAURINKIENĖ. Raganų kalnai Molėtų rajono Joniškio apylinkėse. Recenzija | **76**

Nuotrauka viršelyje:
Dzūkijos nacionalinis parkas. 2007 m. Arūno BALTĖNO nuotrauka.

SPAUDOS, RADIJO IR TELEVIZIJOS RĖMIMO FONDAS

Projektą „Tradicinės kultūros tąsa, kaita ir kartotė IV“ remia Spaudos rėmimo fondas.
Skirta 12 000 eurų.

LIETUVOS KULTŪROS TARYBA

Lietuvos kultūros taryba remia projektą „Etninės kultūros paveldas ir gyvoji tradicija: problemos, tyrimai, interpretacijos III“.
Skirta 13 700 eurų.

Redakcija nereikalauja, kad diskusinio pobūdžio nuomonės sutaptų su redakcijos nuomone.

© „Liaudies kultūra“, 2017
Steigimo liudijimas Nr. 152 | Pasirašyta spaudai 2017 12 04
Formatas 70×100/8 | Rinkta kompiuteriu. 12 sp. l.| Tiražas 800 egz.
Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Pasaulio lietuvių dainų švenčių fondas.
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius | http://**www.lnkc.lt**
Spausdino UAB „Standartų spaustuvė“, Dariaus ir Girėno g. 39, Vilnius